

EOS

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXVIII. 1937

Zeszyt 4

WE LWOWIE 1937

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM
MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY : GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

EOS

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOGA POLONORUM

Volumen XXXVIII. 1937

Fasciculus 4

LEOPOLI 1937

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOGAE POLONORUM
ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Jerzy Manteuffel,
Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Saj-
dak, Franciszek Smolka, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:

Prof. Dr. Franciszek Smolka

Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przysyłać należy wszystkie ma-
nuskrypy (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze
recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we
Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10
złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bez-
płatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów,
Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i poje-
dyncze zeszyty w cenie 3'50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przysyłać należy czekiem P.K.O.
Nr. 153.380.

ADRES ADMINISTRACJI:

Prof. Władysław Gruzewski

Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przysyłać należy zamówienia
i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

DE NONNULLIS CATALOGIS AB HESIODO INVENTIS

scripsit

THADDAEUS SINKO

Quae de cognominibus (*ἐπωνυμίας*) ab Homero Hesiodoque deis impositis apud Herodotum (2, 53, 2) leguntur, ea etiam ad ipsa nomina eorum daemonum pertinere, qui quamvis sine nominibus aut cum aliis nominibus colerentur, tamen cum nominibus Homericis Hesiodicisque nullo unquam cultu dignati sint, vix est, cur negemus. Nam quamquam ex. gr. in catalogo quinquaginta Nereidum (Theog. 243—262) nonnullae inventae sunt, quarum cultus negari non possit¹⁾, tamen ipsorum nominum, quae hodie „loquentia“ appellantur, ea est ibi natura, quam recte cum Rabalaisii inventis acervatim cumulatim compares. Quae nominum fingendorum facultas cum in Musarum catalogo (Theog. 77—79) ab ipso poeta quodammodo illustrata sit, in earum nomina nunc inquirere libet.

Musarum appellationis veriloquium cum nondum pateat²⁾, id tantummodo in memoriam revocamus eas apud Homerum et nominibus et numero carere, nisi quod in Od. 24, 60 omnes novem (*ἐννέα πᾶσαι*) invocentur. Novem nominum, quae primum apud Hesiodum nobis occurrunt, Ottoni Gruppeo³⁾ origo nondum explanata videtur, qui nomina variis locis reperta neque singillatim propriè ad Musas pertinentia a theogoniae quodam auctore in unum catalogum coniuncta esse putat. Quam opinionem ut falsam esse probemus ipsique Hesiodo nominum Musarum inventionem adscribamus, in tertiam Musarum praedicationem (Theog. 36—52) animum advertimus, quam quidem non interpolatori⁴⁾, sed ipsi Hesiodo cum toto prooemio tripertito attribuimus propter rationes in nostra Historia litterarum Graecarum (I 1 p. 201 sq.) iam expositas.

¹⁾ O. Gruppe, Griech. Mythologie u. Religionsgeschichte, 1906, 1068 sqq.); Fritz Fischer, Nereiden und Okeaniden in Hesiods Theogonie, diss. Halle 1934.

²⁾ Gruppe, l. l. 1076 adn. 1; O. Bie (Musen), in Roscheri Mythol. Lex. II 3238 sq.

³⁾ ibid. p. 1078 adn. 0.

⁴⁾ ut ex. gr. W. Aly in praefatione editionis „Hesiods Theogonie“ 1913, p. XVIII, aut F. Jacoby Hesiodi carmina I Theogonia 1920.

A secunda Musarum invocatione (v. 36) descriptio concentus cuiusdam Olympici in oblectationem Iovis a Musis instituti incipit, cuius singula ita conformata nobis videntur, ut eis Musarum nomina postea proferenda quodammodo praeparentur. Quae si iam aliunde cognita essent, tali praeparatione non indiguissent. Itaque argumento cantus commemorato poëta cantricum, quae etiam saltant, originem exponit earumque negotium atque artem ita illustrat, ut dicat (v. 60 sqq.):

ἦσαν αἰοιδῇ

μέμβλεται ἐν στήθεσσω, ἀκηδέα θυμὸν ἔχούσας...

65 ἐν θαλίῃς· ἐρατὴν δὲ διὰ στόμα ὄσσαν εἶσαι
 μέλπονται πάντων τε νόμους καὶ ἦθρα κεδνὰ
 ἀθανάτων κλείουσιν, ἐπήρατον ὄσσαν εἶσαι.
 αἶ τότ' ἴσαν πρὸς Ὀλυμπον ἀγαλλόμεναι ὅπῃ καλῇ
 ἀμβροσίῃ μολπῇ περὶ δ' ἴαχε γαῖα μέλαινα
 70 ὕμνεύσας, ἐρατὸς δὲ ποδῶν ὕπο δοῦπος δρόσκει

Iam vides vocibus ἐρατὴν, ἐπήρατον, ἐρατὸς nomen Ἐρατῷ praeparari; voce ἐν θαλίῃς nomen Θάλεια; vocibus μέλπονται, μολπῇ nomen Μελπομένη; voce κλείουσιν — Κλειώ; vocibus ὅπῃ καλῇ — Καλλιόπῃ; voce ὕμνεύσας — Πολύμνια. Iam antea (v. 37. 51) his legimus: ὕμνεῖσαι τέρπονσι, quae verba Εὐ-τέρπην innuunt, cum terra autem a cantatricibus pulsata (v. 70) coniuncta Τερψιχόρην indicunt. Hoc modo in ea Musarum praedicatione octo nominum, postea proferendorum, veriloquium ab ipso poëta indicatum est, nimirum tale, ut unaquaeque cantatricum et saltatricum illud sibi vindicare posset. Ad sacrum numerum explendum in catalogo Οὐρανίῃ addita est, quae quidem idem valet atque posterior Ὀλυμπιάς, cum iam in Odyssea Ὀλυμπος pro hoc: οὐρανός adhibeatur. Itaque Musarum Olympiadum unaquaeque Οὐρανία appellari potuit ita, ut ea appellatio uni data cum ratione ceterorum nominum plane conveniat. Iam qui ea, quae adhuc tractavimus de Musis cantantibus et saltantibus, audiverat, statim nomina loquentia in earum catalogo intellexit (77 sqq.):

Κλειώ τ' Εὐτέρπη τε Θάλεια τε Μελπομένη τε
 Τερψιχόρη τ' Ἐρατώ τε Πολύμνια τ' Οὐρανίη τε
 Καλλιόπη θ', ἥ δ' ἡ προφερεστάτη ἐστὶν ἀπασέων.

Neque postea offendit in ea re, quod Ἐρατῷ inter Nerei filias (v. 246) recensetur, Θάλεια Nereidis (245) et Gratiae (909),

Ὠκεανίη Oceani filiae nomen est (350), cum ea nomina loquentia etiam cum his deabus conveniant, quamquam post illam praeparationem optime cum Musarum negotio atque arte consentiunt.

Ipsa praeparatio catalogi ope descriptionis concentus Olympici et originis Musarum facta observatione Johannis Geffckenii⁵⁾ illustratur, qui artem Hesiodi propriam etiam in eo consistere contendit, quod actio quaedam saepe non uno loco tota describatur, sed in partes distribuatur, non abruptas eas quidem, sed quasi nondum plane definitas, quae variis locis collocentur ita, ut imago clarior atque clarior fiat, dum omnibus partibus in memoria collectis unum aliquod ac totum efficiatur. Qua observatione cum alibi „repetitiones“ opinatae contra obelum muniuntur, tum ea, quae catalogum Musarum praecedat concentus descriptio (v. 62 ad 67), ipsi Hesiodo vindicatur.

Nomina Musarum ab Hesiodo ficta in litteris nec non in arte statuaria et in pictura praevaluisse satis constat. Si Clitias ille, qui s. VI a Chr. n. in Francisci vase (François-Vase) novem Musas pinxit, inter nomina Hesiodea *Στρεσιχορὴ Πολύμνις* pro *Τερχιζόρη Πολύμνις* scripsit, non aliunde ea sumpsisse videtur neque in suo codice Theogoniae Hesiodeae ea legisse⁶⁾, sed versibus neglectis memoriae errore ea variavisse. Musae cum aliis nominibus ab antiquis cultu insignes e locorum regionumque terminis non excesserunt neque auctoritatem suam omnibus interposuerunt; quae autem Theorias et Praxeos, Mnemes et Meletes nominibus ornatae sunt, eae nisi fictionum allegoricarum vim non habuerunt⁷⁾.

Alia ratio nominum, immo personarum fingendarum⁸⁾ in progenie Noctis (Theog. 211—225) et Contentionis (Theog. 226 ad 232) ab Hesiodo enumeranda conspicitur. Inveniuntur hic enim maxima ex parte abstracta personata, quorum coniunctio cum matre cum non semper manifesta sit, digna videtur, quae excutatur.

Inter Noctis progeniem Somnus (*Υπνος*) quasi filius naturalis est, Somnia (*Ὀνειράτα*) quasi nepotes. Cum Somno, ut iam apud Homerum (Il. 16, 672. 682) Mors (*Θάνατος*) apte coniungitur,

⁵⁾ Griech. Lit. I p. 33, 37 et Adnott. p. 69.

⁶⁾ ut contendit H. Schmidt, *Observ. archeol. in carmina Hesiodi*, Diss. Hallenses XII 1894 p. 113.

⁷⁾ Gruppe I. I. p. 1077 adn. 1.

⁸⁾ L. Deubner (Personifikation) in Roscheri *Mythol. Lexico* III p. 2068 199, praecipue p. 2089.

cum Morte autem Fatum odiosum (στυγερός Μόρος) et Parca atra (Κῆρ μέλαινα). Quibus si v. 217 sqq. Μοῖραι καὶ Κῆρες adduntur, nec non eadem Parcae, propriis nominibus (Clotho, Lachesis, Atropos) distinctae, ii versus (217—222) interpolatoris manum palam produnt. Ad Momum (Μῶμος) et Aerumnam (᾽Οιζύς) cum Nocte coniungendam Nemesis (Νέμεσις, 223) nos adiuvat, quod tormentum mortalibus hominibus appellatur (πῆμα θνητοῖσι βροτοῖσι), nimirum ut vox malae conscientiae, quae nocte peccatorem obdormire non sinit et delictis eius obiciendis Momi, castigatoris et obiurgatoris, nomen promeret. Qui autem mala conscientia cruciatur, eius comes Aerumna est, ᾽Οιζὺς ἀλγυνόεσσα. Iam si Momus ut Aerumna feminini esset generis, facile ad utrumque daemonem versus 220—22 referre possemus, qui in codicibus ad Μοίρας καὶ Κῆρας pertinent:

αἱ τ' ἀνδρῶν τε θεῶν τε παραβασίας ἐφέπονσαι
οὐδέ ποτε λήγονσι θεαὶ δεινοῖο χολοῖο,
πρὶν γ' ἀπὸ τῷ δάωσι κακὴν ὄπιν, ὅς τις ἀμάρτη.

De tali officio Parcarum nihil aliunde scimus; Κῆρες autem Furiarum (Ἐρινύες), Terrae filiarum (Theog. 185) vices exercent, ad quod officium attributo, quod est νηλεόποιοι, ductae esse videntur. Sed haec, utpote interpolata, nunc omittimus. Neque Hesperidas (v. 215) inter Noctis progeniem defendemus, quamquam eis lucra, homines insomnes vexantia, figurata esse possunt, aut spes bonae in somniis expletae, quibus quidem mox Aerumna opponitur. Haec si acciperemus, facilem transitum ad Fraudem (Ἀπάτη) inveniremus, cum somnia illa de lucro maxima ex parte fallacia sint. Sed non sunt accipienda.

Nam quae iuxta Fraudem Φιλότης nominatur, ad amores illicitos nocte praecipue exercitos refertur. Omnes enim Noctis fetus, praeter Somnum, mali sunt ideoque etiam Φιλότης cum Fraude (Ἀπάτη) arctissime coniungenda est, ut concubitum illegitimum sive adulterium significet. Ipsum Senium perniciosum (Γῆρας τ' οὐλόμενον) satis alienum a Noctis progenie videretur, nisi de senibus vita exhaustis cogitarem, qui quasi somnulosi Somni fratrem exspectant. Agmen filiorum filiarumque Noctis Contentio odiosa (Ἐοῖς καρτερόθυμος) claudit, quae quidem secundum „Opera et dies“ (v. 14 sq.) bellum et discordiam fovet (ἡ μὲν γὰρ πόλεμόν τε κακὸν καὶ δῆρον ὀφέλλει) et omnium scelerum generis ferrei auctor est (Opp. 174 sqq.). Genus illud ferreum neque

umquam interdiu cessat a labore et miseria (*καμάτων καὶ οἰζύος*) neque noctu. Cum autem multa scelera nocte committantur, Nox etiam auctoris scelerum, malae Contentionis mater dici potest.

Iam vides, quam ingeniose arguteque Noctis progenies ab Hesiodo excogitata sit. Somnus cum Somniis Mortem cum Fato et Parca secum duxit, insomnium Momo, Aerumna et Nemesis explicatum est, quorum causa adulterium (*Ἀπάτη καὶ Φιλότης*) notatur. Ne inter illa simulacra vestigium vitae evanesceret, poëta adulterio decrepitam senectutem opposuit, scelerum autem, quae nocte perpetrantur, auctorem, malam Contentionem in fine collocavit.

Noctis progeniei catalogus ab Hygino (prae. 1) traditus haec nomina continet, quibus in uncis Hesiodea apponimus: Fatum (*Μόρος*), Mors (*Κήρ*), Letum (*Θάνατος*), Conscientia (*Μῶμος*?), Somnus (*Ὕπνος*), Somnia (*Ὀνειροί*), Miseria (*Ὀιζύς*), Petulantia (*Ἀπάτη*?) Nemesis (*Νέμεσις*), Euphrosyne (?), Amicitia (*Φιλότης*), Discordia (*Ἔρις*), Senectus (*Γῆρας*). Euphrosynen, quod Gratiae apud Hesiodum (Theog. 909) nomen est, ab hac serie abhorreere, manifestum est. Inducta ea quidem videtur glossa quadam ad Noctem adscripta, quam per euphemismum *εὐφροσύνην* appellari satis constat. Nomina quidem Graeca in eo catalogo non omnia recte Latine reddita sunt, at eorum numero (omissa Euphrosyne) docemur saltem Hesperidas (v. 215 sq.) a codice Theogoniae Hyginiano vel eius auctoris afuisse; eo magis versus 217 et 218, quorum interpolatio manifesta est.

Similis est ratio catalogi (Theog. 226—232), quo malae Contentionis progenies enumeratur. Contentio illa in „Operibus et diebus“ (v. 14) belli (*πόλεμος*) et altercationis (*δῆρις*) auctor nominatur. Belli notio hic dividendo ita explanatur, ut Pugnae, Caedes, Proelia, Strages virorum (*Ἵσμίνας τε Φόρονς τε, Μάχας Ἀνδροκτασίας τε*) illius Contentionis progenies appelletur. *Δῆρις* non belli synonymum est, sed altercationem designat, ut apud Homerum med. *δηριόμαι* (Il. 8, 78; 16, 96) et *δηρίομαι* (*δηρίσαντο ἐπεεσσιν*, Od. 8, 76). Ea igitur altercatio in singulas iudicii actiones dissecatur, quae sunt: Iurgia, mendaces Sermones, Disceptationesque, legum Contemptus, Ius iurandum (*Νεκτεά τε ψευδέας τε Λόγους* (τ') *Ἀμυγλογίας τε* — *Δυσνομίην...* *Ὅρκον τε*). A lectione nonnullorum codicum, quae est *Ψεύδεα τε Λόγους*, quam F. Jacoby in textum recepit, deterremur praecipue nudis Sermonibus, quae sine attributo pro Eridis filiis vix haberi pos-

sunt. Prior ratio eo firmiter nobis videtur, quod secundum annotationem scholiastae ad Il. 4, 235 Aristarchus *ψευδέας (τε Λόγους)* legit, quae lectio etiam bonis codicibus (D, E manus sec., F) commendatur.

Altercationis singulae actiones, nondum personatae, inter scelera saeculi ferrei ab Hesiodo (Opp. 190 sqq.) enumerantur: *δίκη δ' ἐν χερσὶ καὶ αἰδώς* — *οὐκ ἔσται* (qua re *Νείκεα* et *Δυσνομίη* designantur), *βλάβει δ' ὁ κακὸς τὸν ἀρεῖονα πῶτα* — *μύθοισι σκολιοῖς ἐνέπων* (sic *ψευδεῖς τε Λόγοι τ' Ἀμφιλογίαι τε* iudiciorum comprehenduntur), *ἐπὶ δ' ὄρκον ὁμείται* (en *Ὀρκος*, malae Contentionis filius). Si porro (Theog. 230) *Noxa* (*Ἄτη*) legum Contemptus (*Δυσνομίη*) familiaris appellatur, idem ea coniunctio valet atque in Opp. 216 descriptio hominis, qui iniuria (*ὄβρις*, quae iustitiae *δίκη* opponitur) gravatus eam facile ferre non potest, cum noxis illapsus sit (*ἐγκύρσας ἄτησιν*).

Eis belli et litium actionibus personatis alia malae Contentionis stirps praemittitur (v. 226 sq.), primum *Πόνος ἀλγυνόεις*, qui quidem a labore (*ἐργον*), bonae Contentionis fructu (Opp. 20; 308 sqq.) distinguendus est et potius pro molestia et miseria habendus, in quas homines belligerantes a mala Contentione impelluntur, sicut etiam Doloribus (*Ἄλγεα*) afficiuntur. Ob scelera unius viri saepe universa urbs fama simul et peste a Iove puniri dicitur (Opp. 243 *λίμὸν ὁμοῦ καὶ λοιμὸν*). At in Theogonia (227) mala Contentio *Ἀθήνην τε Λιμὸν τε* peperisse traditur, quae codicum lectio a Jacoby'o Hygini (praef. 1) Oblivione in simili catalogo defenditur. Sed hunc catalogum Latinum tot nominibus ab illo Hesiodico discrepare, ut ad *Ἀθήνην* commendandam vix sufficiat, hac comparatione docemur: Dolor (*Πόνος*), Dolus (?), Ira (?), Luctus (?). Mendacium (*ψευδεῖς Λόγοι*), Ultio (*Ἄτη*), Ius-iurandum (*Ὀρκος*), Intemperantia (?), Altercatio (*Νείκεα*, *Ἀμφιλογίαι*), Oblivio (*Ἀθήνη*), Socordia (?), Timor (?), Superbia (?), Incestum (?), Pugna (*Μάχαι*). Deest Hesiodeus *Λιμός*, desunt *Ἄλγεα*, *Ὑσμῖναι*, *Φόνοι*, *Ἀνδροπαταίαι*, *Δυσνομίη*; abundant: Dolus, Ira, Luctus, Intemperantia, Socordia, Timor (nisi pro *Φόρους* — *Φόβους* legit), Superbia, Incestum. — Testi tam infideli vix fides danda est in defensione unius nominis, quod cum Fame (*Λιμός*) ea solum condicione coniungi posset, si fames memoriae vitium, immo amissionem secum ferret. Quod cum omnino non fiat, lectio *Ἀθήνην* corrupta putanda est et in eius locum alia quaerenda.

Erant, qui ex Operibus et Diebus (243) *Δοιμόν τε Λιμόν τε* commendarent; at pestis ab effectibus malae Contentionis dissona est, nisi quis ex. gr. de aqua veneno imbuenda cogitaret, quod a moribus Graecorum abhorret. Alii *Ἄτην* proponebant, quae tamen v. 230 cum *Δυσνομίῃ* enumeratur; alii *Δῆριν* malebant, quam v. 229 circumscriptam esse supra ostendimus. Nec *Δάσθη* (convicium, obiurgatio) satisfacit, quae vix cum Fame par efficiat Querentibus malum, quod cum fame par concors efficiat, sitis *ΔΙΨΗΝ* ad *ΛΙΘΗΝ* cum itacismo proxime accedere manifestum est) occurrit, qua contentionis assecla aequae ac fame, praesertim in bello, cruciatur. In molestiis enim pugnae perferendis sitim et famem maximo esse impedimento iam Ulixes scivit, qui de his Achillem monuit (Il. 19, 161 sqq.):

οὐ γὰρ ἀνὴρ πρόπῃν ἡμῶς ἐξ ἡέλιον καταδύντα
 ἄκμηρος σίτοιο δυνήσεται ἄντα μάχεσθαι
 εἴπερ γὰρ θυμῷ γε μερυνάα πολέμειζεν,
 ἀλλὰ γε λάθρη γυνὴ βαρύνεται ἥδὲ κυχάνει
 δίψα τε καὶ λιμός.

Ut hic sitis et fames ad bellum referuntur, ita apud Hesiodum et hae et qui antecedit *Πόνος ἀλγινόεις* et quae hunc sequuntur *Ἄλγεια δακρυόεντα* belli sunt comites, quod versu insequenti quattuor notionibus personatis exprimitur: *Ῥομίνας τε Φόρονες τε Μάχας τ' Ἀνδροκτασίας τε*. Quae omnia cum et Homeri Hesiodique temporibus et postea nocte irruente intermitterentur, inter Noctis progeniem adnumerari non potuerunt et ope Noctis filiae, quae est mala Contentio, quasi in numero Noctis nepotum collocata sunt ita, ut uterque catalogus unum et totum efficeret. Et ut priore eius parte post Noctis progeniem quodammodo naturalem, quae Somno et Morte eorumque comitibus (quibus postea Senium adiungitur) constat, progenies, ut ita dicam moralis enumerata est, cum homine insomni coniuncta (Nemesis eiusque comites et causae personatae), nec non somni intermissio contentione mala causata, ita in parte altera primum belli comites „naturales“, tum iudiciorum hospites „morales“ recensentur. Hos quidem poëtae, qui in causa de hereditate partienda iniustitiam perpessus est, optime cognitos esse, vix est cur admoneamus; illos ingeniose arguteque malae Contentioni attributos esse, supra ostendimus.

Qua cognitione rationis, quam Hesiodus et in Musarum ca-

talogo fingendo et in Noctis malaeque Contentionis progenie constituenda secutus est, etiam alii poëtae catalogi aliqua ex parte illustrantur. Si igitur Fritzius Fischer⁹⁾ in catalogo quinquaginta Nereidum (Theog. 240—264) et quadraginta Oceanidum (Theog. 346—366) magnum numerum vetustorum daemorum deprehendisse sibi visus est, quorum natura, saepe „chthonia“ quae dicitur, poëtam fugerit; et si eius dissertationis censor¹⁰⁾ aptissimus — Pfisterum dico — inventa eius approbavit: uterque erravisse videtur, cum imagines cogitatione poëtae fictas traditione quadam religiosa aestimaverint. Magis veritati respondet sententia de ea re ab Udalrico Wilamowitzio¹¹⁾ lata, qui excogitationem poëtae etiam in deorum nominibus fingendis admiratus ab eo potentias quasdam primordiales (Ur-kräfte), nullo unquam cultu insignes, progenie divina instrui contendit, quae nobis abstracta in personas constituta esse videantur, cum poëta numinibus in rerum natura, in elementis, in ipsius pectore praesentibus agitantibusque commotus et divinitate et persona ea ornaverit. Itaque nomina participum collegiorum divinorum propria, ut Musarum, Gratiarum, Horarum, nec non catalogos Nympharum et Nereidum ab ipso poëta inventa esse asserit, ea in re Homeri sectatore, cuius *Ἔοις, Κνδοιμός, Δεῖμος, Φόβος* a poëta, ubi eis opus sit, ita inducantur, ut eorum praesentia et ipsi et eis, qui carmina audiunt, fortasse veri similis sit, at figura personaeque neglegenda. Eadem erat non solum Herodoti (2, 53, 2), sed etiam aliorum auctorum antiquorum de ea re opinio, quam nos quidem catalogorum Musarum nec non Noctis et malae Contentionis progeniei ratione illustranda confirmare conati sumus.

⁹⁾ in dissertatione p. 1 laudata.

¹⁰⁾ Phil. Woch. 1934, col. 1366.

¹¹⁾ Hesiods Erga erklärt, 1928, p. 155 sqq.

E O S
KWARTALNIK KLASYCZNY
ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXVIII. 1937

WE LWOWIE 1937

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM
MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

E O S
COMMENTARII TRIMESTRALES
EDITI A
SOCIETATE PHILOGA POLONORUM

Volumen XXXVIII. 1937

LEOPOLI 1937

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOGAE POLONORUM
ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE:

Baĭabuszyński L., Epicureorum doctrina de pueris educandis et instruendis exponitur	1, 192
Plezia M., De Ciceronis „Academicis“ dissertationes tres	10, 169
Blatt I., Thucydideum	31
Ćwikliński L., Nowe Ianiciana	33
Sinko T., Wojny gramatyczne	40
Smereka J., Filologia klasyczna w Uniwersytecie Lwowskim do czasów Zygmunta Węclewskiego i Ludwika Ćwiklińskiego	61
Majewski K., Marmurowa główka z Połtawy	76
Stein E., Pierwsi apologetci hellenistyczno-żydowscy	79, 210, 470
Oko Ioannes, De M. T. Varronis quattuor vocabulorum explanandorum gradibus (de L. L. V. 7—10)	159
Wiercielińska C., De Cratini Seriphiis quaestiuncula	187
Blatt I., Livianum	191
Baumbergowa F., Herakles bohater dorycki czy też przedhel-leński?	201
Dumka Nikita, Pozwolić mówić prawdzie historycznej!	224
Wieniewski Ignacy, Jak wyjaśniać młodzieży cele nauki łaci- ciny?	241
Thaddaeus Sinko: De Menandri fragmento 951 K	285
Vladimirus Gordziejew: De prologo Thesmophorizau- sarum	296
Jan Safarewicz, Tendencje rozwojowe języka łacińskiego	325
Kazimierz Kumaniecki, Istota i rozwój osobowości Ho- racego	340
J. Starczuk, Attycki lecyt biało-gruntowany	357
Stanisław Wójtowicz, Podejście do tekstu	360
Thaddaeus Sinko, De nonnullis catalogis ab Hesiodo inventis	421
Hieronymus Markowski, De Graeca inscriptione Nazarea	429
Ladislaus Strzelecki, Miscellanea Latina	444
Franciszek Smolka, Akt rozwodowy z Dura-Europos	449
Stanisław Seliga, O „Hippolicie“ Seneki w tłumaczeniu Stanisława Morsztyna	457
Józef Dzida, Arsaces I, założyciel państwa partyjskiego	492
J. Blatt, Konstytucja tekstu poetyki Arystotelesa w świetle naj- nowszych źródeł i badań	514
Nikita Dumka, Znajomość zdobyczy w dziedzinie nauk ści- łych w starożytności w dzisiejszych podręcznikach łacińskich i greckich	519
Marian Golias, Neofilologiczne metody w nauczaniu języka łacińskiego	526
Regina Schächterówna, Na pograniczu metod pośrednich i bezpośrednich w dydaktyce języka łacińskiego	542
L. Taklińska, Aktualizacja w nauce języka łacińskiego	550

II. OCENY I SPRAWOZDANIA: 94—139, 248—277, 370—394, 553—579

Stanisław Witkowski, Historyczna składnia grecka na tle porównawczym (J. Safarewicz)	94
Raccotta di scritti in onore dell' Ulrico Wilcken nell' occasione del suo LXX anno (F. S.)	101

Index Apuleianus (Wł. Chodaczek)	110
Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Wł. Chodaczek)	114
Jaeger Werner, Paideia (Nikita Dumka)	119
Quintus Horatius Flaccus, Pieśni Książ Czworo przełożył T. Feliks Hahn (W. Ogrodziński)	128
I. Svenung, Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache (M. Auerbach)	130
M. Auerbach i K. Dąbrowski, Disce Latine (R. Schächterówna)	135
Hoffman Adolf, W Pracowni Filologicznej 1935 (Bednarowski)	138
Ks. Franciszek Sokołowski, Kult Dionysosa w Delfach (F. S.)	248
Kortenbeutel H., <i>Περὶ τῶν</i> und <i>Βοῶν</i> (F. S.)	255
Spór o Troję homerową (Kazimierz Bulas)	256
Charles Dugas, Les vases de Délos III: Les vases orientalisants de style non méliens (Kazimierz Bulas)	263
Maria Ludwika Bernhard, Wazy greckie w Muzeum im. E. Majewskiego w Warszawie (K. Majewski)	265
Dr Marcjan Śmiszko, Naczynia pierścieniowate (K. Majewski)	266
Ks. Dr Insadowski Henryk, Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo (Nikita Dumka)	268
Lateinischer Sprachunterricht, Sieben Beiträge zur Methodenfrage (Dr Bednarowski)	272
Smereka Ioannes, Studia Euripidea (Stanisław Witkowski)	370
Ludwik Cwikliński, Zagadnienia Tukidydesowe (T. Sinko)	376
Vladimirus Gordziejew, Ludi scaenici et circenses quid in rebus publicis antiquorum valuerint (T. Sinko)	376
Bronislaus Biliński, De Catone Sili in Italiae descriptione (Pun. VIII 356—616) uno solo fonte (T. Sinko)	377
Die Bremer Papyri von Ulrich Wilcken (F. S.)	378
Jerzy Manteuffel, Książka w starożytności (Franciszek Smolka)	388
Kazimierz Michałowski, Delfy (K. Majewski)	390
Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeologii klasycznej w Polsce (K. Majewski)	391
Jerzy Kowalski i Marian Golias, Puer Romanus (Regina Schächterówna)	392
Tadeusz Sinko, Disce puer Latine (R. S.)	394
Georgius Kowalski, De arte rhetorica I. (T. Sinko)	553
Victor Steffen, Satyrographorum Graecorum reliquiae (T. Sinko)	555
Études Horatiennes, Recueil publié en l'honneur du bimillénaire d'Horace (Kazimierz Jarecki)	558
Ludwik Piotrowicz, Cesarz August (F. S.)	564
Watzinger Karl, Denkmäler Palästinas (Nikita Dumka)	567
Tacyt, Dialog o mowcach (Dawid Baumgarten)	571
Franciszek Kulisiewicz, Nowy program języka łacińskiego dla klasy czwartej (R. Schächterówna)	577
Książki nadesłane	139, 284, 395, 592

III. KRONIKA: 140—144, 278—279, 414—417, 580—592

Odczyt Doc. dra Markowskiego wygłoszony na posiedzeniu Poznańskiego Koła PTF	140
Sprawozdanie z konferencji Ogniska Filologii Klasycznej w Lublinie	141
Ognisko metodyczne jęz. łacińskiego we Lwowie	143
V Międzynarodowy Kongres papirologów	278
Konferencja rejonowa nauczycieli języka łacińskiego we Lwowie	278

IV

Sprawozdanie z wycieczki nauczycieli filologów do Italii i na Sycylię (W. Chodaczek)	396
Z działalności Warszawskiego Koła PTF.	414
Antygona w interpretacji uczniów i uczenie Państwowego Gimnazjum w Czortkowie (J. Kassian)	415
XLII Walne Zgromadzenie P. T. F. we Lwowie w r. 1937	580
Z działalności Ogniska metodycznego filologii klas. w Lublinie (Janina Pliszczyńska)	585
Sprawozdanie administratora P. T. F.	590
IV. POLEMIKA	145
V. NEKROLOGI	152, 280, 418

SPIS WSPÓŁPRACOWNIKÓW

Auerbach Marian (Lwów) 130	Markowski Hieronim (Poznań) 429
Bałabuszyński Jan (Kraków) 1, 192	Ogrodziński Wincenty (Kraków) 128
Baumbergowa Fanny (Warszawa) 201	Oko Jan (Wilno) 159
Baumgarten Dawid (Garwolin) 571	Plezia Marian (Kraków) 10, 169
Bednarowski Adolf (Lwów) 138, 272	Safarewicz Jan (Kraków) 94, 325
Blatt I. (Drohobycz) 31, 191, 514	Schächterówna Regina (Brzeżany) 135, 392, 542, 577
Bulas Kazimierz (Kraków) 256, 263	Seliga Stanisław (Warszawa) 457
Chodaczek Władysław (Lwów) 110, 114, 396	Sinko Tadeusz (Kraków) 40, 285, 376, 377, 421, 553, 555
Cwikliński Ludwik (Poznań) 33	Smereka Jan (Lwów) 61
Dumka Nikita (Święciany wileńskie) 119, 224, 268, 519, 567	Smolka Franciszek (Lwów) 388, 449
Dzida Józef (Kraków) 492	Stein Edmund (Warszawa) 79, 210, 470
Goliaś Marian (Lwów) 526	Starczuk Jan (Lwów) 357
Gordziejew Włodzimierz (Warszawa) 296	Strzelecki Władysław (Warszawa) 444
Jarecki Kazimierz (Lwów) 558	Taklińska L. (Łańcut) 550
Kassian Józef (Czortków) 415	Wieniewski Ignacy (Warszawa) 241
Kumaniecki Kazimierz (Warszawa) 340	Wiercielińska C. (Wilno) 187
Majewski Kazimierz (Lwów) 76, 265, 266, 390, 391	Witkowski Stanisław (Lwów) 370
	Wójtowicz Stanisław (Poznań) 360

DE GRAECA INSCRIPTIONE NAZAREA

scripsit

HIERONYMUS MARKOWSKI

I.

Commoditatis eorum gratia, qui haec legent, contextus illius tituli Graeci Christiano Friederico Ludovico Guilelmo Froehner ex oppido Nazareth anno 1878 missi, primum a Francisco Cumont¹⁾ editi hic denuo proponatur:

- Διάταγμα Καίσαρος
 Ἀρέσκει μοι τάφους τόνβους
 τε οἵτινες εἰς θρησκείαν προγόνων
 ἐποίησαν ἢ τέκνων ἢ οἰκείων,
 5 τούτους μένειν ἀμετακινήτους
 τὸν αἰῶνα. Ἐὰν δέ τις ἐπιδιῇ τι-
 νὰ ἢ καταλελυκὸτα ἢ ἄλλω τινὶ
 τρόπῳ τοὺς κεκηδευμένους
 ἐξεοριφθὸτα ἢ εἰς ἑτέροους
 10 τόπους δώλῳ πονηρῶ με-
 τατεθεικὸτα ἐπ' ἀδικίᾳ τῇ τῶν
 κεκηδευμένων ἢ κατόχους ἢ λί-
 θους μετατεθεικὸτα, κατὰ τοῦ
 τοιούτου κριτήριον ἐγὼ κελεύω
 15 γενέσθαι, καθάπερ περὶ θεῶν,
 εἰς τὰς τῶν ἀνθρώπων θρησκ-
 κείας· πολὺ γὰρ μᾶλλον δεήσει
 τοὺς κεκηδευμένους τειμᾶν
 καθόλου μηδενὶ ἐξέστω μετα-
 20 κινήσαι. Εἰ δέ μή, τοῦτον ἐγὼ κε-
 φαλῆς κατακριτὸν ὀνόματι
 τυμβωρυχίας θέλω γενέσθαι.

Quibus de causis argumentum eius tituli a Caesare, Divi filio, eo temporis spatio, quo ipse in Palaestina, autumno a. 724/30 ex Aegypto per illam terram in Syriam proficiscens, consuetudine ac familiaritate regis Herodis usus, versaretur, conceptum esse

¹⁾ Un rescrit impérial sur la violation de sépulture. Revue historique. 55-e année CLXIII 2, mars-avril 1930 p. 241—266.

existimandum ideoque edictum, non rescriptum esse habendum sit, alibi copiosius explanavi²⁾).

II.

Ad ordinem progressumque sententiarum, ad structuram consiliumque edicti Nazarei recte percipienda haud minimi momenti est exacte indagare, quid Caesar extrema parte tituli, in vv. 20—22 *Εἰ δὲ μή* — *γενέσθαι*, statuere voluerit. Ad quam quaestionem solvendam imprimis stabilire necesse est, cui ex enuntiatis antecedentibus in v. 20 *Εἰ δὲ μή* enuntiatum inchoatum contrarium sit, quae igitur verba ei cogitando addenda sint.

Si detractio illa cum omnibus fere tituli commentatoribus verbis ex proximis duobus enuntiatis sumptis talem fere in modum suppletur: *Εἰ δὲ μή* (sc. *τις τοὺς κεκηδευμένους τιμῇσει, ἀλλὰ τοὺς τάφους τόνβους τε ἢ τοὺς κεκηδευμένους μετακινήσει*) vel: *Εἰ δὲ μή* (sc. *τις τούτοις τῷ διατάγματι πείσεται*) Latine: *Sin autem non* (sc. *quis funeratos honorabit, sed sepulcra bustaque aut funeratos inmutabit*) vel: *Sin autem non* (sc. *quis huic edicto obtemperabit*)³⁾, in v. 20 *τοῦτον* pronomine sepulcri violatorem quietisque perpetuae mortui rite sollemniterque conditi turbatorem significari apertum est.

Qui homo nefarius ut summo supplicio afficiatur, Caesarem extremo enuntiato principali praecipere atque causam poenae mortis pro delicto in sepulcrum mortuumve perpetuae sepulturae traditum admissio sumendae in vv. 21—22 *ὀνόματι | τρυμφοροχίας* locutione denotare communis est opinio omnium fere virorum doctorum, qui titulo Nazareo explicando operam navaverunt.

Sed contra talem extremae partis tituli interpretationem et ex sermone et ex argumento haud leves dubitationes surgunt.

1. Ac primum quidem mirum videtur esse, quod auctor Graeci contextus edicti, alias brevitatis ac simplicitatis studiosissimus verborumque parcissimus, ad mortis poenam signandam, si quidem de hac cogitaverit, locutionem insolitam atque longiorem *ζεφυλάης*

²⁾ Peculiaris commentatio de variis quaestionibus ad *Διάγραμμα Καίσαρος* spectantibus typis exscripta propediem a Posnaniensi Societate Amicorum Litterarum edetur.

³⁾ *Εἰ δὲ μή* locutionem Latine *Si quis adversus ea fecerit* reddit Stephan Lösch, *Diatagma Kaisaros. Die Inschrift von Nazareth und das Neue Testament. Eine Untersuchung zur neutestamentlichen Zeitgeschichte. Mit 1 Bild der Inschrift*, Freiburg im Breisgau 1936 p. 5.

κατάκριτον (!)... θέλω γενέσθαι adhibuerit, cum ei θανάτου vel θανάτωι κατακριθῆναι, locutiones breviores et simpliciores et usitatiores, suppeterent. Cuiusmodi locutionibus utuntur e. gr. Herod. VII 146 τοῖσι μὲν κατεκρίτο θάνατος, — Eurip. *Androm.* 496 πρὶ θανάτου κατακεκριμένον, — Polyb. IV 35, 3 καὶ θανάτου τις ἦι κατακριμένος, — Matth. 20, 18 = Marc. 10, 33 κατακρινούσιν αὐτὸν θανάτωι⁴⁾, — Flav. Ios. *Bell. Iud.* V 13, 1, 530 κατηγορούμενον τὰ τῶν Ῥωμαίων φρονεῖν κατακρίνει μὲν θανάτωι (sc. Σίμων Ματθίαν), — Hermae Pastor, *similitudines* VIII 11, 3 θανάτωι ἑαυτοὺς κατακρίνουσιν, — titulus Dymis Achaiae repertus: Collitz, *Sammlung der griechischen Dialekt-inschriften*, n. 1613, 4—5 [τοῦσδε] ἁ πόλις κατέκριν[ε θανάτ]ον.

Accedit, quod ex θέλω verbo rem talem, quae demum fieri possit, non iam absolutam pendere consentaneum est; quam ob rem etiam potius κατακριτὸν oxytonon quam cum omnibus commentatoribus κατάκριτον proparoxytonon esse scribendum videtur.

Quibus de causis Caesarem illa locutione a solita dicendi ratione discedenti usum in sepulcri violati aut iniuriae reliquiis illatae convictum mortis poenam statuere voluisse parum probabile est.

2. Deinde auctorem contextus tituli Nazarei, si delictum in sepulcrum aut mortuum funeratum commissum re vera causam poenae capitis in istud maleficium a se statutae designare voluisset, ἐπὶ τυμβωρυχίαι locutione usurum fuisse verisimillimum est; ad causas enim veras significandas ἐπὶ praepositionem cum dativo coniunctam usurpant e. gr. Xen. *apol.* 25 ἐφ' οἷς γε μὴν ἔργοις κεῖται θάνατος ἢ ζημία, ἱεροσυλίας, τοιχωρυχίαι, ἀνδραποδίσεις, πόλεως προδοσίαι..., — Dem. *or.* 21, 105 ἐφ' αἵματι φεύγειν *or.* 24, 122 διὰ τὸ ζημιουῖσθαι ἐπὶ τῇ ὄνῃ. — *Rerum Gestarum Divi Augusti* c. 113 [EO nomiNE] locutio translata est Graece I 4 [Ἐφ']ΟΙΣ.

At ὀνόματι vel τῷ ὀ. dativus cum genetivo alius nominis copulatus ad rem vel causam excogitatam fictamque verae rei vel causae opponendam adhiberi solet, e. gr. Thuc. IV 60, 1 ὀνόματι ἐννόμωι ξυμμαχίας τὸ φύσει πολέμιον εὐπρεπῶς ἐς τὸ ξυμφέρον καθίσταται, VIII 89, 3 ἔργωι καὶ μὴ ὀνόματι, — in titulo Aphrodisiae Cariae invento: Le Bas-Waddington, *Voyage*

⁴⁾ In Matthaei verbis reddendis codices vetustissimi, imprimis Sinait. et Vatic. 1209 saec. IV εἰς θάνατον locutionem exhibent.

archéologique en Grèce et en Asie Mineure III 1639 ἐξουσίαν ἐξάλλοτριῶσαι μήτε πράξεως ὀνόματι μήτε συγχωρήσεως. — Auctor Graeci contextus monumenti Ancyran c. 16 IX 10—11 φιλικῶς θρόνον ὀνόματι locutione humanitatem causam confictam praemiorum militibus dimissis persolutorum esse significat; Augustus ipse solo vocabulo c. 16 III 31 PRAEMI[A] utitur.

In lingua Latina nomine ablativo cum genetivo alius substantivi composito causa in rebus ipsis vere factis vel in iure posita saepe quidem denotatur, e. gr. Iulianus, *Dig.* X 2, 51 pr. *Fundus, qui dotis nomine socero traditus fuerit*; — Ulpianus, *Dig.* XXVII 8, 4 *nec heres tutoris negligentiae nomine tenetur*; — Gaius, *Dig.* XXIX 5, 25, 2 *praemii nomine se daturum praetor pollicetur*; — titulus Compsanus CIL IX 984 = Dessau 8237 = Bruns-Gradenwitz, *Fontes iuris Romani antiqui* ⁷ n. 172, 39, 6—7 p. 383 *...inferet poene nomine rei publicae*...⁵⁾.

Sed non rarius nomine c. gen. locutione causam simulatam, tantummodo in vocabulis positam signari haec exempla illustrent: Cic. in *Verr.* V 34, 87 *praesidium non re, sed nomine*; — de *lege agr.* II 6, 15 *ut... terrarum domini constituerentur legis agrariae simulatione atque nomine*; — pro *Cluent.* 42, 120 quos... L. Gellius et Cn. Lentulus, duo censores... *furti et captarum pecuniarum nomine notaverunt, ii... illarum ipsarum rerum iudiciis absoluti sunt*; — Tac. *ann.* III 24 *culpam inter viros ac feminas vulgatam gravi nomine laesarum religionum ac violatae maiestatis appellando clementiam maiorum suasque ipse leges egrediebatur* (sc. Augustus); — Ulpianus, *Dig.* XI 7, 14, 6 *ut neque plus imputetur sumptus nomine quam factus est*.

In sermone Graeco ὀνόματι τυμβωρυχίας locutione non aliam causam nisi confictam, non ex ipsa re vere facta delibatam, exprimi certum est. Cum nomine *sepulcri violati* locutione item causam fictam et ad speciem prolatam significari posse manifestum sit atque cum non sit, cur auctori contextus tituli Nazarei verba Latina Caesaris perperam intellecta falsoque reddita merito obiciantur, etiam Caesarem in Latino exemplari edicti locutione *nomine sepulcri violati* causam imaginariam, non ex ipso facinore

⁵⁾ Alia exempla locutionis nomine c. gen. veras causas designantia afferunt Cumont I. I. p. 256, item Édouard Cug, *Un rescrit d'Auguste sur la protection des res religiosae dans les provinces*. *Revue historique de droit français et étranger*. 4-e série IX 3, juillet—septembre 1930 p. 383—410 (= Cug 1930) p. 395.

in sepulcrum re vera commisso sumptam, denotare voluisse satis probatum videtur esse.

3. Tum Caesar in vv. 13—17 in hominem sepulcri violati aut iniuriae funerato illatae rite reum factum idem iudicium, quod in homines contra deos impios secundum praecepta religionum hominum institui soleat, ideo iudicium impietatis fieri iubet. Nam *εἰς* praepositionem nonnumquam eodem significato quo κατὰ c. acc. praepositionem usurpari his exemplis illustratur: Plat. *Phaedr.* 273 *εκεχαρισμένως... πράττειν τὸ πᾶν εἰς δόναμιν*, Pol. V 458 *ε γάμοις ... ποιήσομεν ἱεροὺς εἰς δόναμιν ὃ τι μάλιστα*, IX 590 *δινα εἰς δόναμιν πάντες ὅμοιοι ὤμεν*, at *Phaedr.* 249 *ε πρὸς γὰρ ἐκείνοις αἰεὶ ἐστὶ μνήμει κατὰ δόναμιν*.

In edicti Nazarei locutione vv. 16—17 *εἰς τὰς τῶν ἀνθρώπων θρησκείας*, qua Latinam *in hominum religiones* reddi manifestum est, *εἰς*, item *in* praepositiones iudicium *ad* sive *secundum* praecepta religionum constituendum significant. Eodem modo caedem praepositiones ad circumstantiam accommodandi exprimendam positae sunt e. gr. in *Rebus Gestis Divi Augusti*: c. 25 V 4 *Iuravit in mea verba* = Gr. XIII 16—17 *ᾠμοσεν[εἰς τοὺς ἐμὸν]ς λόγους*, ib. V 4—5 *Iura[verunt in eadem ver[ba]]* = Gr. XIII 19 *[ᾠ]μοσαν εἰς τοὺς [αὐτοῦ]ς λόγους⁶⁾*.

Item in c. acc. praepositio modum adaptandi notat in verbis edicti perpetui praetoris urbani traditis ab Ulpiano, *Dig.* XLVII 12, 3 pr. *in eum in factum iudicium dabo*, in quibus *in factum* locutio idem valet, quod: prout genus delicti commissi erit.

In v. 16 *οἱ ἀνθρώποι* = Lat. *homines incolae provinciarum*, hoc igitur loco incolae Palaestinae sunt. Item in edicti Cyrenaei I 17—18 *ἐμπορία τοιούτων ἀνθρώπων* locutione *ἀνθρώποι* pro-

⁶⁾ Cuq 1930 p. 399 *propter hominum religiones* interpretatur. — Verba in vv. 15—17 *καθάπερ — θρησκείας* obscura atque difficilia intellectu esse, sive quod interpres Graecus verba Latini exemplaris non recte perceperit, sive quod lapicida nonnulla verba omiserit, arbitrantur Cumont I. I. p. 253, item Édouard Cuq, *Le rescrit d'Auguste sur les violations de sépultures*. Revue historique de droit français et étranger. 4-e série XI 1, janvier—mars 1932 p. 109—126 (= Cuq 1932) p. 115. — Locutiones vv. 15 ad 17 inconditas atque confusas esse putat atque propter eas interpreti incertitiam et vitiosam interpretationem obicit Jérôme Carcopino, *Encore le rescrit impérial sur les violations de sépulture*. Revue historique. 56-e année CLXVI 1, janvier-février 1931 p. 77—92 p. 79.

vinciales sunt⁷⁾. — In v. 16 τῶν ἀνθρώπων genetivum possessivum esse perspicuum est⁸⁾.

Delicta autem in mortuos sive Manes aequae atque in deos et parentes et patriam commissa nefas sive flagitia impietatis apud antiquos habita esse testatur [Aristoteles], *de virt. et vit.* 7 p. 1251 a 31 ἀσέβειά μὲν ἡ περὶ θεοῦς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοικομένους καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα, similiter Polyb. XXXVI 9, 15 ἀσέβημα... εἶναι τὸ περὶ τοὺς θεοῦς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεώτας ἀμαρτάνειν.⁹⁾

Quibus de causis ex verbis edicti vv. 13—17 Caesarem leges sacras indigenarum Palaestinae mutare nolle, immo scelera in sepulcra funeratosve perpetrata, prout illae leges praecipiant, vindicanda esse statuere concludendum est.

Ex qua re Caesarem, si in vv. 20—22 poenam mortis in sepulcri aut funerati violatorem praescribere voluisset, non solum supervacanea, sed etiam inter se pignantia iussurum fuisse apparet.

Itaque Caesarem in vv. 20—22 poenam capitis in flagitia in sepulcra sepultosve admissa non introducere liquet.

III.

Difficultates ex rationibus ad extremam partem edicti Nazarei interpretandam adhuc adhibitae orientes his modis tolli posse videntur.

1. In v. 20 Εἰ δὲ μὴ enuntiatum imperfectum enuntiato condicionali secundae partis edicti, vv. 6—7 Ἐὰν δέ τις ἐπιδείξει τιμὰ, contrarium esse percipiendum est, ideoque verbo ex hoc enuntiato sumpto supplendum in Εἰ δὲ μὴ (sc. τις ἐπιδείξει τινὰ τὰ ἀσεβήματα αὐτοῦ ἐγκαλούμενα πεποιηκότα), Latine:

⁷⁾ Johannes Stroux und Leopold Wenger, *Die Augustus-Inschrift auf dem Marktplatz von Kyrene*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-philol. u. hist. Kl. XXXIV Bd. 2. Abh. München 1928 p. 60.

⁸⁾ In v. 16 τῶν ἀνθρώπων gen. obiectivum esse arbitratur Carcopino l. l. p. 82³, gen. subiectivum Paul Mazon apud Carcopino ibid.

⁹⁾ Cf. Justus Hermann Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren, mit Benutzung des Attischen Prozesses von M. H. E. Meier und G. F. Schömann dargestellt*. Leipzig I 1905 p. 359³. — Καθάπερ περὶ θεῶν locutione Latinam quasi de diis reddi putat Cuq 1930 p. 400.

Sin autem non (sc. *quis demonstraverit aliquem maleficia impia ei obiecta commisisse*).

2. Ex eiusmodi supplemento in v. 20 τοῦτον pronomine eum calumniatorem denotari apparet, qui in alterum suspicionem moveat, quod in sepulcra bustaque atque sepultos deliquerit, non autem reum, cui sepulcrum effossum ossave funerati contrectata crimini dentur.

3. In vv. 20—22 τοῦτον ἐγὼ κεφαλῆς κατακριτὸν... θέλω γενέσθαι verbis Caesarem, cum haec locutio ab altera parte poenam mortis de sepulcri reliquiarumve violatore sumendam non significet, ab altera locutioni vv. 13—15 κατὰ τοῦ τοιοῦτον χοιτήριον ἐγὼ κελεύω γενέσθαι plane respondeat, ut falsus delator alteri crimen sepulcri violati aut quietis mortui funerati turbatae immerito aut ratione non praescripta inferens iudicio capitis tradatur, non autem, ut iudicio non facto statim morte puniatur, postulare coniciendum est.

Quae interpretandi ratio etiam locutionibus similibus simili significato in edictis Cyrenaeis adhibitis fulcitur; nam verba IV 65 τῶν ὑποδίκων κεφαλῆς reos capitis, V 99 κεφαλῆς εὐθύνειν idem, quod Latina capitis accusare designant.

Caesar in calumniatorem istius generis capitis iudicium instituendum curans, a Romana calumnias infamia puniendi ratione discedens, in suum usum Moysis legem convertit, qua cavetur, ut calumniator ei aequiparetur, qui vitae proximi insidias struxerit: Lev. 19, 16 οὐ πορεύσῃ δόλωι ἐν τῷ ἔθνει σου, οὐκ ἐπισυντήσῃ ἐφ' αἷμα πλησίον σου ἐγὼ εἰμι κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν.

Simul Caesar ad actiones publicas atque etiam populares inter Palaestinae incolas quam maxime inhibendas hoc consilium Aristotelis sequi videtur: *de re p.* VII 5 p. 1320 δει... τὰς γινόμενας δημοσίας δίκας ὥς ὀλιγίστας ἀεὶ ποιεῖν, ἐπιτιμίαις τοῦς εἰς αὐτὰς γραφομένους κωλύοντας.

Caesar igitur secunda parte edicti Nazarei, vv. 6—20, in hominem rite praescriptis verbis apud magistratum Romanum delicti in sepulcrum funeratumve admissi accusatum iudicium impietatis secundum leges sacras indigenarum Palaestinae, extrema parte, vv. 20—22, in calumniatorem alterum sepulcra reliquiasve revellisse falso criminatum iudicium capitis fieri iubet.

Itaque similiter atque in edictis Cyrenaeis I et IV modi iudiciorum capitis in Cyrenaica provincia ad homicidia vindicanda constituendorum ordinantur, in edicto Nazareo genera iudiciorum

in Palaestina ad delicta sepulcrorum violatorum iudicanda et ad calumnias ad eiusmodi maleficia spectantes persequendas faciendorum praecipuntur.

Caesar ab iudiciis criminum impietatis iudicandorum gratia ad leges sacras provincialium faciendis iudicia capitis discernens se causas ad religionem sacraque pertinentes indigenis diiudicandas relinquere, ius de causis capitalibus statuendi ad peculiariora iudicia capitis deferre indicat. Sic hoc quoque edicto, etsi eo de iudiciis capitis apud Iudaeos constituendis nihil certius stabilitur, tamen Iudaeis Palaestinensibus iam aetate Augusti plenam potestatem reos capitis damnandi aut sommis suppliciis afficiendi non fuisse comprobatur¹⁰⁾.

4. Ad calumniatorem, non ad verum sepulcri funerative violatorem, optime quadrat, quod in vv. 21—22 *ὁνόματι | τοῦ βωβυλίας* locutio tantummodo nomen actionis atque causam eius ex praescriptis verbis iuris, non ex ipsa re vere facta promptam denotat.

Ad inconcinnitatem inter partes mediam et extremam edicti intercedentem solvendam alii alias vias ingressi sunt.

Tria enuntiata extrema, vv. 17—22, parti priori a scriba ab epistulis confectae a Caesare ipso manu propria addita esse arbitratur Cumont l. l. p. 256.

Parte vv. 6—17 Caesarem in Syriam provinciam edicti perpetui praetoris urbani *de sepulcro violato* normas extendere velle ideoque in delicta sepulcri violati multas pecuniarias adhiberi iubere, parte vv. 17—22 eum in maleficia contra sepulcra per

¹⁰⁾ Delicta in religionem commissa iudicare Synhedrii fuisse eique omnes poenas legibus Iudaicis praescriptas, etiam capitis poenas, applicandi ius fuisse exponit Jean Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*. Paris II 1914 p. 127—142.

Summum consilium maximumque sacerdotem Iudaeorum absoluta potestate iurisdictionis capitalis caruisse ex testimoniis imprimis Novi Testamenti, Flavii Iosephi, Origenis eruit Friedrich Büchsel, *Die Blutgerichtsbarkeit des Synedrions*. Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. XXX 1931 p. 202—210, praesertim p. 210: „Also ergibt sich... haben Synedrion und Hoherpriester die unbeschränkte Blutgerichtsbarkeit nicht besessen. Die Juden haben freilich den Anspruch auf dies ihnen von Gott verliehene Recht trotzdem festgehalten.“

vim perpetrata mortis poenam statuere velle censet Cuq 1930 p. 395—405.

Partem vv. 6—15 usque ad *γενέσθαι* verbum ad facinora in sepulcra commissa multisque punienda, partem vv. 15—22 inde a *καθάπερ* coniunctione incipientem ad flagitia in sepultos admissa atque morte expianda pertinere existimant Lagrange. *Revue Biblique* XXXIX 1930 p. 570—571, XLI 1932 p. 457⁴, Raphaël Tonneau, *L'inscription de Nazareth sur la violation des sépultures*. *Revue Biblique*. XL 4, octobre 1931 p. 544—564 p. 547, item argumentis allatis ac priore opinione mutata Cuq 1932 p. 116—118.

Propter *δείξει* formam v. 17 partem vv. 6—17 ad scelera in sepulcra reliquiasque ante titulum Nazareum propositum facta, partem vv. 17—22 ad eiusmodi facinora post illud documentum promulgatum commissa morte vindicanda spectare, opinionem a Cumont I. l. p. 255—256 prolatam sed reiectam secutus, de novo putat William Seston, *Le rescrit d'Auguste dit de Nazareth sur les violations de sépulture*. *Revue des études anciennes*. *Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux et des Universités du Midi*. 4-e série 55-e année. XXXV 2, avril—juin 1933 p. 205—212 p. 206¹.

IV.

Interpretationem extremae partis edicti Nazarei supra explicatam, primum in commentatione *De Caesaris Graeco titulo Palaestino*¹¹⁾ scripta breviter delineatam, reprobatur William Seston, *Encore l'inscription de Nazareth*. *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*. 3-e série année et tome XI (63-e de la collection) 2-e livraison (avril 1937) p. 125—130.

A.

Ac primum quidem, quae probandi vis argumentis a Seston contra extremae partis edicti Nazarei interpretandae rationem supra expositam prolati insit, examinandum est.

1. Ex ea re, quod Flavius Iosephus ad ullum interventum a Caesare Herodis gratia susceptum, ut hunc a crimine sepulcrorum Davidis et Salomonis effractorum

¹¹⁾ Munera philologica Ludovico Ćwikliński bis sena lustra professoria claudenti ab amicis collegis discipulis oblata. Posnaniae 1936 p. 128—137.

ac spoliatorum defenderet, nusquam alludit, edictum Nazareum a Caesare Herodis tuendi causa non editum esse haudquaquam efficitur; neque enim Flavius Iosephus omnia testimonia ad Augusti ingenium moresque illustranda pertinentia prodit atque e. gr. Augustum Gaio Caesari filio laudi vertisse, quod Iudaeam praetervehens in templo Hierozolymitano sacrificium non fecisset, id quod memoriae tradunt Suet., *Aug.* 93 et hunc secutus Orosius VII 3, 4—5, silentio praeterit.

2. Deinde illud argumentum, quod Caesari parum iuris fuerit leges ei terrae dandi, quae nullo vinculo iuris cum imperio ipsius coniuncta sit, re vera nullius vigoris esse dilucidum est; nam Caesari certe in regno Herodis non minorem, at potius maiorem potestatem quam ipsi regi fuisse inde sequitur, quod Caesar Herodem regem confirmavit regnumque eius identidem amplificavit atque quod Herodes totum regnum suum dono Caesaris consilioque populi Romani debeat teste Flavio Iosepho, *Ant. Iud.* XV 195—196. 217. 342—364; *Bell. Iud.* I 391—400; II 215.

Atque Caesarem tum, cum Aegypto pacata in Oriente versaretur, populis illarum regionum ipsis volentibus iura dedisse expresse canit Vergilius, *Georg.* IV 560—562 *Caesar dum magnus ad altum | fulminat Euphratem bello victorque volentis | per populos dat iura.*

3. Postea id, quod in edicto Nazareo Romanae notiones iuridicales, praesertim *dolus malus*, cum consuetudine Iudaica mixtae sint, si ea declaratio accipiatur, quae extrema parte documenti in certum genus calumniatorum iudicium capitis statui evincere studeat, contra hanc interpretationem minime valet; nam cum iam crimina sepulcrorum violatorum funerariumve iniuriis affectorum in parte secunda edicti cum delictis impietatis in aequo posita tum magis etiam capitis poena in facinora contra sepulcra sepultosve commissa constituta, quam in extremo tituli enuntiatio in eiusmodi delicta irrogari omnes inscriptionis commentatores atque etiam Seston opinantur, a iuribus Romanis et civili et publico certe aetatis Augustae aliena, ideo ex peregrinis iuribus non minus sumpta sunt quam praeceptum accusatorem falsum et vitae proximi insidiatorem in eodem genere ponens.

4. Ac tum de poena violatori sepulcrorum funerariumve imponenda cavere rectum fuisse, in calumniatorem autem gravius quam in ipsum violatorem animadvertere velle, at poenam de hoc

repetendam in priore parte documenti non sanxisse mirabile esse censet Seston 1937 p. 128. Quam vim auctoritatemque haec argumenta habeant, deliberandum est.

Ac primum quidem, quin in sacris provincialium legibus, ad quas Caesar iudicia delictorum impietatis iudicandorum causa constitui iubet, poenae in eius generis delicta iam statutae sint, dubium esse nequit; quapropter de poenis in hoc edicto expresse cavere non necessarium, immo supervacaneum erat.

Praeterea in Palaestina homines malignos adversariis suis crimina sepulcrorum violatorum aut funerarium iniuriis affectorum intulisse constat. Regem enim Herodem, quod sepulcra regum Davidis et Salomonis nefarie aperuisset atque opibus exspoliavisset, ab inimicis insimulatum esse bis memoriae tradit Flavius Iosephus, *Ant. Iud.* VII 394 et XVI 179—187. Principes autem sacerdotum et primores summi consilii Iudaeorum in Apostolos, quod corpus Iesu Christi nocte custodibus dormientibus ex sepulcro furati essent, suspicionem dissipavisse narrat Matthaeus 28, 11—15.

Propter eiusmodi mores prave in Palaestina solitos in calumniatores, qui alios delicta in sepulcra funeratosve perpetravisse falso criminarentur, gravius consulere necesse fuisse ideoque in istos etiam severiora consilia quam in ipsos sepulcrorum violatores prorsus expectari ac desiderari manifestum est.

Argumentis igitur a Seston allegatis illam explicandi rationem, quae extremum edicti enuntiatum in istud genus calumniatorum directum esse efficere studet, labefieri non posse apertum est.

B.

Restat, ut consideretur, quatenus rationes, quibus Seston alios tituli commentatores secutus nonnullas eius notiones ac locutiones interpretatur, pro rectis accipi possint.

1. Ac primum quidem ἐπιδεικνόντι verbo in v. 6 adhibito, eum Latino *demonstrandi* verbo aequiparando, eam actionis edendae partem, qua actor apud magistratum delictum adversario obiectum in albo a magistratu publice proposito indicet vel verbis in formula praescriptis quam accuratissime appellet, designari apparet ex verbis Ulpiani, *Dig.* II 13, 1, 1 *eum quoque edere Labeo ait, qui producat adversarium suum ad album et demonstrat, quod dictaturus est, vel id dicendo, quo ubi velit, quae sic*

redduntur in *Basilicis* VII 18, 1 προεκδοῦναι δέ ἐστι... καὶ τὸ ἐπι-
δεῖξαι ἀπὸ τοῦ χαρτίου τὴν ἀγωγὴν.¹²⁾

Cui actionis edendae parti, quae editio actionis sive litis denuntiatio vocatur, in formula ea pars respondet, quam inter formulae partes primo loco definit Gaius, *Inst.* IV 40 *Demonstratio est ea pars formulae, quae principio ideo inseritur, ut demonstretur res, de qua agitur.*

Demonstrandi verbi significatum circumscribit e. gr. Paulus, *Mos. et Rom. leg. coll.* II 6, 2 certum dicit, qui suo nomine demonstrat iniuriam.

Quas ob res in v. 6 ἐπιδεικνύναι verbo convincendi aut probandi verborum significatus non esse patet. Non recte igitur interpretatur Seston 1937 p. 126 «si un accusateur vient convaincre quelqu'un» et ...que serait puni de mort ...celui qui aurait lancé une accusation dont il ne pourrait faire la preuve, item p. 128 «...si César avait songé à l'accusateur incapable de faire la preuve de ses affirmations.

2. Deinde Caesar in enuntiato vv. 16—17 πολὺν γὰρ κτλ. causam affert, de qua in sepulcri funeratique violatorem idem iudicium, quod in impietatis reum fieri soleat, constitui iubeat, nec non cur perpetuae sepulturae traditos diis aequiperandos esse censeat. Ex qua significatione eius enuntiati haec fere membra comparationis in eo mente adicienda esse sequitur: πολὺν γὰρ μᾶλλον δεῖσθαι | τοὺς κεκηδευμένους τειμᾶν (sc. ἢ τοὺς ζῶντας τοὺς τε μόνον εἰς χρόνον τινὰ ταφέντας), Latine: multo enim magis oportebit funeratos honorare (sc. quam vivos mortuosve tantummodo ad aliquod tempus humatos vel alicui loco commendatos).

In membro comparativo in enuntiato vv. 16—17 supplendo ad eorum opinionem, qui (ἢ πρότερον), Latine (quam antea) vel similes locutiones mente addendas esse censent, sese applicat Seston 1937 p. 126 «Car il faudra beaucoup plus honorer les morts (qu'on ne l'a fait)», ¹³⁾.

¹²⁾ Cuq 1932 p. 119.

¹³⁾ Iis, qui enuntiatum vv. 16—17 similiter ac Seston integrant quosque in *Muneribus Ludovico Œwikliński oblati* p. 134 ¹⁴⁾ laudavi, adiungendus est F. Cumont, *Les ossuaires juifs et le Διάταγμα Καίσαρος*. Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie. XIV 1933 p. 223—224 (= Cumont 1933) p. 223 „qu'on honore les défunts ensevelis beaucoup mieux qu'auparavant... ».

3. Postea in enuntiato vv. 19—20 Caesar sententias prima documenti parte, vv. 2—6, expressas, praesertim μεταχειρῆσαι infinitivo notionem v. 5 ἀμεταχειρῆτους adiectivo verbali significatam iterat simulque quinque illa delicta in vv. 7—13 distincta uno vocabulo complectitur. Quibus de causis infinitivum illum et ad sepulcra bustaque ab omni vi tuenda et ad funeratos ab omni iniuria defendendos spectare eique tales fere res obiectas mente addendas esse in propatulo est: καθόλου μηδενὶ ἐξέστω μεταχειρῆσαι (sc. τοὺς τάφους τήνθους τε ἢ τοὺς κεκηδευμένους), Latine: omnino nemini licet immutare (sc. sepulcra bustaque funeratosve).

Caesarem in hoc enuntiato et de domiciliis aeternis mortuorum ac non nisi de mortuis rite sollemniterque perpetuae sepulturae traditis tuendis cogitavisse, non autem de meris mortuis in universum aut de defunctis tantummodo ad tempus humatis, et ex locutione in v. 3 εἰς θρησκείαν, Latine: in religionem, posita et ex sollemni κηδεύειν verbo, cum gravitate ter in documento adhibito, aperte sequitur. — Κεκηδευμένοι, Latine: funerati, ii quoque defuncti videntur esse, quorum ossa ex loco temporariae sepulturae mollibus cadaverum partibus putrefactis apud Iudaeos Palaestinenses saeculis ante et post Chr. proximis colligi atque in ossuariis ad haec tempora servatis deponi solebant. Κηδεύειν verbo sic percepto ille Iudaeorum mos duplicis sepulturae praeceptis edicti Caesaris non repugnat, immo Caesar edicto etiam peculiariter reliquias in ossuariis conditas tueri voluisse videtur.¹⁴⁾

Illi vv. 19—20 μεταχειρῆσαι infinitivo simpliciter (τεθνῆ-
κότας), Latine (mortuos), participia animo adiciens sensum eius enuntiator artius intellegit Seston 1937 p. 127 «interdire absolument de changer les morts de place» et p. 128 «Qu'il soit absolument interdit de déplacer [les morts]». ¹⁵⁾

¹⁴⁾ Caesarem hac lege iudiciaria istum morem Iudaicum severe punire voluisse arbitratur Cumont 1933 p. 224 *il est certain que cette loi criminelle punissait sévèrement la coutume dont témoignent les nombreuses ostothèques conservées*. Edictum Nazareum ad sepeliendi consuetudines Iudaeorum Hierosolymitanorum aut ad usum duplicis sepulturae non spectare censet Seston 1937 p. 128¹.

¹⁵⁾ Parum recte μεταχειρῆσαι verbo mortuos sepultos mente addens consilium Caesaris percipit etiam Cumont 1933 p. 223 „...qu'il ne soit permis absolument à personne de les déplacer“ (sc. les défunts ensevelis).

4. Ea interpretatione eoque eius enuntiati supplemento Seston sententiam consiliumque Caesaris a tribus partibus mutat. Nam μετακεινῆσαι verbo et rem obiectam angustiore mente addit et significatum artiore tribuit vocabulo illo idem quod *loco movere* locutione notari existimans. Re vera autem verbum illud idem valet quod *immutare* sive *in peius mutare* sive id, quod talem in modum exprimit Marcianus, *Dig. XLVII 12, 7 Sepulchri deteriore condicione fieri prohibitum est.*

Tum καθόλου adverbium artissime cum μηδενὶ pronomine conectendum esse ex ordine verborum contextus Graeci sequitur. Sententia Caesaris est: omnino nemini licet immutare, non parenti, non uxori, non filio filiaeve, non ulli familiari aut domestico aut propinquo, non domino agri, non Romano, non Graeco, non Iudaeo, non Samaritano. Tali enuntiato prohibitivo acerrimo Caesar illam quaestionem inter iuris peritos illius aetatis disceptatam decedit, quam commemorat Labeo apud Ulpianum, *Dig. XI 7, 8 pr. Ossa, quae ab alio illata sunt vel corpus an liceat domino loci effodere vel eruere sine decreto pontificum seu iussu principis, quaestionis est: et ait Labeo expectandum vel permissum pontificale seu iussionem principis, alioquin iniuriarum fore actionem adversus eum, qui elecit.*

Recte igitur καθόλου adverbium cum μηδενὶ forma copulat Cumont 1933 p. 223 «qu'il ne soit permis absolument à personne...». At Seston 1937 p. 128 καθόλου adverbium cum ἐξέστω imperativo coniungit ordine verborum contextus Graeci neglecto.

Ex singulis vocibus locutionibusque tituli parum accurate nec satis acriter comprehensis et declaratis etiam non recta totius documenti interpretatio orta est, quam defendere temptat Seston 1937.

V.

Ope illius interpretationis, quae extremum edicti Nazarei enuntiatum ad istud genus calumniatorum coercendum scriptum esse explicat, etiam quaestio illa solvi posse videtur, quae ex rebus apud Matthaeum 28, 11—15 memoriae traditis oritur: cur principes sacerdotum et primores Iudaeorum Apostolos, quamquam eos corpus Iesu Christi ex sepulcro furatos esse divulgabant, crimine sepulcri corrupti funeratique iniuria affecti non arcesserint?

Si extremo edicti Nazarei enuntiato calumniator alteri crimen sepulcri revulsi funerative contrectati inferens iudicio capitis subici iubetur, sacerdotes et primores Iudaeorum, quominus Apostolos illius criminis apud magistratum Romanum insimularent, ea re prohibitos esse apertum est, quod se ipsos, si istud crimen apud magistratum Romanum protulissent nec praescriptis verbis demonstrare potuissent, periculum capitis subituros fuisse haud ignorabant ¹⁶⁾.

¹⁶⁾ Controversias inter principes sacerdotum primoresque Iudaeorum et Apostolos ex horum doctrina de resurrectione Iesu Christi praedicata ortas ansas documenti Nazarei promulgandi praebuisse, id quod Cumont 1930 p. 265—266 opinatus est, novis argumentis fulcire studet Lösch l. l., praesertim p. 64—77 et 97. Quorum argumentorum vigorem examinare hoc quidem loco longum est.

MISCELLANEA LATINA

scripsit

LADISLAUS STRZELECKI

1.

De Ennii quodam fragmento (v. 416 sq. Ann. V.²).

Macrobii capite VI, 1, 11—35, quod quattuor poëtarum — Ennium, Lucretium, Furium, Lucilium dico — versus exhibere constat, fragmenta eodem se excipere ordine, quo in ipsis stetissent exemplaribus, a quibusdam doctis scite observatum est¹⁾. Qui eam rem probet, imprimis Lucretianorum versuum ordo aptus videtur esse, nam reapse VI, 1, 25—30 Lucretianorum locorum occurrit series, qui ita ordinati sunt: II 114, II 207, II 214, II 324, IV 35, V 33. Quibus versibus eorumque ordine examinatis Regel et Norden iure inde concluderunt Ennii versus e primo Annalium libro haustos, qui in ipso capitis starent exordio (VI, 1, 11—15: vv. 23, 54, 32, 102, 99 V²), brevia quaedam servasse ordinis vestigia, quo in ipso poëtae stetissent exemplari et hac observatione usi primi libri Enniani argumentum prospero eventu conati sunt restituere. Eundem fere ordinem alio quoque huius capitis loco (VI, 1, 43—54) exstare Regel monuit hoc discrimine interposito, quod Macrobius, tamquam cancri vellet imitari gressum, eorundem poëtarum locos inverso ordine attulisset. Ac re vera primum locum Lucilius tenet, quem Furii sequuntur versus, sed ita, ut cum quinque Lucretiani loci sequantur, ipsi autem quinque Ennii excipiantur fragmentis. Quid multa? Num inversum ordinem a Macrobio esse adhibitum quispiam possit negare? Ne quis vero casu factum esse opinetur, ut inverso ordine poëtarum afferrentur verba, Lucretianorum versuum ordinem — nam ex his quattuor poëtis solius Lucretii integrum ut haberemus librum, nobis contigit — accuratius examinandum esse censeo. Qui cum ordine procedant hoc: VI 405, III 1034, II 401, I 134, I 123, Regelim haec asseverantem: „ubi excerpterit Macrobi auctor illa scripta a fine ad initium regrediens“ acu rem tetigisse luce clarius est. Quae cum ita sint, non abs re fore puto, si Ennianorum fragmen-

¹⁾ H. Linke, *Quaestiones de Macrobii Saturnaliorum fontibus*, Diss. Vratislaviae 1880 p. 44 adn. 1. G. Regel, *De Vergilio poëtarum imitatore testimonia*, Diss. Gottingae 1907 p. 37 (et adn. 2). E. Norden, *Ennius und Vergilius, Kriegsbilder aus Roms grosser Zeit*, Leipzig-Berlin 1915 p. 161 sq.

torum seriem, quae Lucretianos sequitur versus, eorumque ordinem susceperim tractandos. Quo loco (VI, 1, 50—54) hanc se nobis offerre seriem scito:

Ennius in sexto decimo:

tunc timido manat ex omni corpore sudor (frg. VIII = v. 418)

Ennius in quarto decimo:

labitur uncta carina, volat super impetus undas (frg. II = v. 386)

Ennius in octavo:

hastati spargunt hastas, fit ferreus imber (frg. XII = v. 284)

Ennius in sexto decimo:

...tamen induvolans secum abstulit hasta

insigne

(frg. VII = v. 416 sq.)

Ennius in sexto:

balantum pecudes quatit: omnes arma requirunt

(frg. IX = v. 186).

Equidem vix dubium esse posse censeo, quin hoc loco Ennii versus inverso stent ordine et si a fine ad initium regrediamur, eundem habeamus ordinem, quo fragmenta in ipso Annalium exemplari steterint: nempe librorum ordo XVI, XIV, VIII, VI manifestissimus est. Quae series solo versu 416 sq. laeditur, qui e libro XVI haustus esse traditur, ita autem positus est, ut inter librum VIII et VI medium obtineat locum et cum reliquorum fragmentorum vehementissime pugnet ordine. Quam ob rem quaestio exoritur, quidnam esse causae putemus, cur ordo turbatus videatur esse. Haud scio, an huic loco possimus mederi, si codicum scripturam pravam esse nobis persuadeamus et fragmentum, quod tractatur, non e XVI, sed VI e libro delibatum credamus esse. Quae coniectura quam maximam probabilitatis prae se fert speciem, nam explicatu facillimum est, unde libri error isque lenissimus originem traxerit. Scribae enim temerarii oculi ad praecedentes versus videntur aberrasse, quo factum est, ut aut numerus X aut vox „decimo“ adderetur. Mendis id genus libros manu exaratos saepe scaterere constat. Quem Macrobii locum pro prave tradito si habemus, fragmento ad sextum Annalium librum relato iustum fragmentorum ordinem in modum restituiamus hunc: XVI, XIV, VIII, VI, VI. Quae si recte sunt disputata, emolumentum quoddam inde ad Enniana fragmenta digne aestimanda capimus: versus 416 sq. post versum 186 in sexto Ennii libro

stetisse fieri non potest, quin concedamus, cui opinioni ipsa fragmentorum verba minime adversantur, immo videntur favere. Utrumque enim fragmentum e nescio qua belli descriptione sumptum est: frg. 186 arma requiruntur, id est bellum paratur, frg. 416 sq. hostes iam acerrimo Marte congressos esse legimus. Nonne hunc esse verum rei ordinem fatebimur?

2.

De Prisciani quodam loco (G. L. K. II p. 262, 23).

Quae Priscianus de voce „*sinum*“ (G. L. K. II 262, 23) disputasset, similitudine eaque haud levi uti cum Noniano lemmate „*sinum et galeola*“ (p. 547, 15. l. XV) nec non cum quodam Aspri fragmento in scholiis Veronensibus (*Verg. Ecl.* VII 33) servato non defuere, qui iure observarent²⁾. Atque quo melius possis iudicare, quanta intercedat inter hos auctores similitudo, quam dico, ipsa eorum verba afferre liceat:

Priscianus G. L. K. II p. 262, 23:	Nonius p. 547, 15 (l. XV):	Schol. Veron. <i>Verg. Ecl.</i> VII 33:
<i>dicatur tamen „hoc sinum“ i producto et significat vas. Varro de Vita populi Romani libro I: „ubi erat vinum in mensa positum aut galeola aut sinum“. Vergilius in Bucolico: „Sinum lactis et haec te liba, Priape, quotannis“. sed hoc etiam masculino quidam protulerunt. Plautus in Curculione: „hic cum vino sinus fertur“. Forte igitur etiam diffe-</i>	<i>Sinum et galeola, vasa sinuosa. Vergilius in Bucolicis: „sinum lactis et haec te liba, Priape, quotannis expectare sat est“. Varro de vita populi Romani lib. I: „ubi erat vinum in mensam positum aut galeolam aut sinum“.</i>	<i>[Sinum lactis] Asper: sinum est vas vinarium, ut Cicero significat, non, ut quidam lactarium. Plautus in Curculione: „[cedo, puere, sin]um“, et respondetur ita: „quasi tu lagynam dicas, in qua Chium vinum solet esse“. „Sinum“ ergo vas patulum, [quod et masculin]e sinus vocitatum, hic autem „sinum lactis“ vas quodcunque lacte onustum. Varro de vita</i>

²⁾ P. Schmidt, *De Nonii Marcelli auctoribus grammaticis*, Lipsiae 1868 p. 101., H. Neumann, *De Plinii dubii sermonis libris Charisii et Prisciani fontibus*, Kiliae 1881 p. 47.

rentiae causa hoc secundae, illud quartae declinaverunt.

p. R. lib. I: „[lepestam di]cebant, ubi erat vinum in mensa positum, aut galeolam aut sinum“...

Quibus locis accuratius examinatis suspicemur necesse est Priscianum e Nonio auctore hoc loco pendere, quem eius Compendiosam doctrinam aliquotiens in suum usum convertisse inter omnes constat³⁾. Quam opinionem futilem esse nullamque veri prae se ferre speciem Neumann censuit, quod Priscianus illius „sinum“ productam syllabam memorasset, quae mentio apud Nonium desideraretur et quod Priscianus praeter Vergilium et Varronem Plautinum attulisset locum, cuius apud Nonium nulla exstaret memoria⁴⁾. Haec fere Neumann. Sed Wessner, vir grammaticorum Romanorum in primis peritissimus, in Neumannum invehitur⁵⁾: qui cum Varronianum fragmentum eisdem verbis cum a Nonio tum a Prisciano perscriptum esse scite monuisset, ab Aspro vero brevius, fieri potuisse coniecit, ut Priscianus ea, quae e Nonii et Aspri (aut Aspri auctoris) excerptisset copiis, ipse in unum conflaret. Mihi Wessneri arrident verba: etsi rem nos ita explicare nequire, ut extra omnem ponatur dubitationem, libenter concedo, tamen duo locos afferre in animum induxi, quibus Wessneri comprobaretur coniectura. Etenim p. 269, 24, ubi Priscianus Nonianam Compendiosam Doctrinam expilaverat eiusque nomen probe attulerat, verbis e Nonio haustis quantitatis quandam iniecit mentionem, etsi Nonius eam ne verbo quidem tetigerat. Quae cum ita sint, quantitatis mentionem, quae p. 262 legitur, pro ipsius Prisciani, alium auctorem praeter Nonium consulentis, additamento haberi posse haud est veri absimile. Quod Wessner Priscianum verba duobus e fontibus (i. e. e Nonio et alio auctore) sumpta in unum conflasse coniecit, eo probabilius est, quod p. 499, 17 eandem rem deprendimus: Priscianus dum de perfecti formis, quae sunt „sapivi“ et „sapii“ et „sapui“, disputat, cum Nonium tum alios grammaticos se hoc loco duces sequi aperte profitetur et ita affert auctorum

³⁾ L. Mueller, Ed. Nonii, Lipsiae 1888 vol. II p. 259, Jeep, Philol. 67 (1908) p. 45 sq.

⁴⁾ l. l. p. 47.

⁵⁾ Zu Aemilius Asper, Berl. Philol. Wochenschr. 26 (1906) p. 62 sq.

nomina, ut Nonius Asprum sequatur, ipse vero Capri excipiat nomine. Quod si Priscianus p. 499 Probi, Charisii, Aspri, Nonii, Capri memorat nomina et si cum hoc loco e Nonio et Capro hanc materiam traxisse inter omnes constat, nonne eadem res p. 262 evenire potuit? Ergo ego fieri potuisse puto, ut Priscianus Nonio Varronianum et Vergilianum surriperet locum, Capro autem de illius „sinum“ quantitate mentionem et Plautinum versum⁶⁾. Quod vero hoc Prisciani loco Nonii nomen desideratur, ne quis nobis imperdimento dicat esse, siquidem Priscianum in Nonii, ut sui auctoris, nomine afferendo non nimis diligentem fuisse scimus: qui cum adverbiorum seriem eamque longissimam Nonio surripisset, auctoris sui nomen alto praeteriit silentio, tamquam sua Minerva rem ageret⁷⁾.

⁶⁾ Caper ex Aspri silvis lignatus videtur esse. Putaverit sane quispiam Nonium et Priscianum idcirco inter sese hoc loco congruere, quod uterque ex eodem auctore — Plinio scilicet (quae Schmidtii fuit sententia l. l. p. 101) aut Capro — pendere videatur. Quod equidem vix crediderim. Varronis enim fragmentum a Nonio allatum iustum efficit ordinem Varronianum, quo fit, ut ex ipso Varroniano exemplari proveniat sit necesse (Conf. Lindsay, *Nonius Marcellus' dictionary of republican Latin*, Oxford 1901 p.33) et de nescio quo grammatico fonte sermo nequeat esse. Accedit, quod nullo pacto fieri potuit, ut Caper a Nonio hoc loco expilaretur. Etsi enim ipse libellum, qui inscribitur „*De Flavio Capro Nonii auctore*“ (Rozprawy Wydziału Filologicznego Polskiej Akademii Umiejętności LXVI, 3, Kraków 1936), nuper publici iuris feci ibique Capri reliquias e III Nonii libro eruere sum conatus, tamen Nonium, quem in III libro componendo adhibuisset auctorem, in XV libro nullo pacto adire et excerpere potuisse censeo, quippe qui in hoc libro non rebus grammaticis, sed antiquitatibus daret operam: Capro cum antiquitatibus nihil esse commune luce clarius est.

⁷⁾ Corf. Hertz, *Das Adverbialverzeichnis bei Priscianus*, Philol. 11 (1856) p. 593 sqq.

AKT ROZWODOWY Z DURA-EUROPOS

napisał

FRANCISZEK SMOLKA

Zanim się pojawi zapowiedziane przez Rostowcewa wydanie wszystkich papirusów i pergaminów z Dura-Europos, skorzystajmy z okazji opublikowania przez Bradforda Welles'a¹⁾ dokumentu z dnia 21 kwietnia 204 p. C., spisane na pergaminie.

Ten i inne nowo odkryte teksty pochodzą nie z wojskowych lecz miejskich wzgl. państwowych archiwów. Znalezione tam 8 dobrze zachowanych pergaminów i 4 papirusy. Pochodzą one z lat między 87 a 254 p. C.; starsze teksty spisane są na pergaminach, młodsze — na papirusach. Nieliterackie teksty — z jednym tylko wyjątkiem — spisane są w języku greckim i są wszystkie (poza jednym w języku syryjskim) umowami, a to w sprawie pożyczki, kupna i sprzedaży, depozytu, darowizny, małżeństwa i rozwodu. W najlepszym stanie zachowały się i w całości dały się odcyfrować 2 akty na pergaminie a mianowicie: 1) kontrakt kupna z roku 180 p. C., 2) umowa w sprawie rozwodu z czasów Septimiusa Sewera, którą zamierzamy zająć się bliżej, jako ciekawym zjawiskiem na terenie hellenistycznego Wschodu. Do niego nawiążemy szereg uwag o tzw. *ἄρρατος γάμος* w związku ze stanem badań w tej sprawie aż do czasów najnowszych. Osnowa aktu jest następująca:

Niejaki Nabusamaos i Akodzdzis, zamieszkali we wsi Ossa, oświadczają dobrowolnie, że dotąd żyli w luźnym związku małżeńskim tzw. *ἄρρατος γάμος*, że nie mają dzieci, że są ze swego związku niezadowoleni, wobec czego obopólnie zgadzają się dobrowolnie na rozwód i dają temu wyraz w postaci deklaracji treści następującej: Nabusamaos zgadza się na to, by Akodzdzis poślubiła innego mężczyznę wedle swego wyboru, Akodzdzis zaś na to, by Nabusamaos wybrał sobie żonę odpowiadającą jego życzeniom. Ani obecnie, ani na przyszłość jedno drugiemu nie będzie robiło wyrzutów ani z tytułu ich byłego związku małżeńskiego, ani w interesie ich spadkobierców, ani ze względu na żaden inny dokument przez nich spisany ani pod żadnym innym pozorem ani z żadnego innego powodu. Niniejszy dokument ma

¹⁾ Papyri und Altertumswissenschaft, Vorträge des 3. internationalen Papyrologentages in München 1933. Str. 379—399.

być ważny wszędzie, gdziekolwiek zostanie przedstawiony, jako dowód. Na wypadek, gdyby jedna ze stron wytoczyła drugiej skargę, oboje zgadzają się na to, że skarga ta będzie nieważna, a strona skarżąca będzie musiała bez procesu i bez wyroku zapłacić 3000 denarów stronie drugiej, a drugie 3000 denarów fiskusowi, układ zaś obecny pozostaje nadal w mocy.

Odkrycie aktu z początków III w. p. C., rozwiązującego małżeństwo niepełnowartościowe, *ἄγραφος γάμος* w Durze jest prawdziwą niespodzianką. Potwierdza on to, co wykazały badania najnowsze, że tzw. *ἄγραφος γάμος* było to małżeństwo „niepisane” nie tylko z nazwy ale i faktycznie.

Ta forma małżeństwa pojawia się w Egipcie po raz pierwszy w roku 36 p. C. (Oxy 267), a później rozpowszechnia się coraz bardziej. Czy ten rodzaj małżeństwa wziął swój początek z Egiptu — nie wiadomo; to pewne, że bardzo wcześniej stał się on wspólną własnością prawa greckiego²⁾. Syryjskie księgi ustaw wykazują, że był on dobrze znany ludom zamieszkającym nad Eufratem i Tygrysem, a Justynian w „Novellae” 74, 4, 3 uznaje *ἄγραφον γάμον* jako urządzenie wschodnio-rzymskiego prawa prywatnego, które specjalnie w niższych warstwach ludności miało zastosowanie.

W w. VIII w. tzw. *Ecloga Privata Aucta* czytamy w sprawie rozwodu słowa następujące: *Λέεται γάμος ἐγγράφως καὶ ἀγράφως, ὅτε οἱ συνοικοῦντες ἐξ ἰδίας ἀρεσκείας ἐπὶ τούτῳ συμφωνήσουσιν. Καὶ γὰρ τῷ προσφόνῳ ταβονλαρίῳ ἀβιάστως τὴν ἰδίαν φανεροποιῶντες γνώμην καὶ πρόφασιν, διὰ τῆς ἑπονδίου ποιήσεως ἀξιμίως πρὸς ἐαυτοὺς διαλύουσι γάμον.*

Tu może mamy wyjaśnienie tej zagadki, że w Mezopotamii z początkiem III w. p. C. małżeństwo zawarte bez pisemnej umowy unieważniano w drodze pisemnej i to prawdopodobnie oficjalnie. Wejście więc w związek małżeński „niepisany” i rozwiązanie jego nie nastroczały żadnych trudności, ale to drugie było umormowane ustawowo dla ochrony obu stron układających się. Gdy więc oboje małżonkowie tego sobie życzyli, mogli się rozłączać bez względu na to, czy mieli dzieci czy nie. *Λέεται γά-*

²⁾ Wilcken w wydaniu papirusów fryburskich III p. 65 stwierdził ważną okoliczność, że terminy: *ἄγραφος* i *ἐγγράφος γάμος* zachodzą tylko w dokumentach z epoki rzymskiej (pierwszy raz w r. 36 p. C., Oxy II 267); genezy więc tych instytucji dopatruje się w epoce ptolemejskiej a może nawet faraonńskiej.

μος ἀγράφως βουλομένων τῶν συνοικούντων μονάσαι. Καὶ εἰ μὲν ἀμφότεροι τοῦτο ἐπιλέξονται, ἂξ ημίως ὁ γάμος διαλύεται καὶν τε ὕπαισι παῖδες εἴτε καὶ μὴ. Muszą tylko nadać temu aktowi formę umowy i ją publicznie zarejestrować.

Egipskie akta dotyczące małżeństwa robią wyraźną różnicę między γάμος ἔγγραφος a ἀγράφως tj. między małżeństwem zawartym przy równoczesnym spisaniu dokumentu a małżeństwem zawartym zasadniczo bez spisywania aktu prawnego.

Pierwszy rodzaj małżeństwa można by za Mitteisem³⁾ określić jako „pełnowartościowe“, drugi jako „niepełnowartościowe“.

Na podstawie notatki w żywocie neoplatonika Izydora⁴⁾ przyjmowano dla Egiptu za pewnik, że sporządzenie aktu na piśmie przy zawieraniu małżeństwa stanowi tzw. *essentiale negotii* i stąd każde małżeństwo zawarte bez równoczesnego spisania dokumentu uznawano po prostu za konkubinat.

Dziś dzięki publikacjom papiirusowym poglądy w tej kwestii uległy zasadniczej modyfikacji. Dziś jest już pewnikiem, że w Egipcie za cesarstwa istniały 2 formy prawnego małżeństwa: γάμος ἔγγραφος i γάμος ἀγράφως. I wedle syryjsko-rzymskiego kodeksu ἀγράφως γάμος jest czymś zasadniczo różnym od konkubinatu, jest małżeństwem zupełnie legalnym, dzieci z takiego małżeństwa są dziećmi prawnymi, ojciec może je testamentem ustanowić spadkobiercami bądź jako własne dzieci bądź jako obce.

I co do istoty obu form małżeństwa sprawa zasadniczo przedstawia się jasno. Dzięki wspomnianym odkryciom dziś są już całkiem jasne 2 rzeczy: 1) Przede wszystkim, że wbrew nazwie nie każdemu tak zwanemu ἔγγραφος γάμος towarzyszy równocześnie spisanie dokumentu. 2) Ἀγράφως γάμος nie jest *oppositum* do ἔγγραφος γάμος nawet w tym znaczeniu.

Gdy z terminem ἀγράφως γάμος spotkano się po raz pierwszy z okazji publikacji pap. CPR 18, myślano, że ten termin oznacza małżeństwo na próbę, jako że często, lubo nie zawsze, właściwy akt małżeństwa wyprzedzało stadium wstępne, w którym osoby, mające zamiar się pobrać, żyły ze sobą razem

³⁾ Mitteis und Wilcken: Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde, II Band. Juristischer Theil, I Hälfte: Grundzüge, Kapitel VIII: Eherecht, str. 199—230.

⁴⁾ Brassloff Stephan: Zur Kenntnis des Volksrechts in den romanisierten Ostprovinzen des römischen Kaiserreichs. Weimar 1902.

jak mężczyzna z kobietą, (*συνῆσαν αὐτοῖς ὁς ἀνήρ καὶ γυνή*) z tym jednak zastrzeżeniem, że to współżycie może być w każdej chwili zerwane przez jedną ze stron bezkarnie. Urządzenie to miało na celu, by obie strony przed zawarciem definitywnego małżeństwa mogły się przekonać, czy mają widoki na potomstwo a w szczególności, czy kobieta będzie płodna.

Dziś jest to już pewnikiem, który stwierdza, że definitywne zawarcie małżeństwa wyprzedzał często okres związku luźnego⁵⁾. Tak np. z Paris. 13 wynika, że naprzód będzie okres tymczasowego pożycia, a dopiero po roku ma nastąpić właściwy akt małżeństwa. Wszelako nie istnieje konieczność przyjmowania, że w każdym wypadku pełno-prawne małżeństwo było poprzedzane przez stadium wstępne. Ten stan rzeczy był niewątpliwie bardzo rozpowszechniony, ale nie był żadnym prawem; a już nie da się utrzymać hipoteza Revillouta, iż to wstępne stadium trwało rok, lubo niewątpliwie o takim trwaniu jest mowa w Paris. 13. A zatem możemy przyjmować tylko możliwość istnienia takiego próbnego stadium ale nie konieczność. Dziś przyjmuje się, że takie połowiczne małżeństwa, jak to, o którym czytamy w CPR 18, podpadają pod pojęcie: *ἀγοαγος γάμος*; żeby ono jednak miało jako cel odbycie „próby“ — w to nie wierzy się dziś choćby z tego powodu, że trwało ono nieraz bardzo długo; np. w CPR 18 zawiera w obecności 22-letniego syna pełno-wartościowe małżeństwo kobieta, która żyła dotąd w *ἀγοαγος γάμος*⁶⁾.

Wobec tego dziś rozróżnia się tylko *ἀγοαγος* i *ἐγγαγος γάμος* z tą uwagą, że pierwsze bynajmniej nie stanowi jakiegoś wstępnego stadium do *γάμος ἐγγαγος* lecz że jest to obok *γάμος ἐγγαγος* druga, luźniejsza forma trwałego związku małżeńskiego. Ta okoliczność nie stoi w sprzeczności oczywiście z tym, iż przy zawieraniu tzw. *ἀγοαγος γάμος* (np. w Paris. 13) odrazu ustalano termin, kiedy ono przyjmie formę małżeństwa pełnowartościowego⁷⁾.

A teraz słów parę o istocie tzw. *ἀγοαγος γάμος*. O ile chodzi o jego formę, to nazwa zdawałaby się wskazywać na to, że zawierano je bez równoczesnego spisywania aktu; tymczasem

⁵⁾ Mitteis, I. c. 201.

⁶⁾ Mitteis, I. c. 202.

⁷⁾ Mitteis, I. c. 203.

okazuje się, że nazwy tej nie należy interpretować dosłownie. Że bowiem przy tej sposobności mogły być sporządzane umowy na piśmie — to widać z licznych przykładów a choćby z Paris. 13.

Ale wobec tego narzuca się pytanie: czym się w takim razie różni *ἀγορας γάμος* od *ἐγγαμος* i dlaczego wogóle pierwszy rodzaj nosi miano *ἀγορας*?

Nim na to pytanie da odpowiedź definitywną, Mitteis przedstawia akt demotyczny, który Spiegelberg określa jako umowę w sprawie „małżeństwa na próbę“. W tej umowie mężczyzna składa oświadczenie następujące: „Biorę sobie ciebie za małżonkę do swojego domu ale tylko na przeciąg 5 miesięcy“. W związku z tym deponuje w określonej świątyni na ręce jej zarządcy pewną sumę pieniężną, która przypadnie kobiecie na wypadek, gdyby ją mężczyzna oddalił przed upływem 5 miesięcy; o ile kobieta odejdzie przed upływem umówionego czasu, zdeponowana kwota przypadnie mężczyźnie.

Otóż właśnie z tego dokumentu wynika jasno, że chodzi tu o związek małżeński, który jest diametralnie różny od trwałego związku: *ἐγγαμος γάμος* choćby tylko ze względu na ściśle określony czas jego trwania; niemniej akt powyższy potwierdza tę okoliczność, że nie tylko pełnowartościowe małżeństwo opiera się na pisemnym kontrakcie.

Wobec tego tylko domyślać się możemy tego, na czym polegała różnica między jedną a drugą formą małżeństwa. Cechą charakterystyczną tzw. *ἀγορας γάμος* był prawdopodobnie moment negatywny tzn. brak mu było tych postanowień, które się uważa za cechy, określane jako nieodzowne przy *ἐγγαμος γάμος*.

A do cech tzw. *ἐγγαμος γάμος* należały w pierwszej linii umowy natury osobowo-prawnej⁸⁾. Przede wszystkim było tam zapewne powiedziane, że małżonka z racji małżeństwa staje się mater familias. To zaś łączy się nierozdzielnie z postanowieniami karnymi na wypadek rozwodu. Mogła być też mowa o przyszłym potomstwie; jednym słowem mówiło się zapewne wyraźnie o rodzinie.

Poza tym było rzeczą zwykłą — przynajmniej w epokach: późno-ptolemejskiej i rzymskiej — że przy *ἐγγαμος γάμος* kobieta wносиła w dom męża wiano, *φερνή*.

To jest teoretycznie oczywiście moment drugorzędny; posag zresztą niezamożnych kobiet był minimalny; w praktyce jednak

⁸⁾ Mitteis, l. c. 205.

ta okoliczność tak dalece była czymś regularnym, że posag można uważać za empiryczną cechę małżeństwa pełnowartościowego⁹⁾.

O ile chodzi o prawo rzymskie, to uważało ono dotem jako zamię prawnie zawartego małżeństwa, co więcej: związek bez umowy posagowej narażał małżeństwo na miano konkubinatu. Wynika to choćby z Plauta „Trinummus“ III 2, 63. Jeszcze bardziej charakterystyczną analogię wykazuje syryjsko-rzymski kodeks prawny, który robi różnicę między kobietami poślubionymi z posagiem a bez posagu.

Wobec tego dochodzimy do następujących wniosków w sprawie tzw. *ἀρχαῖος γάμος*:

a) Brak było prawdopodobnie zupełnie umów osobowoprawnych; kobieta więc nie stawiała się ślubną małżonką, a dzieci nie miały prawa do spadku. Stosunek ten najlepiej określa Paris. 13 zwrotem: *συνεῖναι ὡς ἀνὴρ καὶ γυνή* a zatem: kobieta żyje z mężczyzną jak ślubna żona, ale nią nie jest. Zgodnie więc z tym stanem rzeczy stosunek ten może być każdej chwili rozwiązany bezkarnie.

b) W takich warunkach pozytywną treścią kontraktu w związku z *ἀρχαῖος γάμος* jest tylko ustalenie warunków majątkowoprawnych. Te zaś zmierzają — jak się zdaje — do tego, by mężczyzna na czas trwania tzw. *ἀρχαῖος γάμος* zapewnił kobiecie utrzymanie, przy czym jednak ona oddaje mu na wszelki wypadek kapitał, którego odsetki mają mu to świadczenie umożliwić wzgl. ułatwić. To ostatnie jednak nie miało na celu, by ten stosunek uczynić mężczyźnie zupełnie wolnym od kosztów. Bo — jak się przekonywamy — wręczane przez kobiety kapitały bynajmniej nie wystarczają na utrzymanie osoby. Dla uzasadnienia wystarczy tu wziąć pap. Tor. 13, gdzie kobieta wnosi 500 drachm srebra, za które tytułem procentu ma otrzymywać rocznie aż 72 drachmy srebra oraz około 60 artab orkiszu.

Cel zatem wnoszenia wiana był nie tyle ekonomicznej ile moralnej natury, a mianowicie ten, by uwolnić ten stosunek od miana konkubinatu¹⁰⁾. Znaczący aktów demotycznych stwierdzają, że przy tej okazji spisywano z reguły 2 oddzielne dokumenty. W pierwszym z nich stwierdzano, że kobieta oddaje mężczyźnie pewien określony kapitał, w zamian za co on ma jej dawać utrzymanie, w drugim mężczyzna jeszcze specjalnie potwierdza otrzymanie tego kapitału.

⁹⁾ Mitteis, I. c. 205.

¹⁰⁾ Mitteis, I. c. 206.

Chociaż zasadniczo stałą cechą tzw. *ἐγγραφὸς γάμος* jest *φερνή* tj. posag, nie wynika z tego, by go nie było przy tzw. *ἄγραφὸς γάμος*.

Oto kilka dokumentów, dotyczących tzw. *ἄγραφὸς γάμος* wspomina o *φερνή*, przez co rozumiany jest niewątpliwie kapitał alimentacyjny, o którym mowa jest np. w Paris. 13 lub w BGU 1045 II 12, gdzie przy zamianie tzw. *ἄγραφὸς γάμος* na tzw. *ἐγγραφὸς γάμος* czytamy słowa: *ἔχειν ἔτι πάλαι τὴν φερνήν*. Wszelako może być i tak, że ów kapitał, ofiarowany z okazji *ἄγραφὸς γάμος*, dopiero teraz otrzymuje nazwę *φερνή*. Może tu zatem zachodzić nieścisłość wyrażenia. Ale jakkolwiek by było, prawny charakter owego kapitału alimentacyjnego a prawny charakter *φερνῆς* są zupełnie różne. Widać to już z postanowień o ich zwrocie. I tak dla posagu z okazji małżeństwa pełnowartościowego ustala się pewne ścisłe terminy płatności, czego w odniesieniu do kapitału alimentacyjnego nie spotykamy ni śladu. Nie bez znaczenia też jest ten szczegół, że syryjsko-rzymski kodeks prawny z V w. p. C. przeciwstawia małżeństwo połączone z *φερνή* małżeństwu bez *φερνῆ*.

Jakie były skutki prawne tzw. *ἄγραφὸς γάμος*? W tej sprawie napotykaemy na szereg niejasności. Ale prawdopodobnem jest: 1) że obie strony mogły w każdej chwili stosunek ten rozwiązać, podczas gdy przy *ἐγγραφὸς γάμος* mężczyzna z reguły płaci karę rozwodową. 2) Na pewno mężczyzna nie staje się *κύριος* swej żony. 3) Jest rzeczą pozytywnie stwierdzoną, że synowie pochodzący z *ἄγραφὸς γάμος*, dopóki żyje ojciec, nie mogą sporządzać testamentów, ba nawet często ojciec jest ich koniecznym spadkobiercą. Prawnie więc znajdują się oni w sytuacji upośledzonej.

Ustalenie powyższych zapatrywań w sprawie *γάμος ἄγραφος* jest zasługą Mitteis'a, który jako jeden z pierwszych niejednokrotnie się nią zajmował a to zarówno w *Reichsrecht u. Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, str. 221—312, jak w *Archiv f. Papyrusf.* I str. 343 i n., jak wreszcie w *Grundzüge der Papyruskunde*, str. 199—230. Nim wszakże jego koncepcja się skryształizowała, sprawa długo zaprzętała umysły uczonych; stąd literatura przedmiotu jest bogata. Zapoczątkował ją jeszcze z końcem XIX w. Revillout¹¹⁾ a kontynuował

¹¹⁾ Précis de droit égyptien, Paryż 1902—2, t. II pp. 974—1150.

wali: Wessely¹²⁾, Nietzold¹³⁾, De Ruggiero¹⁴⁾, Spiegelberg¹⁵⁾, wreszcie Mitteis¹⁶⁾. Taki był stan rzeczy w tej kwestii przed wojną. Po wojnie zaczęli podważać koncepcję Mitteisa, wracając do dawnych lub wysuwając nowe: Möller¹⁷⁾, Sethe¹⁸⁾, Meyer¹⁹⁾, Junker²⁰⁾, Seidl²¹⁾, Boak²²⁾, Wenger²³⁾, Arangio Ruiz²⁴⁾, Petropoulos²⁵⁾, Edgerton²⁶⁾, Huwardas²⁷⁾ i Bozza²⁸⁾.

Ostatnio (r. 1936) Orsolina Montevocchi w długim i interesującym artykule pt. *Ricerche di sociologia nei documenti dell'Egitto greco-romano*²⁹⁾, zajmując się różnymi problemami Egiptu grecko-rz. poświęciła dużo uwagi i temu problemowi. I doszła do przekonania po przetrutynowaniu obszernej literatury, że w tej kwestii nauka po długim kołowaniu znalazła się na nowo zasadniczo w stadium ustalonym w roku 1912 przez Mitteisa, a wobec tego dochodzi do beznadziejnej konkluzji (str. 13): „In ogni modo la questione del matrimonio greco-egizio è ben lungi dall'essere giunta a conclusioni universalmente accettate.”

¹²⁾ Studien über das Verhältnis des griech. zum ägypt. Recht. (Sitzber. d. kais. Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl. 1891, pp. 45—67.)

¹³⁾ Die Ehe in Ägypten zur ptol.-röm. Zeit. Lipsk 1903.

¹⁴⁾ Studi papirologici sul matrimonio e il divorzio nell'Egitto greco-romano. (Bull. dell'Ist. di dir. rom. 1903, pp. 179—278.)

¹⁵⁾ Der *ἄγραφος γάμος* in demotischen Texten. (Recueil des travaux relatifs à la philol. égypt. 1906, p. 189 i n.)

¹⁶⁾ Archiv I 1901 pp. 345 i n.

¹⁷⁾ Zwei ägyptische Eheverträge aus vorsaitischen Zeit. (Abhdl. der preuss. Akad. d. Wiss., Philos. hist. Kl. 1918, n. 3.)

¹⁸⁾ Gött. Gel. Anzeigen 1918 pp. 362 i n.

¹⁹⁾ Juristische Papyri, Berlin 1920 pp. 40 i n.

²⁰⁾ Pap. Lonsdorfer I (Sitzber. der Akad. d. Wiss. in Wien, phil.-hist. Kl. 1921, 2 Abh. pp. 31—52.)

²¹⁾ Sammelbericht. Übersetzungen u. Abhdl. z. vortol. Rechte Ägyptens. (Kritische Vierteljahresschr. f. Gesetzgeb. u. Rechtswiss. 1930, pp. 37—73.)

²²⁾ Alimentary Contracts from Tebtunis. (JEA. 1926, pp. 100—9.)

²³⁾ Aus Novellenindex u. Papyruswörterbuch: II *ἄγραφος* in den Rechtsquellen. (Sitzber. d. bayer. Akad. d. Wiss. Philos. Philol. u. hist. Kl. 1928, 4 Abh.)

²⁴⁾ Persone e famiglia nel diritto dei papiri, Milano 1930, pp. 45 i n. oraz 61 i n.

²⁵⁾ Recenzja w *Ἀρχαίων Βιβλιοθηκῶν Διελον* 1931 str. 409 i n.

²⁶⁾ W. F. Edgerton: Notes on egyptian marriage chiefly in the ptolemaic period. Chicago 1931.

²⁷⁾ Huwardas: Beiträge zum griech. u. gräkoägyptischen Eherecht der Ptolemäer- und frühen Kaiserzeit. (Leipz. rechtswiss. Studien 1931.)

²⁸⁾ F. Bozza: Il matrimonio nel diritto dei papiri dell'epoca tolemaica. (Aegyptus XIV 205—244.)

²⁹⁾ Aegyptus XVI n. 1—2, str. 3—83.

O „HIPPOLICIE“ SENEKI W TŁUMACZENIU STANISŁAWA MORSZTYNA

napisał

STANISŁAW SELIGA

Średniowiecze polskie (XII—XIII stul.) znało Senekę¹⁾ z fałsyfikatów, ze zbiorów lapidarnych sentencji²⁾, zamykających nauki moralne dla sarmackich głów. Mniej licznie reprezentowane były jego autentyki³⁾.

Dziela Seneki zajęło się u nas dopiero Odrodzenie, które szeroką falą wprowadziło do Polski pisma autorów starożytnych. Popularny był jednak Seneka w Polsce już wśród poprzedników Renesansu: o tym świadczą wyraźnie reminiscencje literackie, spotykane u pisarzy polskich i to zarówno w dobie przedrenesansowej jak i w średniowieczu⁴⁾. Jeszcze bardziej związani byli z nazwiskiem Seneki poprzednicy naszego humanizmu⁵⁾. Rzecz ciekawa, że ilością kodeksów Seneka ustępuje w Polsce tylko Cyceeronowi i Arystotelesowi⁶⁾. Wykłady z Seneki miewane były u nas już w początkach XVI wieku⁷⁾; mamy też dużo druków Seneki z tego stulecia⁸⁾. Pod względem zaś tego, co po r. 1600 ukazało się w Polsce pod imieniem Seneki, zajmuje on drugie miejsce po Cyceronie⁹⁾.

Seneka-filozof, otoczony legendami i uznaniem w Polsce, nie tak głośno przeszedł przez nasze Odrodzenie jako Seneka-tragik. „Czem zdobywał sobie w Renesansie zachodnio-europejskim najwyższy poklask, czem stawiał wzór całym szkołom literackim, tem uchylał się on w Polsce na plan dalszy. Wytłumaczenia tego

¹⁾ Wiadomości o *Senecie w Polsce* czerpię z rozprawy *Tad. Eustachiewicza*, drukowanej pod powyższym tytułem w czasopiśmie filolog. *Eos* XIX 1913 s. 177—231.

²⁾ Eust. op. I. 194.

³⁾ Eust. op. I. 197.

⁴⁾ Eust. op. I. 200.

⁵⁾ Eust. op. I. 201.

⁶⁾ Eust. op. I. 198.

⁷⁾ Eust. op. I. 205.

⁸⁾ Również wydanie zbiorowe dzieł Seneki, dokonane przez Erazma z Rotterdamu w r. 1529, znane było w Polsce, chociażby ze względu na dedykację biskupowi krak. Piotrowi Tomickiemu (Eust. op. I. 208).

⁹⁾ Eust. op. I. 210.

należy doszukiwać się w ogólnym ubóstwie dramatu klasycznego w Polsce; jedna tylko gałąź, tj. komedia jest nieco silniej reprezentowana przez Terencjusza, mniej przez Plauta¹⁰⁾.

Do końca wieku XV niemal że pomijany był jako tragiczny. Że jednak i w tym stuleciu budził pewne zainteresowanie, że czytano go, o tym świadczyć zdają się pewne wyciągi z tragedii Seneki, jak np.: „Sententiae depromptae e tragoediis Senecae“, oraz 3 znaczniejsze rękopisy, obejmujące tragedie Seneki¹¹⁾. Jednak drogą, wytkniętą przez tragedie Seneki, nie poszedł ani Kochanowski w swej „Odprawie posłów greckich“, ani Szymon Szymonowicz w dramatach: „Castus Ioseph“ i „Pentesilea“.

Pierwszym i jedynym w wieku XVI tłumaczeniem polskim jednej z tragedii Seneki jest przekład „Trojanek“, dokonany przez Łukasza Górnickiego w roku 1589¹²⁾; jest to, jak na owe czasy, tłumaczenie wzorowe. Przekład ten jednak nie pociągnął za sobą dalszych tłumaczeń tragedii rzymskich u nas. Pojedyncze wiersze z „Trojanek“ tłumaczył ks. Stan. Szałapski w zbiorze kazań pt.: „Przenosiny P. Tomasza Zamoyskiego, Wielkiego Kanclerza koronnego, do grobu“, Lublin i Zamość 1638¹³⁾. Niektóre tragedie miał przełożyć za Zygmunta III Andrzej Tyszkiewicz Skumin¹⁴⁾.

Nieco żywszy interes zdawały się obudzić w wieku XVII tragedie Seneki: Tak Stanisław Morsztyn dał wierszowany przekład „Hippolita“, który cieszył się kilkoma wydaniem¹⁵⁾, wówczas również przełożył wszystkie 9 tragedii rzymskich tłumacz Boecjusza „Pociechy Filozofiej“, X. Jan Alan Bardziński pt. „Smutne

¹⁰⁾ Eust. op. I. 209.

¹¹⁾ Eust. op. I. 197.

¹²⁾ Pisali o nim między innymi: W. Hahn, *Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku*, Lwów 1906, i R. Löwenfeld, *Łukasz Górnicki*, Breslau 1884 oraz T. Eustachiewicz, op. I. s. 223—24.

¹³⁾ Zob. W. A. Maciejowskiego „*Piśmiennictwo Polskie*“, Warszawa 1851—52. T. 3 str. 809.

¹⁴⁾ Zob. F. Siarczyński „*Obraz wieku panowania Zygmunta III*“, Lwów 1828. T. 2, s. 278.

¹⁵⁾ Przekład ten powstał według R. Pilata (*Historia Literatury polskiej*, III 243) między r. 1687 a 1693, przekład zaś „*Andromachy*“ z Racine'a — między r. 1696—1698. Oba te tłumaczenia wydane zostały pewnie przez samego autora wraz z *Psychą* i *Cydem* Andrzeja Morsztyna, między r. 1696 a 1698 (ibid. s. 243), zob.: T. Eustachiewicz „*Dzieje sentencyj Seneki w po- renesansowej literaturze polskiej*“, *Pamięt. Liter.* 1925/26, s. 380.

Wydania następne (dwa) „*Hippolita*“ pojawiły się wg Estreichera (*Bibliografia polska XXII*, s. 571) w latach 1752 i 1756.

starożytności theatrum t. j. tragedye...“ Toruń 1696. Zapoznawano się z nimi również w szkołach pijarskich, jak tego dowodzi rozporządzenie kapituły generalnej w r. 1694, zatwierdzające rozkład nauki w retoryce; wszystkie te atoli usiłowania w odniesieniu do rodzimej twórczości dramatycznej nie zaznaczyły się w niczem¹⁶⁾. Wreszcie w XVIII wieku, jak widać ze spisu rękopisów biblioteki Załuskiego, Franciszek Morawski przełożył jedną z tragedii Seneki, a mianowicie Edypa¹⁷⁾ (prawdop. Oetejskiego).

O Stanisławie Morsztynie, synowcu Andrzeja Morsztyna, „Kasztelanie Czerskim, Wojewodzie potym Mazowieckim, który zda się, że non infelicitur in hoc genere scribendi imitatus est Stryia“¹⁸⁾, pisali szerzej Karol Mecherzyński w „Bibliotece Warszawskiej“ (1859, 2 s. 644—49) w rozprawie pt.: „O poezjach Hieronima Morsztyna zachowanych w rękopisie i dotąd niewydanych wraz z wiadomością o czterech Morsztynach, poetach XVII wieku“ (s. 617—650) oraz Roman Pilat w „Historji literatury polskiej“ Lwów... t. III s. 243 i nn.

*Stanisław Morsztyn*¹⁹⁾, chorąży zatorski, później kasztelan czerski, w roku 1696 komisarz do rewizji skarbu koronnego, wojewoda mazowiecki, w roku 1698 komisarz do żup bocheńskich i wielickich, wreszcie wojewoda sandomierski, żył za czasów Jana III i dożył panowania pierwszego Sasa. W młodości zaprawiony do rzemiosła rycerskiego w cudzoziemskich obozach, brał udział w obronie Czechryna i Krakowa, był pod Cudnowem, Chocimem, Żórawnem, Wiedniem... Obok tych prac rycerskich i obywatelskich (na sejmach i w trybunałach) Stanisław Morsztyn uprawiał też zajęcia literackie, o których wynikach z uznaniem odzywa się Andrzej Morsztyn w wierszu dedykacyjnym, pomieszczonym na czele „Psyche“. Między innymi pisze on tam:

¹⁶⁾ Eustach. op. I. 227.

¹⁷⁾ Eustach. op. I. 228.

¹⁸⁾ Z przedmowy „*Typografa do Czytelnika*“ w pierwszym wydaniu tłumaczenia „*Hippolita*“ w książce drukowanej bez podania miejsca i roku pt. *Psyche* z *Lucyána*, *Apuleiusza*, *Marina*. *Cid* albo *Roderik* (Komedia Hiszpańska). *Hippolit* Jedną z tragedyi Seneki *Andromacha* (Tragedja, z Francuskiego przetłumaczona, s. 3.

¹⁹⁾ Materiał biograficzno-bibliograficzny czerpię z rozprawy Karola Mierzyńskiego s. 264 i n., idąc za nim w zasadzie również i w układzie.

Może być, że się Muza moja chuda
między wyborem twoich wierszów uda

i dodaje, że jego, Andrzeja, wiersze są jak tańce przy nieszpórach; ubolewa też, że je zazdrośnie trzyma w ukryciu.

Pozostawił po sobie: 2 przekłady — „*Hippolita*“, tragedię Seneki (Fedrę) i „*Andromachę*“, tragedię Racine'a; „*Smutne żale po utraconych dzieciach* (10 żalów, „*nagrobki*“ dla córki i syna, w końcu „*utulenie żalu*“) z r. 1698; niektóre utwory, pomieszczone w wydaniu poznańskim z r. 1844 poezyj Zbigniewa Morsztyna, jak np.: „*Dedykacja baletu obojgu Majestatów podczas szczęśliwej koronacji Jmci Jana III w Krakowie 1676 r.*“; „*Nagrobek generałowi Żebrowskiemu, zabitemu pod Żórawnem r. 1676*“.

Nas tu obchodzić będzie tylko przekład „*Hippolita*“ Seneki. Pierwsze jego wydanie, jak już było wspomniane²⁰⁾, pojawiło się bez podania miejsca i roku wraz ze stryja Andrzeja „*Psychą*“ i „*Cidem albo Roderikiem*“. Przekład swego „*Jeśnego Hippolita*“ przypisał tłumacz „*J. M. P. Janowi Jabłonowskiemu, chorążemu koronnemu*“ z racji jego małżeństwa z „*Siostrzenicą Królowej J. M., której herb z Matki jej trzy Jelenie*“, wychwalając Jabłonowskiego, jako znakomitego poetę, sam o sobie wydaje sąd skromny i powściągliwy²¹⁾:

Zacny Chorąży! usłyszawszy, że Ty
Werbujesz pod Swą chorągiew poety,
Przy podniesionym do popisu dragu
Począłem i ja myśleć o zaciągu.
Ale że wszyscy nie jednako piszem,
Z rzadka kto będzie Twoim towarzyszem,
Sam przodek trzyma koronny Chorąży
I nikt mu pewnie w wierszu nie nadaży.
Ja się już sędzę, żem leniwy w biegu,
Więc choć w ostatnim postaw mię szereg...²²⁾.

Przystępując do samego przekładu, muszę najpierw zaznaczyć, że tragedia zwie się tu „*Hippolit*“ i podzielona została na

²⁰⁾ Zob. uw. na str. 5. Urywki przekładu cytować będę wg tego właśnie wydania.

²¹⁾ Eust. op. I. s. 198.

²²⁾ Cytując urywki z poezyj Stanisława Morsztyna, ortografię dla ułatwienia lektury, o ile można, modernizuję.

pięć aktów; tłumacz prawdopodobnie trzymał się tytułu i podziału, znaleźonego w oryginale wydania łacińskiego. Poszczególne sceny zaopatrzone są w krótkie uwagi wprowadzające, jak np.: pierwsza scena I aktu, gdzie czytamy: „Hippolit różne miejsca i prace kompanom łowów i myśliwcom swoim naznacza, potem Dianny, bogini lasów, prosi o szczęście“, lub scena druga: Phaedra się przyznaje, że jest zapalona miłością i że się haniebnie w Hippolicie zakochała, Mamka ją strofuje i różnemi racjami chce ją odwieść od tak niestusznej pasji. Nakoniec uwierzywszy, że się zabije, z wielkiej desperacji (jako groziła), cieszy ją i swoją pomoc obiecuje²³⁾.

Partie chórowe tak jak i partie dialogowe oddaje tłumacz wierszem rymowanym. Trymetr jambiczny i teksametr trochajiczny²⁴⁾ partii dialogowych oddaje stale polskim jedenastozgłoskowcem. Jeśli idzie o chóry, to raz oddaje chór²⁵⁾, składający się w pierwszej połowie z wierszy safickich, jedenastozgłoskową oktawą (ab ab ab cc), raz inny podobnie zaczynający się chór²⁶⁾ [z wierszem adonijskim po wierszach czwartym (736) i szesnastym (748), a dalej chór (od w. 761 do 830) — mający wiersze asklepiadejskie (stychicznie)] i trymetr jambiczny pod koniec (od w. 821 do 831) z wstawką trzywierszową (757—760), mającą tetrametry daktyliczne, oddaje tłumacz polski strofami, składającymi się z trzech idących po sobie jedenastozgłoskowców i pięciozłogłowego przyspiewu, np.

Ucieka prędzej, niż wichry szalone,
Prędzej niż gwiazda, kiedy uwolnione
Z obłoku niebo, a zda się, że snadnie
na ziemię spadnie;

raz Chór, zaczynający się od wiersza 956 („O magna parens, Natura, deum“), oddany jest polskim trzynastozgłoskowcem; raz

²³⁾ W wydaniu amsterdamskim tragedij Seneki z r. 1676 (zob. pełny tytuł na str. 10, uw. 1) na czele 1 sceny czytamy: „Hippolytus varia loca et munera ministris et venationis comitibus dispertit Dianamque venationis deam invocat“; na czele zaś drugiej sceny —: „Phaedra amore Hippolyti ardere se fatetur apud nutricem, frustra eam a tam nefando amore dehortantem“.

²⁴⁾ W oryg. 1198.

²⁵⁾ 271—356.

²⁶⁾ od 733.

wreszcie (od w. 1120 do 1152) ubrany jest w szatę polskiego ośmioletkownika. Podobnym ośmioletkownikiem oddany jest wstępny monolog Hippolita (w. 1—84), przypominający zresztą swą budową chóry Seneki.

Wiersz przekładu, wszędzie rymowany, jak już wspomniałem, jest na ogół poprawny i dość płynny, np.: ośmioletkowiec :

Więc i tam, gdzie przy dolinie
byстрым prądem potok płynie
i tam się niech kto ośmieli,
gdzie się wierzch skał śniegiem bieli...

lub jedenastoletkowiec

Królem jest moim miłość nieużyta,
Która o powrót mężów się nie pyta
Ani się boi; kto się tam dostanie,
Żeby miał wrócić z piekielnej otchłanie...

Pięknie brzmi też oktawa, np.:

Bogini, morskim urodzona szumem!
Matką cię zowie Kupido dwoisty,
Co chce nad każdym górę mieć rozumem!
Łuk mając w ręku i knot płomienisty,
O, jako z wielkim wojnę wiedzie tłumem!
Ze wszystkich szydzi ten bożek nieczysty,
Śmiejąc się; jednak gdziekolwiek wymierzy
Nieuchronną strzałą w cel uderzy.

Jeżeli forma zewnętrzna przekładu może nas najzupełniej zaspokoić, to rzecz zgoła inaczej będzie się przedstawiać, gdy, sięgnawszy po oryginał, zestawimy go z tłumaczeniem Morsztyna.

Już po przeczytaniu pierwszych kilkudziesięciu wierszy przekładu i zestawieniu ich z tekstem łacińskim²⁷⁾ tragedii, z łatwością zauważymy swobodę czy może niefrasobliwość, z jaką tłumacz odnosił się do tekstu, który przekładał. Nie był on jednak u nas pod tym względem żadnym wyjątkiem: robił tak, jak robili inni tłumacze, stosujący w swej pracy niemałe licencje traduktorskie.

²⁷⁾ Teksty łacińskie cytuję według współczesnego wydania: L. et M. Annaei Senecae Tragoediae cum notis Th. Farnabii. Editio postrema. Amstelodami 1676 (w „Bibliot. Zamoyskiej” pod sygnaturą: S II 379).

Już na samym wstępie przekładu widzimy, że Morsztyn dwa pierwsze wiersze oryginału:

Ite, umbrosas cingite sylvas
Summaque montis iuga Cecropii!

tłumaczy dość swobodnie, kiedy pisze:

Idźcie w las: niech każdy bieży,
Gdzie Cekropska²⁸⁾ góra jeży
Gęsty grzbiet!

Przylądek Sunion, o którym czytamy w w. 25—26:

...qua curvati

Litora ponti Sunion urget

rozumie jako rzekę widocznie i dlatego tłumaczy:

Gdzie Sunion wody snuje²⁹⁾.

Daleko więcej znajduje się w przekładzie drobniejszych wykroczeń, np. gdy tłumacz słowa (ww. 54—55):

Ades en comiti, Diva virago,
Cuius regno pars terrarum
Secreta vacat...

oddaje krótko i błędnie przez:

Przybądź, święta, ku pomocy,
Bogini, co świecisz w nocy

lub gdy zwrot (w w. 58—59: mowa o igrzyskach zwierząt na zamrzniętym Dunaju):

...et quae slanti
ludit in Istro...

oddaje przez:

I co nad Dunajem żyje,

wiersz zaś 72, w którym czytamy, że prawie każde dzikie zwierzę lęka się łuku Diany:

Arcus metuīt, Diana, tuos

²⁸⁾ W oryginale do „Cecropii” czytamy następującą uwagę: „Attici, a Cecrope qui oppidum Cecropium condidit, quod postea in arcem Athenarum mutatum est, unde regio et mons vicinus nomen habent”.

²⁹⁾ Zobacz ponadto w 69: sive ferocis iuga Pyrenes
w tłumaczeniu: I w pirenejskiej jaskinie.

Morsztyn, daleki od prawdy, tłumaczy po swojemu w ten sposób :

Same idą pod Twe strzały,
Do Twojej się śpiesząc chwały.

Ma się przy tym wrażenie, że wiersz ostatni znalazł się w tłumaczeniu tylko ze względu na potrzebę dopełnienia rymu do wyrazu „strzały“. Są i inne nieporozumienia, jak np. przy tłumaczeniu wierszy 63—65 :

Tibi dant variaae pectora tigres
Tibi villosi terga bisontes
Satisque feri cornibus uri.

W tłumaczeniu polskim wygląda to, jak następuje :

Strzelasz, nie pracując wiele,
Tygrysy morągowate,
Ury zabijasz kosmate
Padnie, kiedy chcesz, żubr srogi,
Rozłożyste roniąc rogi.

Jak widać z przekładu, *bisontes* przestały w nim być „kosmate“, a *uri* straciły swe „rozłożyste rogi“³⁰⁾.

Wiersze zaś 29—30, które brzmią :

...hic versatur
Metus agricolis vulnere multo
Iam notus aper...

Morsztyn oddaje bezbarwnie przez :

W których (tj. lasach) wieprz przez gęste rany
Z oraczami już oznany,
opuszczając to, co wprowadza do treści zdania wyraz „metus“.

Warto się też przyjrzeć, jak wyglądają w tłumaczeniu następne wiersze (31—38):

...at vos laxas
Canibus tacitis mittite habenas.
Teneant acres lora Molossos

³⁰⁾ Porównaj ww. 67—68: Sive illud inops novit Garamas
Sive illud Arabs divite sylvā
w tłumaczeniu: Co nagi Garamant szczuje
Co Arab słońcem spalony
W wonnych lasach czyniąc gony...

Et pugnaces tendant Cressae
 Fortia trito vincula collo,
 At Spartanos (genus est audax
 Avidumque ferae) nodo cautus
 Propiore liga. Veniet tempus,
 Cum latratu cava saxa sonent...

Otóż przełożone one są w ten sposób:

Niech psów, co cicho szukają,
 Z swor co prędzej wywierają;
 Na brytany zaś niech włożą,
 Co im szyje trze, obrozą.
 Spartańskich, choć chcą przez dzięki,
 Nie puszczać z ostrożnej ręki
 I Kreteńskie całą mocą
 Trzymać, chociaż się szamocą.
 Przyjdzie czas uciesze gwuli,
 Że głośny ogar zaskuli
 I z zawieszistej poszczeki
 Z echem da ogromne szczeki.

Zestawiając powyższy przekład z oryginałem, łatwo zauważyć, że tłumacz traktuje oryginał dość swobodnie: Molossy zmienia w brytany, daje im „obrozą, co szyje trze” — zamiast psom kreteńskim, o których na swoim miejscu nawet nie wspomina; — psy kreteńskie występują w tłumaczeniu po spartańskich zamiast odwrotnie; to, co mówi „Hippolit” o psach spartańskich, że „genus est audax avidumque ferae”, Morsztyn oddaje przez mało mówiący zwrot: „choć chcą przez dzięki”; ostatnich półtora wiersza tłumaczy w czterech wierszach polskich, rozwadniając treść niby w jakimś komentarzu. W sumie: z 9 wierszy łacińskich powstało, mimo opuszczeń, 12 wierszy polskich!

By pokazać jeszcze wyraźniej, jak wiersze oryginału rozrastają się nieraz w tłumaczeniu Morsztyna, zwrócę uwagę na ww. 109—110 (mówi Fedra):

Iuvat excitatas consequi cursu feras
 Et rigida molli gaesa iaculari manu.

Tłumacz tworzy z nich 4 wiersze polskie, lekko rozszerzając treść:

A tom myśliwa, wszystkie myśli w lesie!
 Tam mię ochota, tam mię chciwość niesie:

Broni bok miękki oszczepu gdzie szczera
 Stał jest, ręka się subtelna napiera.

Niekiedy ma się wrażenie, jak gdyby tłumacz, rozszerzając w swym przekładzie oryginał, pragnął ułatwić czytelnikowi polskiego tłumaczenia zrozumienie zbyt zwięzłe podanego oryginału, np. w wierszach 142—143:

...Maius est monstro nefas
 Nam monstra fato, moribus scelera imputes.

W tłumaczeniu czytamy:

Onę z bydlęciem złączyły złe wrogi,
 Gdy na się miała zagniewane bogi
 I przejrzenie tam moc swą wykonało;
 Tu z szczerzej złości bunt podnosi ciało.

Słowa zaś, które wypowiada „mamka“ w wierszu 137:

Quemcumque dederit exitum casus, feram

w tłumaczeniu brzmią w formie bardziej konkretnej:

...Lecz winną chcę pokazać wiarę,
 Choćbym też miała zarobić na karę
 I co rozumiem, rzekę sercem całym⁸¹⁾.

Dla nadania przekładowi zabarwienia czegoś bliskiego, tłumacz go niekiedy jakgdyby aktualizuje, wprowadzając zwroty i nazwy, których nie znajdzie się w oryginale. Tak np. w ww. 164—67 czytamy:

Compesce amoris impii flammas precor,
 Nefasque, quod non ulla tellus barbara
 Commisit unquam, non vagus campis Geta
 Nec inhospitalis Taurus aut sparsus Scythes

w przekładzie zaś zamiast o Getach, Scytach i niegościnnych mieszkańcach Tauru czytamy o Tatarach i Turkach; *precor* mamy oddane przez „dla Boga!“⁸²⁾:

Uskrom, dla Boga! tak szpetne zapaly,
 Które na świecie dotąd nie powstały

⁸¹⁾ Porów. ww. 51—52:

...tu iam victor
 Curvo solves viscera cultro

w tłumacz.:

Ty, jak wpadnie, bez odwłoki
 Wypaprosz i urzńnij skoki

⁸²⁾ *Templa* np. oddaje Morsztyn przez „Kościoły“ (str. 205).

I u Tatarów i między Turkami
Wszędzie się brzydzą takimi zbrodniami.

Porównaj ww. 903—904:

Hunc Graja tellus aluit, an Taurus Scythes
Colchusve Phasis?

z Morsztyna:

Tenże się w Greckim urodzić mógł kraju?
Czy od Kaukazu Tatarska kraina
Tak niebożnego spłodziła mi syna...

Nieraz tłumacz, ożywiając obrazowo przekłady, wykracza daleko
poza zamiary oryginału, jak np. gdy wiersze 79—80:

Repetitque casus rustica longo
Turba triumpho

oddaje przez opis tak obszerny:

Chłopi i prości ziemianie,
Choć im się nic nie dostanie,
Tryumfując, powracają,
Skoro sieci pozbierają
I jakby to dla nich było
Tak radzi, że się zdarzyło.

Zauważyć należy z kolei, że tłumacz polski bardzo często
opuszcza w przekładzie imiona własne⁸⁵); tu wystarczy zacytowa-
wać przykładowo niektóre: *Thriasiae valles* (w. 5), *nix Riphea*
(w. 8), *Philipis* (w. 28), *Nereus* (w. 87), *Lethaeum profundum*
(w. 146), *Styx* (w. 147)... Niekiedy zdarzy mu się opuścić cały
wiersz, zawierający imię własne, jak np. (w. 14):

Ubi Meander super aequales...

Bez istotnych powodów opuszcza też Morsztyn zwroty i całe wiersze, w których nie ma imion własnych, np.:

(w. 3): *Celeri planta lustrate vagi*
(w. 136): *Ad recta flecti regius nolit tumor*
(ww. 151—152): *Sagax parentum est cura. Credamus tamen*
Astu doloque tegere nos tantum nefas...

⁸⁵) Nazwy mitologiczne i geograficzne opuszcza też w swym przekładzie „Trojanek” Seneki Łukasz Górnicki — zob. T. Eustach, op. I. str. 224.

By dać pojęcie, jak tłumacz pod tym względem śmiało sobie postępuje, wystarczy zwrócić uwagę na przykład ww. 118—127 :

...Quis meas miserae deus,
 Aut quis invare Daedalus flammas queat?
 Non, si ille remeet, arte Mopsopia potens
 Qui nostra caeca monstra conclusit domo,
 Promittit ullam casibus nostris opem.
 Stirpem perosa Solis invisi Venus
 Per nos catenas vindicat Martis sui,
 Suasque. Probris omne Phoebeum genus
 Onerat nefandis. Nulla Minois levi
 Defuncta amore est. Iungitur semper nefas;

w tłumaczeniu urywek ten brzmi :

Któryż Bog może stwierdzić mi nadzieją?
 Choćby Dedalus wszystkie tu zniósł sztuki,
 Mocniejszy moj ból niż jego nauki.
 Za oświecone z Marsem przekradnienie.
 Venus od Słońca w nieszczęśliwość żenie
 Wszystkie lub corki lub wnuczki Phaebowe
 Idą przez miłość w obelżenia nowe.

Często jednak partie tłumaczenia są izostychiczne, jak np. przy przekładzie ww. 84—88 :

O Magna vasti Creta dominatrix freti
 Cujus per omne litus innumerae rates
 Tenuere pontum, quicquid Assyria tenus
 Tellure Nereus pervium rostris secat;
 Cur me in penates obsidem invisos datam
 Hostique nuptam, degere aetatem malis
 Lacrymisque cogis?

W tłumaczeniu Morsztyna czytamy :

O Kreto! Pani niezmiernego morza,
 Zkąd ustawicznie, tam gdzie wstaje zorza,
 Idą okręty w Assyryjskie brzegi
 I w dalsze kraje czyniące zabiegi,
 Czemużeś temu dała mnie domowi
 I ślubowała nieprzyjacielowi,
 Czemuż w kłopotcie i we łzach żyć muszę,
 Troskami karmiąc utrapioną duszę?

Łatwo zauważyć, że ostatni wiersz przekładu pojawił się i pod względem treści i pod względem formy nadliczbowo; prawdopodobnie i tu podyktowała go potrzeba rymu (muszę — duszę).

Zestawiając ilość wierszy przekładu z ilością wierszy oryginału, widzimy, że na 1277 (względnie 1280) wierszy tekstu łacińskiego przypada 1646 wierszy przekładu, czyli stosunek ilości wierszy tłumaczenia do ilości wierszy oryginału równa się prawie 1:1,3; innymi słowy na każde 4 wiersze oryginału przypada 5,2 wierszy przekładu.

Reasumując powyżej rozrzucone uwagi i spostrzeżenia, dotyczące przekładu Morsztyna, trzeba stwierdzić, że tłumacz wykazuje wiele wyrobienia formalnego w operowaniu mową związaną; jeśli zaś idzie o wierność przekładu, to widać, że nie bardzo o nią dbał. Całe bowiem tłumaczenie potraktowane jest z wielką swobodą — widzimy tam zmiany i opuszczenia wyrazów, a nawet zdań całych, rozszerzenia formalne i treściowe uzupełnienia, co nieraz robi wrażenie, że mamy do czynienia nie z przekładem lecz z parafrazą.

Jednak, jeśli pamiętać będziemy, że w wieku XVI i XVII nie wymagano u nas jeszcze tego wszystkiego, co dziś musi cechować dobre tłumaczenie, to łatwo rozgrzeszymy Stanisława Morsztyna z jego swobody i śmiałości, widocznych w „Hippolicie”. Że nie jest on jednak bez skazy i winy, widać to z pewnych niedokładności i nieporozumień rzeczowych, których niemało przytoczyć by można w przekładzie.

Zasługą jest przecież Stanisława Morsztyna, że dał społeczeństwu polskiemu XVII-go stulecia tragedię Seneki, która trafiła widocznie do gustu polskich czytelników³⁴⁾, skoro jeszcze w połowie XVIII stulecia, mimo pojawienia się w r. 1696 przekładu wszystkich tragedii Seneki pióra ks. J. Alana Bardzińskiego³⁵⁾, wyszła w 2 wydaniach.

³⁴⁾ Że nie była ona jednak nigdy przedstawiona na scenie, o tym pisze K. Wł. Wójcicki: *Teatr starożytny w Polsce*. Warszawa 1841. T. II-gi, s. 231—238.

³⁵⁾ Smutne starożytności Teatrum to jest *Tragediae Seneki Rzymskiego na Polski język dla pospolitego przetłumaczone pożytku przez W. X Jana Alana Bardzińskiego, Z. K. w Thoruniu MDCXCVI*. — Jest to przekład daleko dokładniejszy, niż przekład Morsztyna; nie ma jednak polotu.

PIERWSI APOLOGECI HELLENISTYCZNO- ŻYDOWSCY

napisał

EDMUND STEIN

(Dokończenie)

Co się tyczy chronologii tych Additamentów, to powstały one między rokiem 114 a 30 przed Chr. Pierwsza data, jako terminus post quem, wynika z dodatku F, gdzie jest mowa o tym, że zgrecczona księga Esther dostała się do Egiptu w czwartym roku panowania Ptolemeusza i Kleopatry. To może się odnosić, jak wykazał Jacob ¹³⁶⁾, tylko do Ptolemeusza VIII Lathyrosa (117 — 81), gdyż on jest jedynym Ptolemeuszem, który miał za żonę Kleopatrę w czwartym roku swojego panowania. To daje jako datę rok 114 przed Chr. Ponieważ zaś greckie Addit. nie mogą być starsze od greckiego tekstu samej ks. Esther w LXX, należy uważać r. 114 za górną granicę czasową dla tych Additamentów. Z drugiej strony wynika z treści dodatków, że w Egipcie panuje jeszcze niezależna dynastia Ptolemeuszów, a więc musiały one powstać przed r. 30 przed Chr. W tym roku bowiem Egipt stracił swoją niezawisłość państwową. Ten rok jest zatem terminus ante quem w chronologii Additamentów ¹³⁷⁾. W toku naszych wywodów postaramy się jeszcze bardziej ścieśnić granice chronologiczne i określić bliżej czas powstania greckich Additamentów.

W tym to czasie pojawiły się pierwsze literackie utwory wrogów żydostwa ¹³⁸⁾, jakimi byli Apollonios Molon i niewątpliwie Lysimachos. Zresztą taki Chairemon czy Apion, którzy żyli później, odtwarzają w znacznej mierze, jak już wiemy, starsze oskarże-

¹³⁶⁾ Jacob, j. w. 279.

¹³⁷⁾ W ten sposób traci wszelką podstawę zdanie M. Friedländera, Geschichte d. jüd. Apologetik 122 n., który dopatruje się związku między Addit., a wyprawą Antiocha Sidetesa przeciw Judei w r. 135. Nie jest to zresztą prawdopodobne, ażeby po kilku dziesiątkach lat zachowały jeszcze aktualność oskarżenia, z jakimi wystąpili doradcy Ant. Sidetesa przeciwko Żydom (Ant. XIII 8, 3; Diodor XXXVIII, 1, Müller FGH II 531). Zresztą stanowisko Ant. Sid., że należy Żydom przyznać prawo wyżycia się zgodnie z własnym obyczajem (Ant. j. w. Addit. E. 19), na co powołuje się Friedländer, jest starsze od tego króla syryjskiego. Tę liberalną zasadę wyznaje już Antioch III (Ant. XII 3, 3).

¹³⁸⁾ Co do Manethona, który żył w 3 w. przed Chr. (pisał 270—250) zob. wyżej str.

nia antyżydowskie. Dlatego też jest to często nieistotne, czy dany zarzut znajduje się u Apolloniosa, Apiona czy nawet Tacyty. Jednakże my wolimy się opierać na Ps. Hekataiosie, Ps. Aristeeasie i III ks. Makkab., a więc na literackich utworach apologetycznych, które pochodzą z czasów starszych, przytaczając późniejsze źródła raczej tylko dla zaznaczenia dalszego rozwoju materiału polemicznego.

Autor Additamentów, nazwijmy go interpolatorem, chcąc bronić żydostwa przeciw różnym oskarżeniom, czyni to w formie dekretu króla perskiego. Jest to pomysł podobny do fikcji Ps. Aristeeasa, u którego Ptolemeusz II analogiczną ma rolę. Do szeregu obrońców żyd. spośród nie-Żydów (Aleksander Macedoński, Hekataios, Pt. II) przybyła jeszcze jedna persona grata — król Artakserkses.

Ponieważ zaś interpolatorowi nie chodziło bynajmniej o Persję, lecz o stosunki grecko-żydowskie, trzeba było tę purimową historię w miarę możliwości zgreczyć, aby uzyskać pożądany efekt. Tak więc najpierw Haman stał się Grekiem, względnie Macedończykiem¹³⁹). „Haman Agagita“ (Esther 3,1 i in.) został zastąpiony przez „Hamana Macedończyka“ (E 10)¹⁴⁰). Fikcja szła dalej. Wiarołomny Grek Haman dąży do wydania państwa perskiego w ręce Greków, o czym król perski później się dowiaduje. Osławiona „fides graeca“ leży więc Hamanowi już we krwi¹⁴¹). „Albowiem Haman, syn Hamadaty nie pochodzi, jak my, z perskiej krwi“ (E 10). „W swoich knowaniach spodziewał się wydać Persów na łup Macedończykom, znalazłszy nas w zupełnym osamotnieniu“ (E 13)¹⁴²). Ale na tym nie koniec.

¹³⁹) Mianem Macedończyków określano w hellenistycznym Egipcie prawdziwych Greków, którzy mieli starą tradycję z czasów Aleksandra Macedońskiego. Tej tradycji odpowiadały może większe prawa. Zob. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain* II, 10; Schubart, *Spuren politischer Autonomie in Ägypten unter den Ptolemäern*, Klio X, 63.

¹⁴⁰) Z E 10 dostało się widocznie słowo *Macedón* do tekstu LXX w. 9, 24.

¹⁴¹) Vulgata oddaje dobrze sens: *et animo et gente Macedo*.

¹⁴²) διὰ γὰρ τῶν τρόπων τούτων ᾗθη λαβὼν ἡμᾶς ἐρόμενος τὴν τῶν Ἰερεῶν ἐπιχορηγοῦν εἰς τοὺς Μακεδόνας μετάξει. W ten sposób tłumaczy Filon w *Legatio ad Caicum* wrogi do Żydów stosunek Sejana, ministra cesarskiego, który spowodował prześladowania Żydów przez cesarza Tyberiusza.

Jest pouczającym śledzić, jak ten motyw macedoński rozwijał się u Jossipona, w średniowiecznej przeróbce Józefa Flawiusza, która jednak operuje często starym materiałem. Grek Haman z Add. E jest tu tylko przyjacielem Greków, sam zaś pochodzi z rodu Amalekitów zgodnie z tym, co czytamy w Midraszu¹⁴³⁾ tak, że nienawiść Hamana do Żydów była dziedziczna. Jednakże grecki motyw został wyzyskany w formie wspomnianej przyjaźni między Hamanem i Grekami. Przyjaciółmi Greków stali się także rzezańcy Bigtan i Teresz, którzy knuli spisek przeciw królowi i państwu perskiemu (Esther 2, 11 — 23). W spisek ten był wmieszany także Haman. Wierny Mordechaj, odkrywając zamiary eunuchów, unicestwił tym samym zdrazieckie plany „philhellena“ Hamana. Stąd jego nienawiść do Mordechaja i do Żydów w ogóle¹⁴⁴⁾. Tyle u Jossipona, który miał prawdopodobnie przed sobą jakieś stare źródło.

Skoro zaś Haman stał się Grekiem, musiał znać literaturę antyżydowską, której kolebką była Aleksandria. Haman jest według wyrażenia Willricha „typem, uosobieniem antysemitycznej partii dworskiej, jak ją można było spotkać w otoczeniu różnych władców, jak np. Kleopatry III i Antiocha Sidetesa“¹⁴⁵⁾. Zdaniem Willricha powstała księga Esther w hellenistycznej Aleksandrii w połowie pierwszego wieku przed Chr. Księga Esther ma być trawestacją persko-żydowską na tle stosunków grecko-żydowskich. Przytoczone słowa mają charakteryzować Hamana z tej księgi biblijnej. To jest czysta fantazja. Ale dana charakterystyka oddaje dobrze Hamana z greckich Additamentów.

Można by nawet nie bez słuszności wyrazić przypuszczenie, że Additamenta odzwierciedlają rzeczywistość sytuację z czasów Kleopatry III. Królowa - matka była na stopie wojennej ze swoim synem Ptolemeuszem Lathyrosem (117 — 81). Do walki przeciw Lathyrosowi zamianowała przywódcami armii dwóch Żydów, Chelkiasza i Chandujasza, wnuków jerozolimskiego kapłana Oniasza III. Chelkiasz zginął śmiercią bohaterską ok. r. 100, a Chan-

Sejan mianowicie dążył do odosobnienia cesarza od wiernych i oddanych mu Żydów, aby cesarz tym łatwiej stał się ofiarą jego intryg.

¹⁴³⁾ Por. Jalkut Esther § 1056; Targum szeni do Esther 4, 13. Podobnie u J. Fl. Ant. XI 6, 5.

¹⁴⁴⁾ Jossipon rozdz. 4: יד במלך ולהתיג את ראשו... ולשאת אותו למלך... ויתעצו יחד להריגו, כי אז התעוררו מלחמת גדנלות בין מלכות ומלכות פרס. ויתעצו יחד להריגו

¹⁴⁵⁾ Hugo Willrich, Iudaica 17.

diasz dowodził następnie armią wysłaną do Judei na pomoc królowi Aleksandrowi Janeuszowi przeciw Lathyrosowi, który napadł na ten kraj.

Chandiasz pozostał wierną ostoją Kleopatry przeciw Lathyrosowi. Na jej dworze dały się tymczasem słyszeć głosy, że nie godzi się powierzać Żydowi losów państwa i królowej. Additamenta mogłyby mieć za cel zwalczanie antyżydowskiej polityki Lathyrosa, a zarazem krytykę dworzan Kleopatry. Interpolator uczynił to w ten sposób, że starał się wykazać, iż właśnie greccy dworzanie, jak „Macedończyk“ Haman, nie zasługują na zaufanie, podczas gdy Mordechaj - Chananiaś jest „semper fidelis“.

Z tego wynika, że z jednej strony Haman z Add. przedstawia typ antysemitycznego dworaka, który podusza stale władcę przeciw Żydom. Ten typ jest nam dobrze znany z epoki grecko-rzymskiej¹⁴⁶). Z drugiej strony miał Mordechaj reprezentować wierność takich nadwornych Żydów, jak Oniasz IV, Dositheos, Chelkiasz i Chananiaś — owych hellenistycznych Berków Joselowiczów — którzy odgrywali chwalebną rolę w historii Egiptu.

Edykty króla perskiego w Add. były wygodną formą dla przeciwstawienia głównych motywów inkryminacyjnych z antyżydowskiej polemiki. W pierwszym edyktie króla perskiego (B), tj. w edyktie potępiającym żydostwo, dochodzą do głosu oskarżyciele judaizmu, zaś w edyktie odwoławczym (E) słyszymy odpowiedź apologetów.

Przypatrzmy się bliżej zarzutom z B i ich zbijaniu w E:

1. **Mizantropia.** Król z poduszczenia Hamana zarzuca Żydom w B nienawiść do ludzi. Żydzi są oznaczeni wprost jako naród źle usposobiony i wrogi dla wszystkich (*δυσμενῇ λαὸν* B 4). Podobnie brzmi zarzut mizantropii włożony w usta Hamana w Midraszu¹⁴⁷). Początki tego zarzutu sięgają czasów Hekatajosa z Abdery (4. w.), a bywa on powtarzany przez autorów greckich

¹⁴⁶) Aby przytoczyć kilka przykładów: Lysias na dworze Antiocha IV i V, dworzacy Antiocha Sidetesa i Helikon na dworze Gajusza Kaliguli.

¹⁴⁷) „Oni pragną naszej zguby, są zarożumiali, wyśmiewają nas, natrząsają się z nas i z naszej religii“, Midrasz Aba Gurion do ks. Esther, ed. Buber 29 n.

i rzymskich w stosunku do Żydów¹⁴⁸), a potem także w stosunku do chrześcijan¹⁴⁹).

Temu przeciwstawiona jest w E 11 ogólna filantropia (*πρὸς πᾶν ἔθνος φιλανθρωπία*), która cechuje podobno Persów, ale także i Żydów, bronionych przez króla perskiego. Jakoż starożytni apologeci żydostwa podkreślają stale, iż judaizm jest najszczytniejszym wyrazem miłości bliźniego. Wymownym świadectwem jest choćby pismo Filona De humanitate.

2. Separatyzm żydowski (*ἀμύξια*). Już w hebrajskim tekście ks. Esther znajduje się aluzja do żyd. ekskluzywności (3,8). W B zostaje ten motyw bardziej rozwinięty, oczywiście, aby był odrzucony w E. W B czytamy: „Naród żydowski stoi w przeciwieństwie do wszystkich narodów przez swoje zakony... Ten jedynie naród przybiera wrogą postawę wobec wszystkich i hołduje dziwnym obyczajom na skutek tych zakonów¹⁵⁰). Zarzut *amixia* był rozpowszechniony za czasów Antiocha Sidetesa¹⁵¹). Przypisywano to zwykle małoduszności prawodawcy żydowskiego¹⁵²).

W odpowiedzi na to mamy w E 15 *laudatio* na cześć żyd. praw¹⁵³), jak to zresztą bywa w literaturze hellenistyczno-żydowskiej, w której „apologia przeciwstawia greckim szyderstwom

¹⁴⁸) Według Hekataiosa (Reinach, *Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au judaïsme*, str. 17), który zresztą nie był wcale antysemitą, nakazał Mojżesz nienawiść do obcych (*μισοξενία*). Tak samo Poseidonios, Müller FHG III, 256, Apollonios Molon u Józefa Flawiusza c. Ap. II 148 (*μισανθρωπία*). Z autorów rzymskich: Tacyt Hist. V, 5: *adversum omnes hostile odium*. Inne miejsca zebrane u Justera, *Les Juifs dans l'Empire Romain* II 166, 3. i Heinemann, *Antisemitismus*, Pauly-Wissowa RE. Suppl. V, 19.

¹⁴⁹) Por. Tertullian, *Apol.* c. 37: *hostes maluistis vocare generis humani christianos*.

¹⁵⁰) *τοῖς νόμοις ἀντίθετον πρὸς πᾶν ἔθνος... τόδε τὸ ἔθνος μονότατον ἐν ἀντιπαγωγῇ παντὶ διὰ παντὸς ἀνθρώπῳ κείμενον, διαγωγὴν νόμων ξενίζουσαν παραλλάσσον*, B. 4.

¹⁵¹) J. Fl. Ant. XIII 8, 3.

¹⁵²) Podobnie w Talmudzie bab. Megilla 13 b. powiada Haman: nie jedzą razem z nami i nie wchodzą z nami w związki małżeńskie (*דלא אכלי מינין ודלא נסבי מינין*). Ekskluzywność zarzucają Żydom także Rzymianie, którzy poznali dokładniej Biblię *היא תורתכם ואמת היא* Talmud bab. Baba Kama 38 a, i odnoszą się do niej z pietyzmem. Przypomina to stanowisko Hekatajosa z Abdery, który ma wielkie uznanie dla judaizmu, ale przypisuje Mojżeszowi niechęć do obcych. Rzymianom chodzi w Talmudzie głównie o dystynkcje prawne na szkodę nie-Żydów. Jest to rys wcale udatny; prawo bowiem to żywioł Rzymianina.

idealny obraz żydowskiego ustawodawstwa¹⁵⁴). Ten sam objaw spotykamy w apologetyce chrześcijańskiej, mianowicie już u Arystydesa.

3. **Anarchizm żydowski.** Przeciwnicy żydostwa kwestionowali, jak już wiemy, polityczną pewność Żydów w krajach Diaspory. Jeśli chodzi o Egipt hellenistyczny, to mogły zaistnieć takie wypadki, że interes państwa kolidował z interesem Judei. Tak to było po zwycięstwie odniesionym w Palestynie przez żydowskiego generała Kleopatry III, Chananiaśza nad jej synem Pt. Lathyrosem (ok. r. 100). Gdy królowa chciała wcielić Judeę do państwa egipskiego i przywrócić stan polityczny, jaki panował przed Antiochem III, który odebrał Judeę Egipcjowi¹⁵⁵), przeciwstawił się temu stanowczo żyd generał i ocalił niezawisłość państwa żydowskiego. Ale za to dał on atut do rąk antysemitom dworzanom Kleopatry, którzy ukuli broń z tego „niepatriotycznego“ zachowania się żyd. przywódcy egipskiej armii¹⁵⁶).

W miarę wzmagania się ruchu antysemitckiego w Aleksandrii wskutek osobistego poparcia Lathyrosa, któremu wojsko żydowskie dało się dobrze we znaki, coraz głośniej oskarżano Żydów o polityczną zdradliwość i o pewną wywrotowość na tle religijnym, podobnie jak później okrzyczano chrześcijan jako publici hostes¹⁵⁷). I tak czytamy w III. ks. Makkab., pochodzącej z tego czasu¹⁵⁸): „Wszelako oni (przeciwnicy żydostwa) prawili dużo o różnicy kultu i potraw, twierdząc, że ci ludzie nie są wierni królowi ani władzom, lecz są do nich wrogo usposobieni, i że działają na szkodę interesów państwa“ (3, 7)¹⁵⁹).

Trzecia ks. Makkab. rzuca światło na okoliczności, wśród których powstały nasze Additamenta. Oczywiście, że nie należy wszędzie doszukiwać się osobowych aluzji, a więc prócz Mordechaj-Chananiaśza także Estera - Kleopatry i Haman - Lathyros. Ale zda-

¹⁵³) δικαιωτάτοις δὲ πολιτευομένοις νόμοις.

¹⁵⁴) Schürer, *Gesch. d. jüd. Volkes* II², 787.

¹⁵⁵) Ant. XIII 13, 2.

¹⁵⁶) Heinemann, *Antisemitismus* 7.

¹⁵⁷) Tert. *Apol.* rozdz. 35.

¹⁵⁸) Z czasów Lathyrosa — Willrich, *Hermes* XXXIX, 244 n.

¹⁵⁹) τὴν δὲ περὶ τῶν προσκυνήσεων καὶ τροφῶν διαστάσεων ἐθροῦν γάσσοντες μήτε τῷ βασιλεὶ μήτε ταῖς δυνάμειν δημοσπόνδους τοὺς ἀνθρώπους γίνεσθαι, δηγομένους δὲ εἶναι καὶ μέγα τι τοῖς πράγμασιν ἐναντιούμενους. Należy porównać zarzut *δυσμενεία* z B 5: *δυσμενῆ λαόν*.

rzenia tam opowiedziane odpowiadają stosunkom, jakie panowały za Lathyrosa. Wszak według Bella¹⁶⁰⁾ był Lathyros pierwszym z Ptolemeuszów, który prowadził politykę antysemicką, powołując się wyraźnie na rację stanu.

Jak w III ks. Makkab. czytamy także w B 4, że z winy Żydów „rządy świetnie sprawowane (przez króla) nie mogą się odbywać w spokoju“ i dalej: „...z uwagi na to, iż ten naród na skutek swego zakonu hołduje dawnym obyczajom, ...które nie pozwalają państwu uzyskać równowagi“¹⁶¹⁾. Wobec takiej uderzającej zgodności nasuwa się przypuszczenie o wpływie III ks. Makkab. na do-datek B.

Chcąc obalić zarzut „żydowskiego rewolucjonizmu“ interpolator nie zadowala się twierdzeniem o „niezachwianej wierności Żydów wobec króla“, jak to mamy w III ks. Makkab. (3, 3)¹⁶²⁾, lecz sam judaizm jest przedstawiony jako ostoja porządku i praworządności. Oskarżenie, że Żydzi podkopują równowagę państwa (*εὐσταθία τῆς βασιλείας*) przeciwstawia się argument, iż właśnie żydostwo, względnie Bóg żydowski, jest źródłem pomyślności państwa i jego tężyzny, której wyrazem jest konsolidacja wewnętrzna i odpowiednia konstytucja (*διάθεσις τῆς βασιλείας*). Wszak Żydzi są „dziećmi Boga najwyższego, największego, Boga żywego, który zachował państwo w najlepszym stanie“ (E 10). Polityczny anarchizm jest więc sprzeczny z duchem i z założeniem judaizmu¹⁶³⁾.

Należy przyznać, że nasz interpolator prześciął pod tym względem wszystkich innych apologetów hellenistyczno-żydowskich, a nawet apologetów chrześcijańskich, którzy rozprawiali się z tym zarzutem niewierności politycznej¹⁶⁴⁾.

¹⁶⁰⁾ Juden und Griechen 9.

¹⁶¹⁾ Ostatnie słowa brzmią: *καὶ πρὸς τὸ μὴ τὴν βασιλείαν εὐσταθείας τυγχάνειν*. Podobnie mówi Haman w Talmudzie Megilla 13 b o pogardzie czy lekceważeniu Żydów dla państwa (*ומבזה להם מלכות*).

¹⁶²⁾ Drugi motyw z III ks. Makkab. o wierności Żydów w wykonywaniu straży nad powierzonymi im twierdzami (6, 25) jest nam już znany z Listu Ps. Ar.

¹⁶³⁾ Pośrednio może to służyć zarazem jako odpowiedź na zarzut „żydowskiej bezbożności“ (*ἀθεότης*).

¹⁶⁴⁾ Np. Filon Leg. ad Caium § 280. J. Fl. Bellum II 10, 4. O podobnych oskarżeniach przeciw chrześcijanom por. Friedländer 282 n. Jeżeli Tertullian Apol. rozdz. 30 powiada: Nos enim pro salute imperatorum Deum invocamus aeternum, Deum verum, Deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi praeter ceteros malunt. Sciunt, quis illis dederit imperium... pokrywa się to

Wierność Żydów wobec króla i władzy została wypróbowana w osobie Mordechaja, który zniweczył zbrodnicze zamysły Hamana i eunuchów. Jak Haman stał się „Macedończykiem”, tak należało i Mordechaja zbliżyć jakoś do greckiego otoczenia. Ażeby go tym bardziej „zhellenizować”, obsypuje się go różnymi greckimi epitetami: Soter i Euergetes (zbawca i dobroczyńca E 13). Są to znane przydomki władców hellenistycznych, zwłaszcza egipskich Ptolemeuszów.

W czasach ucisku politycznego, kiedy antysemityzm stał się zasadą rządów, nieznany autor żydowski z Aleksandrii¹⁶⁵) napisał nasze Additamenta. W jakim celu? Pod tym względem nie jesteśmy zdani na same przypuszczenia.

Opierając się na ks. Esther 9, 1 ułożył nasz interpolator drugi, odwoławczy edykt królewski. Opiewa on między innymi: „Należy pozwoić Żydom żyć według własnych obyczajów i winno się dać im możliwość obrony przed tymi, którzy występowali wrogo przeciw nim w czasie ucisku“, E 19 n. Początkowe słowa przytoczonego ustępu są charakterystyczne. Zasada, według której każdy naród ma moralne prawo wyżycia się w swoich zwyczajach i obyczajach, była hasłem antycznego liberalizmu¹⁶⁶). Nasz autor zmierza do tego, iż zasada liberalizmu winna być zastosowana również wobec Żydów, jako wolnych obywateli wolnego państwa.

Jest ciekawe, że dotychczas nie rozumiano intencji greckich Additamentów. I tak powiada Greggs: „It cannot be said that the Additions, which are imaginative reconstructions of a forgotten past, are of great interest or importance“¹⁶⁷). Te słowa odzwierciedlają panujące mniemanie. Sąd taki jest niesłuszny odnośnie do B i E, które były pisane pierwotnie po grecku i pochodzą ze środowiska hellenistycznego. Z tych greckich Additamentów przemawia głos społeczeństwa obrażonego w swoich świętych uczuciach i domagającego się wolności sumienia i ludzkiego traktowania. Zwycięstwo

prawie zupełnie z cytowanym miejscem E 16 tylko, że w tym ostatnim miejscu jest przedstawione jako fakt, co u Tert. jest tylko życzeniem.

¹⁶⁵) Jest to także zdanie S. Berfelda w *Encyclop. Judaica* VI, 809.

¹⁶⁶) Por. odnośne miejsca u Justera j. w. 1—338, 2. Ptolemeusz Makron bronił tej zasady na dworze Antiocha V kosztem własnego życia (2. ks. Makab. 10, 12 u). Czyinił to zapewne jako były namiestnik egipski, wychowany w duchu liberalizmu pierwszych Ptolemeuszów.

¹⁶⁷) Greggs, *Additions to Esther*, Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha of the OT I*, 665. Por. Ryssel, *Zusätze zum Buch Esther*, Kautzsch, *Apokryphen u. Pseudepigraphen des AT I*, 194.

Mordechaja nad Hamanem jest zwycięstwem wzniosłego humanizmu i liberalizmu wyznawanego również przez najszlachetniejszych hellenistów antycznych.

Odgłos tych walk o wolność i równość znajdziemy także w innym pseudepigraficznym piśmie tego czasu, w księdze Mądrości Salomona.

IV.

SAPIENTIA SALOMONIS.

Wczesna apologetyka hellenistyczno-żydowska czepia się chętnie, jak widzieliśmy, wielkich postaci, którym przypisuje autorstwo różnych apologii, aby tym większe robić wrażenie na czytelniku nieżydowskim. Dotąd poznaliśmy takie pisma apologetyczne, których rzekomymi autorami są *obce powagi*. To ograniczanie się do obcych spowodowało, że apologeta musiał się bardzo kępować, aby rzekomy autor pogański nie wydawał się zbyt wielkim znawcą judaizmu, co by naturalnie burzyło iluzję. Nadto nie mógł poganin swobodnie rozprawiać się ze światem pogańskim, do którego sam należał.

Wszelako czyż obrońca judaizmu musiał koniecznie być nie-Żydem? Otóż mogła to być także wybitna postać żyd., o ile była ona znana i uznana przez świat pogański. Taką postacią był niewątpliwie król Salomon. Sława tego króla była rozpowszechniona w świecie hellenistycznym, na jego imię zaklinano demonów i przypisywano mu władzę nad siłami kosmicznymi. Słusznie zauważa Focke, że Salomon stał się w tej epoce postacią międzynarodową¹⁶⁸). Był on więc jako król szczególnie do tego powołany, aby przemawiać do świata pogańskiego, wykładając mu istotę mądrości i broniąc przed obcymi atakami judaizmu, jako wyraz boski w mądrości.

Lecz zanim przejdziemy do motywów polemicznych i apologetycznych zawartych w Sapiaentia Salomonis i do metody, jaką się Ps. Salomon w niej posługuje, należy poświęcić uwagę podziałowi i chronologii tej księgi pseudepigraficznej. Składa się ona z trzech części: 1) Rozdz. 1—5 to część eschatologiczna. Treść jej stanowi przeciwieństwo między człowiekiem dobrym i złym. Zły przeczy Opatrzności, dopatrując się we wszyst-

¹⁶⁸) Fr. Focke, Die Entstehung der Weisheit Salomos (Göttingen 1913), str. 106.

kim gry przypadku. Autor stara się wykazać mylność tego mniemania, powołując się na życie pośmiertne, w którym sprawiedliwość boska udziela nagrody i kary. 2) Rozdz. 6—1-, 1, to właściwa księga mądrości. Autor przedstawia tu i rozwija motyw mądrościowy, znany nam dobrze z różnych ksiąg biblijnych, szczególnie z Przypowieści Salomona i Hioba. Mądrość jest w Sap. uosobiona, a może nawet hypostazowana, przy czym zostaje ona opisana epitetami wziętymi z greckiej terminologii filozoficznej.

Od uniwersalnej, kosmicznej mądrości przechodzi autor do działania boskiej mądrości, którego wyraźne dowody są widoczne w dziejach Izraela. Z punktu widzenia panowania mądrości rozwija autor etyczny pragmatyzm historii biblijnej. W ostatniej części mamy 3) homilię na temat wyjścia Żydów z Egiptu, rozdz. 11, 2 — rozdz. 19.

W tej trzeciej części mamy długą dygresję o powstaniu bałwochwalstwa (rozdz. 13—15).

Szczegółowe badania nad właściwościami językowymi i stylistycznymi poszczególnych części Sap. usprawiedliwiają wniosek, że mamy tu trzy pierwotnie odrębne części, które pozostały połączone w jedność przez redaktora tej księgi. Część eschatologiczna jest tłumaczeniem z oryginału hebrajskiego i pochodzi pewnie z Palestyny, gdzie kwitła podobna twórczość w epoce hellenistycznej; druga część ma charakter niejednolity, obok hebraizmów znajdują się zdania czysto greckie. Autor miał przed sobą tekst „mądrościowy“ hebrajski, który on opracował i uzupełnił. Trzecia część to kazanie czysto greckie, wygłoszone pewnie w jakiejś proseuche hellenistyczno-żydowskiej¹⁰⁹).

Co do chronologii Sap. zdania uczonych są bardzo rozbieżne. Na ogół przechylają się do zdania Fockego (82 nn.), który dopatruje się w Sap. aluzji do prześladowania Żydów przez Ptolemeusza VIII Lathyrosa. Focke odnosi nadto spór między sprawiedliwym a złym w 1. cz. Sap. do walki między Faryzeuszami i Saduceuszami. W tym jednak błądzi Focke, który, jak zresztą wielu innych uczonych, uważa Saduceuszy za bezbożników i zasymilowanych hellenistów.

¹⁰⁹) Szczegółową analizą Sap. zajmuję się we wstępie do hebrajskiego opracowania tej księgi (w rękopisie). Trzeciej części poświęcona jest moja rozprawa n. t. *Ein Jüdisch-hellenistischer Midrasch über den Auszug aus Ägypten*, *Monatsschrift f. Gesch. d. Wissenschaft d. Judentums* 78 (1934), 558—575.

Nie tu miejsce na rozwinięcie całej tej kwestii, podam więc tylko rezultat szczegółowych moich badań, które zostaną wkrótce ogłoszone w innym miejscu: otóż tłem historycznym 1. cz. Sap. to walki między Chasydami makkabejskimi a bezbożnymi hellenistami w Judei za pierwszych Makkabeuszów. — Aluzje do prześladowania Żydów w Egipcie odnoszą się do czasów Ptolemeusza VII Fyskona (145—130). Całość zredagowano w ostatnich dziesiątkach lat 2. w. przed Chr. Sapientia jest więc zbliżona czasem do omówionych już pism apologetycznych hellenistyczno-żydowskich.

Z powyższego wynika, że należy traktować osobno każdą z trzech części Sap. Tak też uczynimy odnośnie do motywów polemicznych poszczególnych części, a właściwie poszczególnych ksiąg tego pisma pseudepigraficznego.

W pierwszej części, tj. eschatologicznej, przeciwnikami judaizmu są skrajni helleniści żydowscy. Są to ci sami „zrywacze przy mierza“, przeciw którym zwraca się księga Daniel. Żydowscy apostości występują tu jako epikurejczycy. Epikureizm renegatów przejawia się głównie w tym, że odrzucają oni boską Opatrzność, przypisując wszystko przypadkowi. Epikureizm żydowskich hellenistów zaznacza się nadto w skłonności do hedonizmu.

Zasada przypadkowości mieści się w twierdzeniu bezbożników: „Na skutek czystego przypadku przyszliśmy na świat, a potem będziemy jak niebyli“ (2, 2)¹⁷⁰). Głosiciele takich poglądów byli później znani również w literaturze talmudycznej jako „epikorsim“. Znamienne jest, że w tej literaturze zachował się nawet epikurejski termin na oznaczanie praworządności panującej w kosmosie, w którym odmawia się bóstwu wszelkiej ingerencji¹⁷¹).

Następnie rozwijają bezbożnicy myśl, że życie jest krótkie, konieczne niepewny, a więc najlepiej „używać dnia“. Że oni radzą wieniec skronie kwiatami (2, 8) i rozkoszować się przy bogato zasta-

¹⁷⁰) *ὅτι αὐτοσχεδῶς ἐγενήθημεν κτλ.* Do wyrażenia *αὐτοσχεδῶς* zob. następną uwagę.

¹⁷¹) Midrasz Tehilim do Ps. 1, 5, ed. Buber str. 22: „Tymi złoczyńcami są bezbożnicy, którzy twierdzą, że świat jest *automatos*“ (*אֵלֵינוּ הַמִּינִין שְׂאוֹמְרִים אֲבֹטְמוֹטוֹם הוּא הָעוֹלָם*). Że chodzi tu o termin epikurejski wskazuje J. Fl., Ant. V 11, 7 i Grzegorz z Nyssy, O duszy i zmartwychwstaniu 21 b. Terminowi *αὐτόματος* odpowiada Sap. 2, 2 *αὐτοσχεδῶς*. Por. poprzednią uwagę. Słuszność mojego przypuszczenia co do interpretacji powyższego miejsca w Midrasz Tehilim uznał p. prof. Adam Krokiewicz, autor „Nauki Epikura“ w osobistej rozmowie.

wionych i przystrojonych stołach, okoliczność ta zgadza się z naszym przypuszczeniem, iż mamy do czynienia z żyd. hellenistami i dlatego ma ten hedonizm zabarwienie greckie.

Szczególnie poważne miejsce zajmuje w 1 ks. Sap. *teodycea*. Sprawiedliwy, „syn boży“ (2, 13) cierpi i ginie haniebną śmiercią ów „sługa boży“ (ebed Jahwe) u Jezajasza. Powodem jego cierpienia jest odmienne zachowanie się i odmienne obyczaje. Jak Haman w ks. *Esther* 3,8, tak apóstaci zarzucają sprawiedliwemu: „Życiem swoim różni się on od innych i odmienne jego zwyczaje“ (2,15). Giniący młodo sprawiedliwy (5,4) jest zaprzeczeniem idei sprawiedliwości. Stąd wniosek przypominający naukę Kalliklesa w „*Gorgiasie*“ Platona: „Niech nam siła za zakon sprawiedliwości służy“ (2,11).

Kto jest ten cierpiący niewinnie syn boży? Przedstawia on typ chasyda - męczennika z czasów tyranii Antiocha Epifanesa¹⁷²). Może nim być również cały naród żyd. jak prawdopodobnie „sługa Jahwe“ u Jezajasza. Czy i jaki jest sens cierpień tych świętych męczenników wiary i sprawiedliwości — oto pytanie, które niepokoi autora eschatologicznej części Sap. Z tym problemem będą się później borykać apologeci chrześcijańscy, gdy będą mieli sobie, a jeszcze więcej innym, zdawać sprawę z celowości mąk i katuszy ludzi cierpiących za swoją prawdę i wolność sumienia¹⁷³).

Punktem wyjścia jest, że wszystkim kieruje Mądrość i Duch Boży (1, 6 nn.). My rządów bożych nie pojmujemy, ale możemy snuć pewne domysły. A więc cierpienia sprawiedliwego są tylko próbą. Bóg doświadcza go, aby mu udzielić za stałość największej nagrody — nieśmiertelności (3, 5 nn.). Jeżeli sprawiedliwy umiera młodo, dzieje się dlatego, że Bóg chce go uchronić od złego przykładu grzesznego otoczenia. Zresztą liczba przeżytych lat nie czyni człowieka sprawiedliwym (4, 7 nn.). Sprawiedliwy dziedziczy nieśmiertelność, wobec której liczba lat nic nie znaczy. W przyszłym eonie zajaśnieje sprawiedliwy w całym blasku, a wtedy uznają wszyscy, że sprawiedliwy jest synem bożym (5, 5).

Taka jest treść teodycei, jaka powstała na tle walki między makkabejskimi Chasydami, tymi pierwszymi męczennikami

¹⁷²) Synem bożym jest poszczególny sprawiedliwy, Makachi 3, 17 i cały Izrael, 5. ks. Mojż. 14, 1.

¹⁷³) Teodycea wiąże się z polemiką i apologetyką chrześc. już od sa-

w historii ludzkości, a takimi apostatami jak Menelaos i inni renegaci tej epoki. Mamy tu pierwszy wzór łączenia teodycei z apologią.

Należy dodać, że teodycea odgrywa wielką rolę w późniejszej apologetyce chrześcijańskiej, a już bardzo dosadnie przypomina tę apologetykę pochwałą niewinnej eunuchii (3, 14); jest to częsty motyw w apologiach różnych Ojców Kościoła¹⁷⁴).

Pierwsi apologetyci judaizmu, których poznaliśmy, składają obronę w ręce przedstawicieli strony przeciwnej, jak Aleksandra Wielkiego, Ptolemeuszów itd. W naszym wypadku było to niemożliwe, gdyż reprezentantem świata zewnętrznego był Antioch IV i inni tyrani syryjscy, którzy popierali żydowskich odstępców, aby rozsądzić żydostwo od wewnątrz. Dlatego wkłada autor tę apologię judaizmu w usta — samych grzeszników, którzy muszą w końcu uznać swoje błędy. W 5. rozdz. czytamy retrakcję głoszoną przez bezbożników, którym spada zasłona z oczu w przyszłym conie. Zwycięzcami zostają Chasydzi. Retrakcja jest dosadnym przypieczętowaniem tego zwycięstwa.

W części eschatologicznej występuje król Salomon w dość mglistej formie, mianowicie tylko na samym początku, o ile ten początek, zawierający apostrofę do „sędziów świata“, jest w ogóle autentyczny. W drugiej części Sap. Salomon dopiero właściwie dochodzi do głosu. Przemawia jak król do królów świata (6, 1). Są to władcy świata hellenistycznego, których ma gromić i pouczać Ps. Salomon. Jak arcykapłan u Ps. Aristeasa i poniekąd także Mordechaj w greckich Additamentach, musiał się także Salomon zhellениzować, aby znaleźć niejako wspólną mowę z „wielkimi ziemi“, t. j. z władcami hellenistycznymi, których chce strofować i skierować na drogę cnoty. I tak odbył Salomon szkołę grecką, wykazując szczególną skłonność do nauki Stoy.

Stoicyzm Salomona występuje w epitetach Mądrości (7, 22

mego początku. Por. Just. Ap. II, 5, Klemens z Aleksandrii, Stromata IV 11, 80. Z jednej strony wiedzie się dobrze zwolennikom religii antycznej, pogańskiej; z drugiej strony okazuje się Bóg chrześc. bezradny wobec prześladowań, na jakie są narażeni jego wielbicieli itd. Por. Geffcken, Gr. Apologeten 240.

¹⁷⁴) Por. Athenagoras XXXIII, ed Geffcken 152; Tertullianus ad uxorem I 6, 11 (voluntarii spadones pro cupiditate regni caelestis). W literaturze hellenistyczno-żydowskiej prócz Sap. jeszcze u Filona, Quod deterius posteriori insidiatur § 176.

nn.), które służą w terminologii stoickiej do określenia kosmicznych sił, czy „rozumów plennych“ (*λόγοι σπερματικοί*). Także przydługi syllogizm łańcuchowy, znany w systemie stoickim jako „sorites“, umie Salomon zastosować, choć się trochę wykołaja, opuszczając niektóre ogniwa wnioskowania (6, 17 nn.). Oczywiście, że Sal. odebrał wychowanie ogólne (*ἐγκύκλια παιδεία*), jak każdy wolno urodzony Grek epoki hellenistycznej (7, 17 nn.).

Zadanie króla w 2. części Sap. jest głównie dydaktyczne. Chce on pouczać władców o działaniu boskiej Mądrości w wszechświecie i w historii narodu wybranego. Ale i tu nie brak wyraźnych aluzji polemicznych i apologetycznych. Króla Salomona zajmuje mianowicie przede wszystkim zagadnienie władzy. Ps. Sal. wyraża niektóre poglądy, jakie przeszły do późniejszej literatury. A więc władza pochodzi od Boga. „Bo od Boga dana wam moc, i władza od Najwyższego“ (6, 3). Władca ma urzeczywistnić ideę świętości (6, 18). Król winien być świadom swojego ludzkiego pochodzenia. Wszak on sam, król Salomon jest tylko człowiekiem i nie rości sobie pretensji do tego, aby wywyższyć swoją osobę nad ród śmiertelników“. Boć nie ma takiego króla, który miałby inne, niż takie, ludzkie, pochodzenie (7, 5).

Nie trudno domyślać się, co to wszystko znaczy. Ps. Sal. zwalcza tu dość wyraźnie apoteozę władców, rozpowszechnioną w świecie hellenistycznym, a zwłaszcza w Egipcie, gdzie działała jeszcze tradycja „boskich“ Faraonów¹⁷⁵). Z tą apoteozą walczyło nieustępliwie żydostwo tej epoki. Krwawo zapisali się w żyd. historii tego okresu dwaj niełudzcy „bogowie“ Antioch Epifanes i Gaius Caligula, którzy żądali dla siebie boskiego kultu. Wszystkie inne ludy przyznały im chętnie ten zaszczyt, tylko Żydzi nie mogli tego uczynić ze względów religijnych i dlatego narazili się na okrutne prześladowania. Ps. Sal. potępia w ukrytej formie ten „boski“ szal hellenistycznych władców. Według niego jest władca „sługą królestwa Bożego“ (6, 4)¹⁷⁶), a więc powołaniem jego jest urzeczywistnić na ziemi wzniosłe idee mesjańskie. Słudze nie wolno się wznosić nad pana, ani z nim się równać. Jest to protest żydostwa przeciw różnym hellenistycznym koncepcjom soterologicznym (władca *σωτήρ*, salvator), które

¹⁷⁵) Polski czytelnik znajdzie odnośną literaturę w książce L. Piotrowicza, *Kult panującego w starożytności*, Poznań 1922.

¹⁷⁶) *ὑπηρέται ὄντες τῆς αὐτοῦ βασιλείας*.

były wynikiem apoteozy władców. Ps. Sal. przeciwstawia żyd. mesjanizm hellenistycznej soterologii.

Na gruncie hellenistycznym były częstym motywem polemicznym „łupy egipskie“ (ביצת מצרים), które Izraelici zabrali Egipcjanom, wychodząc z niewoli egipskiej. Odgłosy tego motywu spotkaliśmy już w literaturze hellenistycznej i talmudycznej¹⁷⁷). I Ps. Sal. uważał za stosowne tym się zająć. Odpowiedź jest nam już znana: Izraelici zabrali bogactwa Egipcjanom tytułem wynagrodzenia za ciężką pańszczyznę podczas długoletniej niewoli (10, 7). Tę samą odpowiedź znajdziemy także u Ojców Kościoła¹⁷⁸).

Zainteresowanie dla Egiptu zaznacza się najbardziej w 3. cz. Sap., która to część obfituje w elementy polemiczne. Odnosi się to przede wszystkim do wielkiej dygresji o kulcie politeistycznym, obejmującej rozdz. 13 — 15. Dygresją tą zajmujemy się najpierw, po czym przystąpimy do właściwej homilii o wyjściu Żydów z Egiptu.

Przedmiotem inwektywy Ps. Sal. są w dygresji następujące objawy politeizmu: 1) kult elementów, 2) kult podobizn, 3) apoteoza władców i 4) kult zwierząt, zooteizm.

1) Kult elementów ma dwojakie znaczenie. Więc albo chodzi bezpośrednio o ubóstwienie żywiołów przyrody, jak np. wody u Egipcjan, ognia u Persów i t. d.; albo kult ten jest wynikiem alegoryzacji mitów greckich w duchu „fizycznym“ tj. kosmologicznym, jak to czynili stoicy, widząc w bogini Hera symbol powietrza, w Hefajstosie — ognia itd. Ps. Sal. mógł mieć na myśli jedno i drugie, mówiąc: „Lecz ogień, powietrze, chyży wiatr, kręgi gwiazd, potężne wody lub niebieskie światła za bóstwa i opiekunów świata mieli“ (13, 2). Krytyka tego kultu elementów była uprawiana przez samych Greków, a mianowicie w nowej Akademii (Karneades¹⁷⁹). To samo czyni też Filon¹⁸⁰) i apolo-

¹⁷⁷) Obacz wyżej. Całą tę sprawę odświeżył u nas T. Zieliński, *Hellenizm a Judaizm II*, 61. Dla powiększenia winy Izraelitów twierdzi Z., że „zlupienie Egiptu“ (2. ks. Mojż. 11, 2) zostało dokonane na biednych niewolnikach egipskich. Lecz skąd wzięli niewolnicy takie bogactwa? — Por. teraz moją rozprawę w *MGWJ* 78 (1934), str. 571.

¹⁷⁸) Tertullianus Adv. Marc. II 22 odpowiada w ten sposób na odnośny zarzut Marciona, Epiphanius Adv. Haereses I II, haeres. LXXI § LXXI, na ten sam zarzut ze strony Manichejczyków.

¹⁷⁹) Zob. Geffcken, *Apologeten* XX n.

¹⁸⁰) *De decalogo* rozdz. 14.

geci chrześcijańscy¹⁸¹). Bardzo znamienna jest dla Ps. Sal. po-błażliwość, z jaką traktuje on kult elementów. Autor Sap. dopa-truje się w tym kulcie podziwu dla piękna kosmosu. „Jeżeli zaś rozkoszując się pięknem widzieli w tych rzeczach bóstwa, nie-chajże wiedzą, że... one są tylko dziełem (Boga) Stwórcy piękna“ (τοὺ καλλοῦς γενεσιάρχης 13, 3). Wyraźnie zostaje tu wypo-wiedziany dogmat, że Bóg objawia się w pięknie (w. 5)¹⁸²). Autor uznaje zatem dobrą wolę wielbicieli elementów, którzy szukają szczerze Boga, lecz nie są zdolni wznieść się od ele-mentów stworzenia do ich Stwórcy (w. 6).

2) Krytyka kultu podobizn (13, 10 nn.) opiera się już to na Biblii (Jezajasz rozdz. 44, Jeremiasz rozdz. 10), już to na sceptykach greckich¹⁸³). Nowych argumentów Ps. Sal. nie dodał, natomiast starał się za pomocą szeregu pięknych i wymownych antytez uwidocznić niejako niedorzeczność tego kultu. A więc: żywi zwracają się do martwych, prosząc o pomoc — bezsilnych i o dobrą podróż — nieruchomych itd. (13, 18 n.). Krytykę kultu podobizn łączy Ps. Sal. z teorią Euhemerosa, choć w for-mie nieco zmodyfikowanej. Znamy już z Ps. Aristeasa tę teorię. Polega ona na tym, iż uważa bogów za ludzi, którzy położyli wiel-kie zasługi dla ludzkości. Ich ubóstwienie jest skutkiem nieporo-zumienia; uwielbienie zasłużonych ludzi przeszło w apoteozę. U Ps. Sal. (14, 15) miały podobizny pierwotnie przypominać pewne ulubione i sercu drogie osoby, następnie same podobizny stały się przedmiotem kultu. Ta wersja znalazła poklask u apolo-getów chrześcijańskich¹⁸⁴). Stąd przechodzi autor do

3) apoteozy władców. Zaczęło się od podobizn. Lu-dzie mieszkający daleko od stolicy, siedziby władcy, sporządzali sobie podobizny królów, aby one im przypominały osobę panują-cego. Artyści starali się wedle sił upiększyć te wizerunki, a ludzie w zachwycie estetycznym zaczęli im oddawać cześć boską (14, 17 nn.). Winna temu przede wszystkim głupota tłumu. On to, zwie-dziony wdziękiem wizerunków, przyznał boską cześć tym, którzy dopiero co byli poważani jako ludzie (w. 20). Przymus zewnętrzny

¹⁸¹) Apologia Aristidesa rozdz. 3—6. O innych apologetach chrześc. Geffcken 50.

¹⁸²) O tym traktuję obszernie w mojej rozprawie, Eros w filozofii ży-dowskiej, Kwartalnik Filozoficzny 1935, 276 n.

¹⁸³) Geffcken XXI n.

¹⁸⁴) Tenże XXII, 2.

i tyrania wzmocniły ten kult (w. 21). W tym kryje się może aluzja do Antiocha Epifanesa. Te wywody stanowią połączenie euhemeryzmu z apoteozą władców już za życia.

Na ogół skłania się Ps. Sal. do pobłażliwości również wobec tego ostatniego objawu politeizmu. Ludzie dali się uwieść pięknu, ale w pięknie objawia się Bóg¹⁸⁵). Natomiast ma autor tylko wyrazy potępienia dla

4) kultu zwierząt. W zooteizmie widzi autor jakieś nieuleczalne wprost zboczenie (15, 18). Do tego tematu wraca autor także kilkakrotnie we właściwej homilii. Oddaje to dobrze uczucie Żydów hellenistycznych. Także Filon uważa zooteizm za najniższą i najpogardliwszą formę politeizmu¹⁸⁶). Podobne stopniowanie in peius zna także apologetyka chrześcijańska¹⁸⁷).

Ps. Sal. wydając sąd o politeizmie w ogóle, widzi w nim zarzewie różnych przestępstw. Wszak z kultem politeistycznym, zwłaszcza z różnymi misteriami, połączone były ludzkie ofiary (14, 23)¹⁸⁸). Politeizm jest źródłem zboczeń moralnych, krzywo-przysięstwa itd. (w. 24 n.). Mamy tu pierwszą w apologetyce żydowskiej systematyczną polemikę przeciw politeizmowi. Pseudopogańscy apologeti judaizmu, jak Ps. Hekataios i Ps. Aristeas, ograniczają się do obrony monoteizmu, Ps. Salomon podejmuje atak na politeizm. Odtąd wzmoże się taktyka ofensywna w żyd. apologetyce.

Przechodzimy do homilii o wyjściu Żydów z Egiptu. Aby zrozumieć intencję tego kazania żyd. hellenistycznego musimy zacząć od końca. Jest tu mowa o egipskiej ksenofobii, a więc ten sam zarzut *μισοξενία*, jaki podnoszono przeciw żydostwu już od czasów Hekataiosa z Abdery, zostaje teraz skierowany przeciw Egipcjanom¹⁸⁹). Ale ta egipska ksenofobia czy mizoksena jest najgorsza. Bo inni ksenofobi z góry nie przyjmują do swego kraju obcych, Egipcjanie natomiast stracają do rzędu niewolników tych

¹⁸⁵) Por. E. Stein, *Judaizm a Hellenizm*, str. 28.

¹⁸⁶) De decalogo rozdz. 16. O podobnej ocenie u sceptyków Geffcken XXVII.

¹⁸⁷) Geffcken 73.

¹⁸⁸) Czy autor chciał odparować w ten sposób zarzut mordu rytualnego, podnoszony przeciw Żydom od czasów, a prawdopodobnie i za sprawą, Antiocha Epifanesa? Do oceny tego miejsca u Ps. Sal. por. też Bickermann MGWJ 1927, 17.

¹⁸⁹) καὶ γὰρ χαλεποτέρων *μισοξενίας*, ἐπετῆδενσαν 19, 13.

obcych, których dawniej sami przyjęli i którym zawdzięczają liczne dobrodziejstwa (19, 13). Co więcej, ci dawni przybysze właściwie już nie są wcale obcymi, bo dawno zostały im przyznane prawa równe z narodem, — gospodarzem¹⁹⁰). Aluzja dość przejrzysta. Chodzi tu o prześladowania Żydów w Egipcie w epoce ptolemejskiej, prawdopodobnie za panowania Pt. Fyskona, jak to już wspomnieliśmy.

W każdym cierpieniu zwracano się do Biblii, aby z niej czerpać otuchę i siłę do wytrwania. W midraszowej typologii wyobraża Faraon każdorazowego wroga żydostwa; w naszej homilii jest tym Faraonem władca z dynastii Ptolemeuszów. To jest tym bardziej uzasadnione na gruncie egipskim, w ojczyźnie dawnych Faraonów. Przewodnią myślą homilii jest więc: nowa niewola egipska, nowy nieludzki Faraon (Fyskon), historia się powtarza. Dlatego należy żywić nadzieję, że po dopuszcie bożym nastąpi sąd boski nad złoczyńcami, nowe plagi egipskie, a potem przyjdzie wyzwolenie. W takiej to atmosferze cierpienia i nadziei powstała nasza homilia, przedstawiająca hellenistyczny Midrasz o wyjściu z Egiptu.

Już w pierwszej i drugiej części Sapiientia dominująca jest myśl o rządach Boga, względnie o Boskiej Mądrości, kierującej światem i losami ludzkimi. Ta myśl zostaje w trzeciej części rozwinięta na przykładzie wziętym z opowiadania biblijnego o exodus z Egiptu. Zasadą boskiej sprawiedliwości jest talio, w języku Midraszu palestyńskiego „miara za miarę“ (מדה כנגד מדה). To jest bardzo znamienne, gdyż na ogół panuje już w literaturze wczesno-talmudycznej tendencja do zniesienia lex talionis, jako zasady ludzkiej sprawiedliwości¹⁹¹). Natomiast zostaje niebieska talio uznana w całej pełni. Ma ona znaczenie pedagogiczne, albowiem kara grzeszników odstrasza innych od grzechu, jeżeli kara jest tego rodzaju, że wyraźnie przypomina grzech. Ludzie widzą w takiej karze widomy znak boskiej Opatrzności¹⁹²).

¹⁹⁰) τοὺς ἰσθὲν τῶν αὐτῶν μετασχηματὸς διζαίων, 19, 15.

¹⁹¹) Por. S. J. Horovitz, Auge um Auge, Zahn um Zahn, Judaica Festschrift Cohen (1912), 609 nn.

¹⁹²) Tę różnicę między ludzką a boską talio ładnie ujął Jacob, Auge um Auge (1929), 142. Ta sama myśl występuje już u średniowiecznego filozofa żyd. Chasdai Crescasy, Or Odonai III 3, 1 i jego ucznia, Józefa Alby, Ikkarim IV, 9.

W naszej homilii stara się kaznodzieja wykazać, że każda z egipskich plag odpowiadała jakiemuś kwalitatywnie do kary podobnemu przestępstwu, popełnionemu przez Egipcjan na Izraelu. Zasada brzmi: *διὰ ὧν τις ἁμαρτάνει, διὰ τούτων καλίσταται* (11,16), podobnie jak często w Talmudzie: *מִדֶּן מִדֶּן מִדֶּן בְּמִדָּה שֶׁאֵדָם מִדֶּן* a więc miara za miarę. Epipcjanie np. topili dzieci izraelskie w Nilu, za to zamienił Bóg wodę Nilu w krew itd.

Szczególny nacisk kładzie kaznodzieja na plagę „zwierzęcą“ (plaga żab, robactwa itd.). Te plagi miały przypomnieć Egipcjanom ich grzech radykalny, t. j. kult zwierząt (11, 15). Dodać wypada, że także według Filona i Midraszu¹⁹³⁾ była pierwsza plaga karą za podobny występki, mianowicie za kult wody w Egipcie. Inne plagi stoją już w ścisłym związku z uciskiem Izraela w niewoli egipskiej.

Do zasadniczej myśli o negatywnej, karzącej talio niebieskiej dodał kaznodzieja drugą myśl o talio pozytywnej, wynagradzającej. Podobnie jak Bóg karze grzesznika „miarą za miarę“, tak wynagradza cierpiętnika według tejże zasady. A więc także nagroda udzielona sprawiedliwemu jest tego samego rodzaju, co kara grzesznika, względnie co cierpienie sprawiedliwego (11, 13). I tak był „wodny“ grzech egipski — topienie niewinnych dzieci, kara za grzech — zamiana wody w krew, nagroda za cierpienie — źródła wody dla Izraelitów w pustyni. W ten sposób każdej z plag odpowiada z jednej strony grzech egipski, z drugiej strony nagroda Izraelitów. Przy tym nie obeszło się bez różnych naciągnięć, ale zasadnicza idea została konsekwentnie przeprowadzona: Boska Pronoia zawsze czuwa. Zakończenie homilii brzmi: „Bo nigdy nie przestałeś, o Boże, udzielać opieki Twojemu ludowi w każdym czasie i w każdym kraju“. Ostrzeżenie dla greckich wrogów i pocieszenie dla cierpiącej gminy żyd. są dość wyraźne. I tu teodycea jest tylko pewną odmianą apologii.

Nie brak też w trzeciej części Sap. retraktacji, podobnej do tej, którą poznaliśmy w 1. cz. Po ostatniej pladze, t. j. po śmierci pierworodnych, Egipcjanie „uznali, że ten (izraelski) naród jest synem Bożym“ (18, 3)¹⁹⁴⁾.

Jak w późniejszej apologii chrześc. tak już w jej wzorze tj.

¹⁹³⁾ Filon, *Vita Mosis* I 98; Midrasz Szemoth rabba 9, 9.

¹⁹⁴⁾ Określenie Izraela, wzgl. sprawiedliwego jako „syna bożego“ przypomina eschatologiczną część Sapientia. Por. wyżej str. 00.

w apologii hellenistyczno-żyd. odgrywają rolę atrybuty Boże¹⁹⁵). Oczywiście, że istota Boga jest niepoznawalna, ale za to po dziele można poznać mistrza, czyli innymi słowy: winniśmy się posługiwać dowodem kosmologicznym. Filon uczy, że o Bogu wiemy tylko, że jest, nie jak i jest. Bóg jest określony jako „Ten, który jest“ (2. ks. Mojż. 3, 14), *ὁ ὢν*¹⁹⁶). Także dla autora Sap. jest Bóg *ὁ ὢν*, czystym bytem. Tylko z widocznych łask Bożych i Jego dzieł można wnosić o boskich atrybutach¹⁹⁷). Najznamienitszymi przymiotami Boga są: Jego dobroć (*ἀγαθότης*) i miłosierdzie (*ἐλεος* 12, 22). Miłosierdzie wypływa z wszechmocy¹⁹⁸). Bóg tworząc świat kierował się miłością¹⁹⁹). Wszechmocy Boga odpowiada uniwersalny charakter boskiej Opatrzności (12, 16). Zabarwienie apologetyczne ma określenie Boga jako *φιλόανθρωπος* (12, 19). Znany jest zarzut mizantropii, czyniony żydostwu. Skoro Bóg Izraela jest wzorem filantropii w najobszerniejszym znaczeniu, ten zarzut musi z natury rzeczy sam odpasć.

Atoli tu odzywa się omówiony już motyw zdobycia ziemi Kanaan i nakaz wytopienia Kananejczyków: jak to pogodzić z boską filantropią? Na to odpowiada Ps. Sal., że mieszkańcy tej ziemi byli obciążeni strasznymi zbrodniami i nie wzdrygali się nawet przed zabijaniem własnych dzieci. Święta ziemia nie mogła znieść tych straszliwych zbrodni (12, 13 nn.)²⁰⁰). A jednak Bóg nie wytopił zaraz Kananejczyków, lecz zostawił im czas do skruchy, aby dać ludziom przykład filantropii (w. 19)²⁰¹).

¹⁹⁵) Apologię z atrybutologią łączy J. Fl. c. Ap. II, 188 nn. Por. Sibylla VIII 429. Do apologii chrześc. zob. Geffcken, Apologeten 36 nn. (Aristides) i 170 (Athenagoras). Apologeti chrześc. wzorują się na atrybutologii Filona.

¹⁹⁶) Filon, De mut. nom. 11; De virtute 215. Por. E. Stein, Filon z Aleksandrii, str. 87 nn. Podobnie J. Fl. c. Ap. II 187: „Tylko po dziełach poznajemy Boga, sama istota Jego jest dla nas niepoznawalna“.

¹⁹⁷) Bezbożników trafia zarzut: *ὅτι ἐκ τῶν ὁραμένων ἀγαθῶν οὐκ ἴσχυσαν εἰδέναι τὸν ὄντα, οὕτε τοῖς ἔργοις προσχόντες ἐπίγνωσαν τὸν τεχνήτην*, 13, 1.

¹⁹⁸) *ἐλεῖς δὲ πάντας, ὅτι πάντα δύναισι* 11, 24.

¹⁹⁹) *ἀγαπᾷ γὰρ τὰ ὄντα πάντα... οὐδὲ γὰρ ἂν μισῶν τι κατεσκεύασας*, 11, 25. Do znaczenia tego miejsca patrz E. Stein, Eros 276 n.

²⁰⁰) Por. Acta Apost. 13, 19. Do tego motywu w literaturze talmudycznej por. E. Stein, Judaizm a Hellenizm str. 22.

²⁰¹) Bóg dał przykład: *ὅτι δεῖ τὸν δίκαιον εἶναι φιλόανθρωπον*. Ta nauka rodzi dobrą nadzieję: *καὶ ἐνέλπιδας ἐποίησας τοὺς ἑαυτοῦ Σου*. Do tego na-

Znaczenie Sap. dla rozwoju żyd. apologetyki nie leży w bogactwie tematów, lecz w głębi ujęcia niektórych problemów. Podczas gdy dla innych starszych apologetów judaizmu apologia prawie wyłącznie jest narzędziem obrony, i dlatego nie bardzo starają się o głębsze uzasadnienie, mając na względzie głównie celowość argumentacji, to u Ps. Sal. wyraźna jest dążność do wnikania w samo sedno zagadnień. Autorowi — czy autorom — chodzi przede wszystkim o to, aby najpierw przekonać siebie, a potem dopiero innych.

W Sap. mamy pewną koncepcję historiozoficzną i spekulację na temat boskiej Pronoia. Pseudopogańscy apologetci walczą o Izrael, Ps. Sal. walczy przede wszystkim o Boga Izraela. Odtąd dopiero takie poważne zagadnienia jak atrybutologia, teodycea i problem Opatrzności będą stałymi tematami w apologetyce hellenistyczno-żydowskiej, a w dalszej perspektywie także i w chrześcijańskiej. Ps. Hekataios i Ps. Aristes byli mężami stanu, ich apologia ma charakter świecki. W apologetyce chrześc. przedstawia Arnobius i podobni mu autorzy ten świecki typ. Ps. Sal. jako apologeta jest teologiem. Najznamienitszym przedstawicielem tego kierunku będzie w apologii chrześcijańskiej św. Augustyn. Boski Logos ogarnia wieki i zbliża odległe pokolenia, albo, jak się później wyraża apologeta chrześc. Justyn, Męcz. „Każde ludzkie pokolenie nosi w sobie zarodek Logosu“ — *ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ Λόγου*.

Summarium

Dissertationis q. i. Primi apologetae iudeo-hellenistici totum argumentum in hac praecipue vertitur quaestione, quatenus altercatio e mutuis Graecorum et Iudaeorum inimicitii nata ad altiorum contrarietatem duarum variarum rationum vitae aestimandae et agendae referenda sit. Quae inter hellenismum et iudaismum contrarietas cum postea inter hellenismum et christianismum perseveret, necesse videbatur, ut iudeo-hellenisticae in christianam apologetice influxus saepe mentio fieret idque brevi et concisa argumentatione explanaretur.

Apologetice iudeo-hellenistica secundo a. Chr. n. saeculo initium capit, qua aetate antisemitismi q. v. prima iudicia cernuntur, tum in Syria Antio-

leży porównać Franciszka Novotný *καλή ἔλπις*, Eos 1930—1931, 351—357. Ten uczony uważa pojęcie „dobra nadzieja“ za pierwotnie greckie. Niestety. Novotný nie zna widocznie znaczenia dobrej nadziei ani w Starym Testamencie (np. Ps. 34, 37; Hiob 4, 6 i in.) ani w piśmiennictwie hellenistyczno-żydowskim np. w tym miejscu u Ps. Sal. Do ideologii nadziei u Filona por. moją monografię o Filonie, str. 130.

cho Epiphani cum in Aegypto Ptolemaeo VII Physcone regnante. Sed litterarii antisemitismi fons atque origo in politicis condicionibus quaerenda sunt.

I. Apologetarum agmen ducit Pseudo-Hecataeus Iudaea ortus, cuius chronologia ad finem secundi a. Chr. n. saeculi reducenda est. Hic auctor theologiae doctrinae severitati minus astrictus quaestionibus politicis potissimum operam navat. — Imprimis oppressionem Samariae a Machabaeis vi captae iustificare tentat. Iudaeorum vero rem publicam ad normam illius πολιτείας omnibus numeris absolutae litteris hellenisticis bene notam depingit. Cuius rei testimonium affert Alexandri Magni et Ptolemaei I in Iudaeorum gentem et doctrinam benevolentiam. Denique Ps. Hecataeus postulat, ut Iudaeis ubicumque venia detur secundum patrium morem vivere.

II. Neque multo natu minor quam Ps. Hecataeus erat Pseudo-Aristeas. Iudaea, ut colligi potest, patria erat huius quoque scriptoris. Auctorem Epistolae Aristeae nomen ferentis legatum fuisse principum Machabaeorum in regia aula Ptolemaeorum degentem diversis indiciis probabile est. Ps. Ar. habet accuratam notitiam moris et usus aulici Ptolemaeorum aetate florentis. Quin etiam tota apologia huius scriptoris ut aulica vel diplomatica iure designari potest. Quae in hoc positum est, quod illustres Graeci inducuntur laudationes Legis Iudaeorum in ore gerentes. Dum auctor ita convicia adversariorum occulte refellit, operam dat, ut demonstret philosophiam Graecam et monotheismum Hebraeorum optime inter se concinnare. Polytheismi vero originem Euhemerico more interpretatur.

Pseudo-Aristeas confutat tacite varias vituperationes contra Iudaeorum doctrinam iactatas (δαισιδαμονία, ἀμιξία aliisque). Auctoris Epistolae opinione Iudaeorum natio antiqua et verecunda est (motivum ἀρχαϊότητος) quippe quae ad progressum humanitatis multo valuerit.

III. Aliam prorsus formam polemicam et apologeticam adhibet auctor Graecorum Additamentorum ad librum Esther, quibus status rerum politicarum rege Ptolemaeo VIII Lathyro (117—81) materiam prae-buit. Accusatio et defensio formam habent duorum contrariorum edictorum ab Artaxerxe Persarum rege prolatorum. Quorum alterum argumenta inimicorum gentis Iudaeae continet (μισανθρωπία, ἀναρχία et cetera), alterum huius gentis affert laudationes (φιλανθρωπία, fides).

IV. Liber apocryphus Sapientia Salomonis (2. dimidium 2. saec. a. Chr. n.) in tres dividitur partes. In prima parte (I—V) certamen fit contra Iudaeos apostatas qui tempore Antiochi IV Graecum vitae cultum amplexi sunt. Hac in parte apologia cum theodicea iungitur. — Tertia in parte (XI ad XIX; cap. VI—IX parum ad nos) methodo Euhemerica polytheismus impugnatur, praecipue hellenisticus mos principes deificandi. Peculiaris doctrina historiosophica (talio caelestis) cum apologia et theodicea conglutinata culmen facit huius libri et omnino totius apologeticeo iudaeo-hellenisticae usque ad Philonis Alexandrini et Flavii Iosephi tempora.

ARSACES I, ZAŁOŻYCIEL PAŃSTWA PARTYJSKIEGO

napisał

JÓZEF DZIDA

Źródła do wczesnej historii Partii.

Badania krytyczne nad początkami monarchii partyjskiej nie przyniosły dotąd bezspornie uznanych w nauce rezultatów. Szczupła tradycja źródłowa grecko-rzymska, stanowiąca wobec braku rodzimej literatury jedyne źródło informacji, wykazuje wielokrotnie bardzo poważne rozbieżności. W ocenie też wartości poszczególnych relacyj panują znaczne różnice, które można tłumaczyć tym, że tradycja historyczna do wczesnych dziejów Partii jest dość późna a w większości wypadków z trudnością tylko dadzą się ustalić jej źródła pierwszorzędne.

Wprawdzie wczesna historia Arsacydów bez wątpienia uwzględniana była w dziejach Fylarcha, Polibiusza, Agatarchidesa z Knidos czy Diodora, ale literatura ta w olbrzymiej większości zaginęła, a zachowane relacje, choć niewątpliwie oparte na tej nieuchwytniej dla nas tradycji, pochodzą dopiero z późnej epoki augustowskiej i związane są z nazwiskami Pompejusza Trogusa i Strabona.

Szeroko zakrojone opracowanie dziejów powszechnych, jakie skreślił Pomp. Trogus w swym dziele „*Historiae Philippicae*“, poza nielicznymi fragmentami, do naszych czasów się nie dochoowało. Zachował się natomiast, oprócz oryginalnych prologów, wyciąg sporządzony w II lub III w. po Chr. przez M. Juniana Justyna¹⁾.

Relacja Justyna stanowi niezwykle cenną pozycję w naszym materiale źródłowym nie tylko do początków państwa Arsacydów, ale również do dalszych wieków jego istnienia; sięga bowiem od czasów najdawniejszych aż do schyłku I w. przed Chr.²⁾. Niedostatecznie dotąd wyświetlona i w większości wypadków sporna jest kwestia źródeł, na jakich oparł się Trogus w poszczególnych częściach swej uniwersalnej historii. Wysunięte przez A. v. Gut-

¹⁾ Por. W. Kroll, Iunianus, Pauly-Wissowa, R. E. X (1919) kol. 956 nn.

²⁾ Za wyjątkiem pokażnej luki, obejmującej całą niemal pierwszą połowę I w. przed Chr., spowodowanej niedopatrzaniem epitomatora, który pomieszał Mitrydatesa II i III.

schmida i C. Wachsmutha hipotezy³⁾ dotyczą ogólnego charakteru dzieła i choć poglądy ich zyskały najwięcej uznania⁴⁾, daleka jest jeszcze droga do usunięcia wszelkich trudności związanych z problemem źródeł Trogusa czy Timagenesa. Być może, że dzieje Partii z III wieku, podobnie jak i opracowanie historii państw hellenistycznych tego okresu czasu, oparł Trogus czy Timagenes na Fylarchu. Pewności jednak dotąd nie osiągnięto, tak że kwestia ta pozostaje w dalszym ciągu otwarta⁵⁾.

Tradycja historyczna zawarta w *Geographica* późniejszego nieco Strabona, reprezentuje obok Justyna najlepszą warstwę materiału źródłowego do powstania państwa partyjskiego. Obeznany bowiem był Strabon gruntownie z dziejami Partii, które ujął szeroko w swej całkowicie zaginionej kontynuacji Polibiusza, *τὰ μετὰ Πολύβιον*⁶⁾. W doborze zaś źródeł kierował się Strabon niezwykle szczęśliwą ręką. Główny bowiem trzon jego wiadomości o początkach Arsacydów stanowi historia partyjska *Παρθικά* Apollodora z Artemity, poddanego Arsacydów, żyjącego prawdopodobnie w czasach sullańskich. Na jego relacji oparł Strabon⁷⁾ tę część swego dzieła, w której omawiał geografię i historię północno-wschodniego Iranu i przyległych obszarów stepowych⁸⁾. Apollodor żyjący w środowisku partyjskim, włączył niewątpliwie do swej historii panującą na terenie partyjskim oficjalną wersję o przebiegu wydarzeń związanych z powstaniem państwa. Istnie-

³⁾ Zdaniem Gutschmida, Trogus und Timagenes. Rhein. Museum, 31 (1882) str. 548 nn., dzieło Trogusa jest przeróbką *περὶ βασιλέων* Timagenesa. Tezę tę zmodyfikował nieco Wachsmuth, Trogus u. Timagenes, Rhein. Museum, 46 (1891) str. 477 nn., dopuszczając możliwość uzupełnienia Timagenesa przez Trogusa innymi źródłami, Eforem, Polibiuszem, Fylarchem.

⁴⁾ Stan badań w tej kwestii przedstawił ostatnio R. Laquer, Timagenes. Pauly-Wissowa R. E. II R. XI Hbd. (1936) kol. 1063 nn.

⁵⁾ Por. C. Wachsmuth, Einleitung in das Studium d. alten Geschichte. Leipzig 1895, str. 115.

⁶⁾ Według wyraźnego świadectwa Strabona XI 9, 3: *εἰρηκότες δὲ πολὺ ἂν περὶ τῶν Παρθικῶν νομίσουν ἐν τῇ ἐκτῇ τῶν ἱστορικῶν ὑπομνημάτων βιβλίῳ, δευτέρῳ δὲ τῶν μετὰ Πολύβιον, παραλείγομεν ἐνταῦθα κτλ.*

⁷⁾ Strabon korzystał z Apollodora bezpośrednio, jak to wynika z dużej ilości cytatów: II 5, 12; 7, 9, 1; 11, 7; 13, 6; XV 1, 3.

⁸⁾ II 5, 12: *ἀπήγγελλται δ' ἡμῖν καὶ ὑπὸ τῶν τὰ Παρθικά συγγράμντων, τῶν περὶ Ἀπολλόδορον τὸν Ἀρτεμιτηνόν, ἃ πολλῶν ἐξείναι μᾶλλον ἀφόρισαν, τὰ περὶ Ὑρκανίαν καὶ τὴν Βακτριανὴν i 12, 1: οἱ δὲ Παρθυαῖοι τὰ περὶ Ὑρκανίαν καὶ τὴν Βακτριανὴν καὶ τοὺς ἐπὶ τοῦτον Σκύθας γνωριμωτέρους ἡμῖν ἐποίησαν, ἥτιον γνωριζομένους ὑπὸ τῶν πρότερον.*

nie tej tradycji, ograniczonej zresztą do najistotniejszych szczegółów i pielęgnowanej na dworze Arsacydów w początkach pierwszego wieku przed Chr., leżało przecież w sferze możliwości.

W zachowanym pod nazwiskiem żyjącego około połowy I wieku po Chr. Izydora z Charaks⁹⁾ dziełku geograficznym pt. *σταθμοὶ παρθύξοι*, znajduje się szereg wzmianek historycznej treści, odnoszących się również do założenia państwa partyjskiego. Pismo to stanowi prawdopodobnie część jakiegoś obszerniejszego opracowania, ale o jego rozmiarach i przedmiocie treści trudno sobie dziś wyrobić zdanie; poza bowiem wspomnianym dziełkiem i kilku szczupłymi fragmentami cała jego spuścizna literacka zaginęła.

Podobny los spotkał również monografię, jaką poświęcił Flawiusz Arrian wojnie partyjskiej Trajana¹⁰⁾. Zachował się jedynie wyciąg sporządzony w wieku IX przez Focjusza, obejmujący wczesną historię Arsacydów, nadto szereg urywków geograficznej treści.

Wraz z upadkiem państwa partyjskiego osłabło w literaturze zainteresowanie dziejami do niedawna groźnego przeciwnika Rzymu. Pojawiające się później jeszcze sporadyczne wzmianki o początkach monarchii partyjskiej przejęte zostały ze starych opracowań przedmiotu a mianowicie Justyna i Arriana.

Tradycję pierwszego z nich przejął Ammianus Marcellinus¹¹⁾ (IV w.), drugiego zaś Zosimos (V w.) i Synkellos (IX w.)¹²⁾. Relacje tych dwóch ostatnich autorów mają pewną wartość, umożliwiając bowiem kontrolę Arriana znanego jedynie z późnego wyciągu. Poza wymienioną tu szczupłą grupą autorów, drobne notatki u Herodiana, Cass. Diona, Euzebiusza, Suidasa, Stefana z Bizancjum i Zonarasa, rzadko tylko przynoszą nowy materiał, zdolny uzupełnić obszerniejsze opracowania Justyna czy Strabona.

⁹⁾ Por. F. H. Weissbach, Isidoros, Pauly-Wissowa (R. E. IX 2 (1916) kol. 2064 nn., który zestawia stan badań w tej kwestii.

¹⁰⁾ Zdaniem Ed. Schwartza, Arrianos, Pauly-Wissowa R. E. II (1896) kol. 1236, Arrian nie oparł się w *Παρθύξιά* na materiale dokumentarnym, lecz na gotowym już opracowaniu tegoż tematu przez współczesnego autora.

¹¹⁾ Do wniosku tego uprawnia bardzo silna zbieżność tekstu Ammiana XXIII 6, 2 z Justynem, tak że miejscami obie relacje pokrywają się.

¹²⁾ Synkellos powołuje się wyraźnie na Arriana (284/C Bonn) jako swe źródło. Zosimos zaś (I 18) wykazuje tak wybitną zależność treściową, że i tu można się dopatrywać jego relacji.

W sumie więc przy opracowaniu początków państwa Arsacydów wchodzi w rachubę wyciąg Justyna z Pomp. Trogusa wraz z zachowanymi prologami, Strabon, Izydor z Charaks, wyciąg Focjusza z Arriana, Zosimos i Synkellos, oraz szereg drobnych wzmianek rozsypanych po całej literaturze starożytnej.

Stan badań nad najstarszą historią Partii.

Badania krytyczne nad dziejami Arsacydów w Partii sięgają pierwszej połowy XVIII wieku i odtąd już nieprzerwanie i w coraz większym stopniu zaprzatają uwagę nauki. Szczególne zainteresowanie skupiło się na stadium początkowym istnienia państwa; dominowała tu niewątpliwie chęć poznania warunków, wśród których doszło do utworzenia przednioazjatyckiej potęgi i oparcia całokształtu historii partyjskiej na pewnej podstawie chronologicznej.

Na trudności jednak pracy badawczej nad wczesną historią Partii zwrócił już uwagę J. Vaillant w pierwszej obszerniejszej pracy, poświęconej temu zagadnieniu¹³⁾. Wskazał on mianowicie na wybitne rozbieżności, występujące w zachowanych relacjach źródłowych, nie próbując zresztą poddać ich głębszej analizie krytycznej. Pokażne ilościowo prace późniejszych badaczy¹⁴⁾, opierających się w dużej części na wynikach pracy Vaillanta, nie wychodziły poza suche zestawienie rozbieżnych relacji, bez stanowczego przechylenia się na korzyść tej lub innej warstwy tradycji.

Odkrycie na tabliczkach babilońskich systemu datacyjnego tzw. ery Arsacydów¹⁵⁾, której punkt wyjściowy obliczono początkowo na r. 248, zdawał się dostarczać pewnego, gdyż uzyskanego

¹³⁾ *Arsacidarum imperium etc. Parisiis 1725.*

¹⁴⁾ Stan badań nad chronologią partyjską do r. 1850 zestawił J. Saint-Martin, *Fragments d'une histoire des Arsacides*, I. Paris 1850, str. 267 nn. Por. też ze starszej literatury J. H. Schneiderwirth, *Die Parther nach griechisch-römischen Quellen*. Progr. Heiligenstadt 1873. J. G. Droysen, *Gesch. d. Hellenismus*, III 2. Hamburg 1877, str. 389 nn. Fr. Spiegel, *Iranische Altertumskunde*, III. Leipzig 1878, str. 70 n.

¹⁵⁾ Por. F. H. Ginzler, *Handbuch d. mat. u. techn. Chronologie*, I. Leipzig 1906, str. 137 n. Kubitschek, *Grundriss d. antiken Zeitrechnung* (Handb. d. klass. Altertumsw. I 7 (München 1918, str. 73. E. H. Minns, *Parchements of Avroman*. *Journal of Hellenic Studies*, 35 (1915), str. 22 nn., najobszerniejsze opracowanie przedmiotu, zestawiające znane do r. 1915 znaleziska tabliczek z rachubą ery.

ze źródła o charakterze dokumentarnym, elementu chronologicznego, pozwalającego ustalić jedną z najbardziej spornych kwestyj a mianowicie datę założenia monarchii Arsacydów.

Kombinując datę ery z danymi chronologicznymi tradycji literackiej, ujął A. v. Gutschmid¹⁶⁾ najwcześniejsze dzieje Partii Arsacydów w zwarte ramy chronologiczne. Opierając się z jednej strony na Arrianie¹⁷⁾, według którego oderwanie się Partii od monarchii Seleucydów przypada na rządy Antiocha II Teosa, a z drugiej strony na Synkellosie¹⁸⁾, wyznaczającym pierwszemu Arsacydzie Arsacesowi dwu-, a jego następcy Tiridatesowi, trzydziestosiedmioletnie panowanie, przyjął r. 250, przekazany przez Euzebiusza¹⁹⁾ jako datę buntu Partów — w zgodzie zresztą z Arrianem, gdyż data ta mieści się w okresie rządów Antiocha II 261—246 — za datę objęcia władzy przez Arsacesa I, którego dwuletnie panowanie wypełniałoby okres czasu między r. 250 a 248. W tym roku miałby wstąpić na tron Arsacydów młodszy brat Arsacesa Tiridates, pierwszy król z dynastii, a koronacja jego w Assak, w Astauenie, stanowiłaby punkt wyjściowy dla rachuby ery. Partię opanował Tiridates w 242/1, rządząc następnie do r. 211/10. Ponieważ zaś bunt satrapy baktryjskiego Diodota tak u Strabona jak i u Justyna wyprzedza wystąpienie Arsacesa, przypadające zdaniem Gutschmida na r. 250, do powstania królestwa Greków baktryjskich musiało dojść wcześniej, przed r. 250, prawdopodobnie w okresie tzw. II wojny syryjskiej, ok. 255²⁰⁾.

¹⁶⁾ Geschichte Irans und seiner Nachbarländer. Tübingen 1888, str. 29 nn.

¹⁷⁾ Part. fr. I. F. H. G. III (Müller) str. 587.

¹⁸⁾ 284 C.

¹⁹⁾ Chron. II. 120 (Schoene).

²⁰⁾ U. Wilcken, Antiochos, Pauly-Wissowa R. E. I (1894) kol. 2455 nn., F. Justi, Geschichte Irans w Geiger u. Kuhn, Grundriss der iranischen Philologie, II. Strassburg 1896, str. 483. B. Niese, Gesch. d. griech. u. maked. Staaten, II. Gotha 1899, str. 164 n. C. Huart, La Perse et la civilisation iranienne (L'évol. de l'Hum. XXIV) Paris 1925, str. 128 nn., K. J. Beloch, Griech. Gesch. IV² 1. Berlin u. Leipzig, str. 668 nn. St. Przeworski, Iran pod wpływami hellenizmu i panowaniem Partów (Wielka Historia Powszechna I) Warszawa 1935, str. 771 n. F. Geyer, Tiridates Nr. 3, Pauly-Wissowa R. E. II R. XII Hbd. (1937) kol. 1437 nn. Natomiast szereg uczonych, A. Bouché-Leclercq, Histoire des Séleucides, I. Paris 1911, str. 86 nn., M. Rostovtzeff, Syria and East, The Cambridge Ancient History III (1928) str. 159, A. Christensen, Die Iranier (Handb. d. klass. Altertums. III 1, 3, 3, 1 (München 1933, str. 304 oraz T. Wałek-Czernecki, Dzieje greckie (Wielka Hist. Powszechna II). Warszawa 1934, str. 705, przyjęło datę ery Arsacydów 248/7 (u Christensena

Chronologia Gutschmida, zestrzajająca niemal bez reszty całość materiału źródłowego, szybko zyskała powszechne uznanie i dziś jeszcze, mimo podważenia zasadniczych członów jego argumentacji, stosowana jest w najnowszych opracowaniach. Dalsze bowiem badania, umożliwione dzięki stałemu wzrostowi materiału archeologicznego z Babilonii, pozwoliły ustalić punkt wyjściowy babilońskiej rachuby ery Seleucydów na 1 Nisan 311 a nie 312 r., jak mylnie początkowo sądzono²¹⁾. Tym samym data początkowa ery Arsacydów uległa przesunięciu na r. 247; nie uzgodniono tylko dotąd poglądów, czy początek jej przypada na wiosenne czy jesienne zrównanie dnia z nocą²²⁾.

Kombinacje Gutschmida straciły, na skutek przesunięcia punktu wyjściowego ery na r. 247, podstawę, na jakiej opierały się jego obliczenia. Między bowiem datą ery a przekazaniem przez Euzebiusza r. 250 istnieje trzechletnia luka, której nie może wypełnić przekazane przez Synkellosa dwuletnie panowanie pierwszego Arsacesa²³⁾. Trzydziestosiedmioletnie zaś rządy następcy Arsacesa I Tiridatesa, liczone od r. 247/6, musiałyby sięgać do r. 210/9; rachuba ta jednak nie da się pogodzić ze skądinąd znaną chronologią. Przypadająca mianowicie na r. 212/11 wyprawa Antiocha III do górnych satrapii wymierzona była również przeciw Partii. Władcą jednak partyjskim, z którym właśnie w 210/9 r.

prawdopodobnie na skutek przeoczenia r. 249/8) jako datę opanowania Partii przez Arsacesa, nie licząc się zupełnie z danymi tradycji literackiej.

²¹⁾ Por. F. K. Ginzel, Handb. d. mat. u. techn. Chronologie I. str. 137 n.

²²⁾ Ponieważ różnica lat między erą Seleucydów i Arsacydów nie jest zawsze jednakowa, wynosi bowiem 64 lub 63 lat, nasuwał się wniosek, że punkt wyjściowy obu er nie przypada na ten sam miesiąc. Podczas gdy J. W. Strassmaier, Zur Chronologie der Seleuciden, Zeitschrift für Assyriologie, 8 (1893) str. 106 nn., przyjmuje 1 Tiszri (wrzesień-październik) 247 r., C. F. Lehmann, Zur Arsakiden-Aera, Klio 5 (1905) str. 128 nn., opierając się na wynikach prac F. X. Kuglera, wykazywał, że początek ery przypada na 1 Nisan (marzec-kwiecień) 247 r. Problem początku ery nie jest jeszcze w pełni dojrzały do rozstrzygnięcia, wiele kwestyj jest jeszcze niejasnych. Por. Ed. Mahler, Der Schaltcyclus der Babylonier, Z. f. A. 9 (1894) str. 42 nn.

²³⁾ Zwrócił już wprawdzie na to uwagę C. F. Lehmann, Zur Arsakiden-Aera. Klio 5, str. 130, uw. 2, lecz nie zajął się dalej tą kwestią. Niesłuszny natomiast jest jego pogląd, że źródła nasze nie podają dokładnej ilości lat panowania Arsacesa I, i że obliczono ją jedynie na podstawie różnicy między datą Euzebiusza i datą ery Arsacydów. Zanotował ją przecież Synkellos 284 c: καὶ βασιλεύει Περγὼν Ἀρσάκης ἔτη β', καὶ ἀναίρεται. Lehmann widocznie nie znał tego źródła i stąd pochodzi jego błąd.

zmierzył się Antioch, nie był już Tiridates, lecz jego następca, znany w naszych źródłach jako Arsaces²⁴⁾. Dalsze więc stosowanie chronologii wczesnej historii Partii w tej formie, w jaką ją ujął Gutschmid, byłoby dowodem dużego braku krytycyzmu ze strony nauki a zarazem dowolności, nie liczącej się z najoczywistszymi faktami historycznymi.

Niepewność panująca w chronologii partyjskiej rozszerzyła się ostatnio na drugie, nie mniej ważne zagadnienie. Uznana dotychczas historyczność pierwszego Arsacesa zakwestionował W. W. Tarn²⁵⁾, uważając go za postać legendarną. Zdaniem Tarna pierwszym historycznym przedstawicielem dynastii i twórcą państwa partyjskiego był Tiridates, który przyjął również imię Arsaces; pochodzenie tego imienia, jak również nazwy dynastii Arsacydów, jest nieznane. Teza ta nie jest czymś zupełnie nowym w nauce, choć w sposób zdecydowany sformułował ją po raz pierwszy Tarn. Powolne wypieranie Arsacesa z rzeczywistości historycznej datuje się dopiero od wystąpienia Gutschmida; w starszych bowiem opracowaniach historyczności jego nikt nie zaprzeczał. Rola, jaką wyznaczył Gutschmid²⁶⁾ Arsacesowi w dziejach Partii, była nader znikoma. Nieuznany za króla Partii, której zresztą nawet nie dotknął, gdyż zginął po dwuletnim panowaniu przed jej opanowaniem przez Tiridatesa, musiał Arsaces siłą faktu przejść do świata legendy; i choć sam Gutschmid, jakby przewidując następstwa swej tezy, wyraźnie przeciwstawiał się zaliczaniu Arsacesa w poczet postaci legendarnych, wątpliwości raz obudzone nie umilkły i ostatecznie doprowadziły Tarna do sformułowania swego poglądu²⁷⁾.

Skreślony tu pobieżny szkic stanu badań nad początkami Arsacydów w Partii, choć nie wyczerpujący, maluje dostatecznie obraz niepewności i chaosu, panującego w odniesieniu do najistotniejszych kwestii wczesnej historii monarchii partyjskiej. W tym stanie rzeczy wypadnie raz jeszcze zwrócić się do źródeł

²⁴⁾ Por. Polib. X 27 nn. Just. XLI 5, 7: Huius filius et successor regni, Arsaces... adversus Antiochum, Seleuci filium... mira virtute pugnavit. B. Niese, *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II. str. 398.

²⁵⁾ Parthia, *The Cambridge Ancient History* IX (1932), str. 574 nn. Za poglądem Tarna opowiedział się ostatnio Geyer, Tiridates, *P. W.* II R. XII Hbd. kol. 1439.

²⁶⁾ *Gesch. Irans*, str. 30.

²⁷⁾ Por. C. F. Lehmann, *Zur Arsak.-Aera*. *Klio* 5, str. 130, uw. 2.

i od nich domagać się odpowiedzi, czy oparcie początków monarchii Arsacydów na pewnej podstawie jest możliwe.

Krytyczna analiza źródeł.

Analiza krytyczna, której poddawano dotąd zachowane relacje źródłowe do wczesnej historii Arsacydów, była nader powierzchowna i niewystarczająca. Ograniczała się bowiem do ogólnikowych sądów, jakie wypowiedziano w odniesieniu bądź do całości tradycji²⁸⁾, bądź do poszczególnych autorów²⁹⁾; o bardziej wnikliwą krytykę nikt się nie pokusił. A przecież wielka rozpiętość czasowa wchodzących w rachubę autorów, znaczne różnice zachodzące między ich relacjami, niepewność w ustalaniu źródeł leżących u ich podstawy, wreszcie znajomość ich w dużej części z późnych wyciągów, nakazywałyby daleko idącą ostrożność w spożytkowaniu i ocenie zachowanego materiału źródłowego.

Dotychczasowe badania, w jednakowym stopniu uwzględniające całość tradycji, nie doprowadziły do pomyślnych rezultatów. W tej sytuacji nasunąć się musi pytanie, czy wszystkie relacje w równej mierze zasługują na wiarę, czy z przekazanej tradycji nie da się wydzielić jedno lub pewna grupa źródeł, która by wy mogom krytyki odpowiedziała, i na niej wyłącznie oprzeć wczesną historię Partii.

W zachowanym materiale źródłowym pierwsze miejsce zajmuje bez wątpienia Strabon; reprezentuje on bowiem najwcześniejszą warstwę tradycji, sięgającą, dzięki swemu źródłu: Apollodorowi z Artemity, pierwszej połowy I w. przed Chr. Jego też relacja stanowić musi punkt wyjścia dla dalszych badań.

Otóż według Strabona poprzedzający najazd Arsacesa bunt satrapy baktryjskiego Diodota doszedł do skutku *ὅα τὸ πρὸς ἀλλήλους εἶναι τοὺς τῆς Συρίας καὶ τῆς Μηδίας βασιλείας*³⁰⁾. In-

²⁸⁾ Zdaniem Ed. Meyera, *Arsakes*, Pauly-Wissowa R. E. II (1896) kol. 1269, brak nam autentycznych wiadomości do początków Arsacydów w Partii. Opinii swej nie poparł jednak Meyer żadnym dowodem.

²⁹⁾ Wypowiedzieli je J. G. Droysen, *Gesch. d. Hellen.* III², str. 359, uw. 1, przypisując Arrianowi wysoką wartość krytyczną, i W. W. Tarn, *Parthia* w C. A. H. IX, str. 574, uw. 1, odmawiając większego znaczenia Justinowi.

³⁰⁾ XI 9 2. W większości rękopisów występuje ta lekcja; jedynie w ręk. Venetus 377, Parisiensis 1394 i Mediceus Pl. 28 znajduje się lekcja *πρὸς ἀλλήλους*.

terpretacja tego miejsca zgotowała krytyce bardzo poważne trudności, dotąd bynajmniej, mimo dwieście lat z górą trwających wysiłków, nie przezwyciężone.

Jeszcze z początkiem XVIII w. zasłużony około badań nad historią Partii P. Longuerue³¹⁾ wysunął przypuszczenie, że autentyczna jest lekcja *πρὸς ἀλλήλους*, że chodzi tu więc o wojnę między Seleukosem Kallinikiem a Antiochem Hieraksem. Przyjęcie jednak tego tłumaczenia zmusiłoby do odrzucenia chronologii Arriana, z czym krytyka jednak nie mogła się zgodzić. Teza Longuerue'a nie znalazła więc w nauce uznania i po nim nikt już jej nie podjął. Z kolei z nową hipotezą wystąpił J. G. Droysen³²⁾. Opowiedział się on również wprawdzie za lekcją *πρὸς ἀλλήλους* ale stojąc na gruncie chronologii Arriana, tłumaczył konflikt królów Syrii i Medii jako walkę Antiocha II Teosa z królem Medii Atropateny. Pogląd Droysena spotkał się jednak również z nieprzychylnym przyjęciem, jak poprzednio Longuerue'a. Zarzucił mu bowiem słusznie B. Niese³³⁾, że król Medii Atropateny był zbyt słabym władcą, by mógł wchodzić w rachubę jako przeciwnik Seleucydów.

Wobec trudności, jakie nastroczała interpretacja tekstu Strabona w formie, przekazanej przez rękopisy, przed zgórą już stu laty przeprowadzono jego korekturę, usprawiedliwioną do pewnego stopnia chwiejnością lekcji. Zaproponowana przez Tyrwhitta i przyjęta przez Coraya³⁴⁾ lekcja *πρὸς ἀλλοις* w miejsce *πρὸς ἀλλήλους* zmieniała zupełnie treść przekazanej przez Strabona relacji, dostosowywała ją jednak do tradycji Arriana. Królami Syrii i Medii, zajętymi innymi sprawami, byłiby Antioch II Teos i syn jego Seleukos, zwany później Kallinikos, współrządca państwa, jak na to wskazuje tytuł *βασιλεῖς*, uwikłani w wojnę z Ptolemeuszem II Filadelfem, tzw. II wojnę syryjską³⁵⁾. Tym sposobem uzgodniono chronologię Arriana i Strabona.

Przeciw koniekturze Tyrwhitta i umożliwionej przez nią interpretacji tekstu Strabona podniesiono wprawdzie pewne ogólne

³¹⁾ *Annales Arsacidarum*. Strassburg 1732, str. 3.

³²⁾ *Gesch. d. Hellen*. III, 2, str. 353 n.

³³⁾ *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II, str. 163, uw. 1.

³⁴⁾ W wydaniu *Geographica*, Parisiis 1815.

³⁵⁾ Szczególnie gorąco za tą koniekturą opowiedział się A. v. Gutschmid, *Gesch. Irans*, str. 29, uw. 1.

kowe zastrzeżenia³⁶⁾, zdecydowanych jednak zarzutów nikt wysunąć nie potrafił. Wartość jej jednak, jak i opartych na niej wniosków, zależy wyłącznie od stwierdzenia historyczności współrządów Seleukosa ze swym ojcem Antiochem II. Przy głębszym badaniu okazuje się jednak, że argumentacja zwolenników koniektury Tyrwhitta opiera się na bardzo kruchych podstawach, a do tekstu Strabona wprowadzono niepotrzebnie zmianę nie odpowiadającą rzeczywistemu stanowi rzeczy.

W monarchii syryjskiej, obejmującej olbrzymie obszary kontynentu azjatyckiego, robiono często użytek z instytucji współrządów. Już Seleukos I, pragnąc się poświęcić wymagającym ustawicznej czujności sprawom Zachodu, oddał prowincje irańskie z tytułem współrządcy swemu synowi Antiochowi I Soterowi, ten zaś znów swym synom, najpierw Seleukosowi, a po jego straceniu Antiochowi II Teosowi³⁷⁾. Włączenie więc nowej pary współrządców w osobie Antiocha II i Seleukosa nie napotkało na poważniejszy sprzeciw. W tym wypadku jednak Strabon nie stanowi wystarczającego świadectwa i to tym bardziej, że przeciw historyczności współrządów Seleukosa przemawiają bardzo ważne argumenty.

Nie bez znaczenia jest fakt, że o tej roli Seleukosa nie wie żadne inne źródło. Milczenie to szczególnie jest uderzające u Justyna, obszernie omawiającego rządy Seleukosa II. Wprawdzie ten dowód *ex silentio* nie wystarcza dla wykazania niehistoryczności współrządów Seleukosa, potwierdza jednak wnioski, jakie dadzą się uzyskać z następującej argumentacji. Szczegółowe mianowicie obliczenia K. J. Belocha³⁸⁾ wykazały, że Seleukos, najstarszy syn Antiocha II i Laodiki, mógł się najwcześniej urodzić ok. 265 r., liczył więc w r. 256/5, kiedy według danych, uzyskanych opartego na korekturze tekstu Strabona, miał sprawować rządy w prowincjach irańskich, jakieś 10 lat, a więc był w wieku nieodpowiednim do piastowania jakiegokolwiek urzędu, a tym bardziej tak odpowiedzialnego stanowiska. Po małżeństwie zaś Antiocha II z Bereniką, córką Ptolemeusza Filadelfa ok. 252 r., Laodika wraz ze synami opuściła Syrię udając się do Efezu i dopiero na łóżu śmierci mianował Antioch II swym następcą dwu-

³⁶⁾ Por. F. Stähelin, Seleukos, Pauly-Wissowa, R. E. II R. III (1923) kol. 1235 i A. Bouché-Leclercq, *Hist. d. Séleucides*, II, str. 547.

³⁷⁾ Por. do tej kwestii A. Bouché-Leclercq, *op. cit.*, I, str. 40 i 72.

³⁸⁾ Griech. Gesch. IV 2², str. 220 nn.

dziesięcioletniego podówczas Seleukosa. Niehistoryczność domniemyanych rządów Seleukosa wynika w sposób niezbity już z tych rozważań. Potwierdzenie tego wniosku znajduje się w dokumencie, zachowanym na tabliczce babilońskiej³⁹⁾, pochodzącym z 1 Siwan 57 r. ery Seleucydów, a więc z końca maja 255 r., i datowanym wyłącznie na imię Antiocha II. Dowód ten posiada znaczenie decydujące. Współrządy Seleukosa II, pozbawione oparcia tak w tradycji literackiej jak i dokumentarnej, nie mogą być uznane za historyczne. Stworzono je jedynie w tym celu, by uzyskać podstawę dla koniektury w tekście Strabona.

Wraz jednak z udowodnieniem niehistoryczności współrządów Seleukosa odpada wszelkie uzasadnienie dla koniektury Tyrwhitta, a powrót do przekazanej w tekście lekcji staje się koniecznością. Wysuwa się tu wątpliwość, która z dwóch przekazanych w rękopisach lekcji jest autentyczna: *πρὸς ἀλλήλους* czy *πρὸς ἀλλήλους*. Pierwsza występuje wprawdzie częściej w rękopisach, za drugą przemawia jednak większe prawdopodobieństwo wewnętrzne. Trudno bowiem przypuścić, by tak brzemiennie w następstwa wydarzenia na krawędziach Iranu, jakimi były bunt Baktrii i opanowanie Partii przez Parnów, wynikły w następstwie tak drobnego faktu, że królowie Syrii i Medii gościli wzajemnie u siebie, *διὰ τὸ πρὸς ἀλλήλους εἶναι*. Natomiast konflikt między królami Syrii i Medii, *διὰ τὸ πρὸς ἀλλήλους εἶναι* stanowi dostateczną przyczynę, zdolną wywołać tak poważne następstwa. Rzeczowe więc względy przemawiają za tą ostatnią lekcją. Królami Syrii i Medii w tym wypadku mogliby być jedynie Seleukos II i Antioch Hieraks, toczący bratobójczą walkę o tron ojcowski. By zawiły ten problem oświecić w sposób należyty i doprowadzić wreszcie do jego rozwiązania, wypadnie uciec się do porównania relacji Strabona z Justynem, z autorem wprawdzie znacznie późniejszym od Strabona, ale dającym w swym wyciągu z Pomp. Trogusa tradycję nawet nieco wcześniejszą niż jego.

Strabon XI 9, 2

Justyn XLI 4, 3—7

Νεωτερισθέντων δὲ τῶν ἔξω τοῦ Ταύρου διὰ τὸ πρὸς ἀλλήλους εἶναι τοὺς τῆς Συρίας καὶ τῆς Huius defectionis impunitatem illis (sc. Parthis) duorum fratrum regum, Seleuci et Antiochi,

³⁹⁾ Clay, Babylonian records, II, str. 83.

Μηδίας βασιλέας τοὺς ἔχοντας
καὶ ταῦτα,

πρῶτον μὲν τὴν Βακτριανὴν ἀπέ-
στησαν οἱ πεπιστευμένοι καὶ τὴν
ἐγγὺς αὐτῆς πᾶσαν, οἱ περὶ Εὐ-
θρόδημον. ἔπειτ' Ἀρσάκης, ἀνὴρ
Σκόθης, τῶν Λαῶν τινὰς ἔχων,
τοὺς Πάρους καλουμένους νο-
μάδας, παροικοῦντας τὸν Ὀχρον,
ἐπῆλθεν ἐπὶ τὴν Παρθυαίαν καὶ
ἐκράτησεν αὐτῆς.

discordia dedit, qui dum invicem
eripere sibi regnum volunt, per-
sequi defectores omiserunt.

Eodem tempore etiam Diodotus,
mille urbium Bactrianarum prae-
fectus, defecit regemque se ap-
pellari iussit... Erat eo tempore
Arsaces, vir sicut incertae origi-
nis, ita virtutis expertae. Hic so-
litus latrociniiis et rapto vivere,
accepta opinione Seleucum a Gal-
lis in Asia victum, solutus regis
metu, cum praedonum manu
Parthos ingressus praefectum
eorum Andragoram oppressit
sublatoque eo imperium gentis
invasit.

Zestawienie obu tych relacyj pozwala na wysunięcie szeregu wniosków. Między tradycją Strabona i Justyna zachodzi niezwykle silna zbieżność. Powierzchowne różnice zaznaczają się w tym, że Justyn szerzej i dokładniej traktuje historię Seleucydów, Strabon zaś jest mniej szczegółowy i ścisły w przedstawianiu stosunków, panujących w państwie syryjskim⁴⁰⁾, za to tym obficie podaje dane odnoszące się do przeszłości Arsacesa, jego przynależności szczepowej itd. Różnice te, ograniczające się do szczegółów, nie zacierają w niczym przejrzystego i trzeźwo ujętego obrazu wypadków, dadzą się zaś bez trudu wytłumaczyć odrębnością źródeł, na jakich oparli się obaj autorzy. Strabon czerpał swą relację z Apollodora z Artemity, reprezentującego niewątpliwie oficjalną wersję partyjską.

U podłoża tradycji Pomp. Trogusa leży jakieś doskonale poinformowane źródło hellenistyczne. Świetne obeznanie ze środowiskiem Seleucydów, wielka obfitość nazwisk i szczegółów, wskazuje na źródło możliwie bliskie opisywanych wydarzeń, być może nawet współczesne. W relacji tej zastanawia brak danych, dotyczących się Arsacesa i jego watah scytyjskich, ujemna zaś charakte-

⁴⁰⁾ Tym tłumaczyć można wymienienie przez Strabona Eutydemosa zamiast poświadczanego przez Pomp. Trogusa i materiał numizmatyczny Diodota. Por. A. v. Gutschmid, *Gesch. Irans*, str. 29, uw. 1.

rystyka najeźdźców, przedstawionych jako rozbójników żyjących z grabieży, dowodzi niechętnego ustosunkowania się źródła do scytyjskiego najeźdźcy. Szczegóły te zdają się również wskazywać na współczesne źródło, powstałe bezpośrednio pod wpływem rozgrywających się w Iranie wydarzeń. Mogłby nim być Fylarch, który w swej historii omawiał szeroko dzieje Seleucydów a szczególnie współczesnego mu Seleukosa II ⁴¹). Pewności jednak w tym względzie nie da się osiągnąć.

Otóż kolejność wydarzeń zanotowana przez oba źródła jest następująca. Najazd Arsacesa na Partię poprzedzony jest przez bunt satrapy baktryjskiego Diodota. Tym wielkim wydarzeniem w dziejach Seleucydów, które umożliwiło proces rozkładowy imperium, była wojna braterska Seleukosa i Antiocha, jak podaje Justyn, wojna królów Syrii i Medii, według relacji Strabona. Ta wybitna zbieżność nie tylko rzeczowa i chronologiczna, lecz nawet słowna, gdyż *οἱ αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους* Strabona odpowiada *qui dum invicem eripere sibi regnum volunt* Justyna, posiada decydujące znaczenie i rozstrzyga problem na korzyść lekcji *πρὸς ἀλλήλους* ⁴²).

Ustalenie rzeczywistego brzmienia tekstu Strabona pozwala obecnie oprzeć chronologię ruchów odstępczych w Iranie na pewnej podstawie. Według relacji dwóch źródeł, reprezentujących najwcześniejszą warstwę tradycji, bunt Baktirii i założenie królestwa Arsacydów w Partii przypada na rządy Seleukosa Kallinika w wyniku osłabienia potęgi Seleucydów przez bratobójczą walkę między synami Antiocha II Teosa, Seleukosem II i Antiochem Hieraksem.

Zgodność obu tych autorów nie ogranicza się jedynie do dziedziny chronologii; zaznacza się ona w równym stopniu przy omawianiu początków Arsacydów w Partii. Według relacji Strabona i Justyna tok wydarzeń, odnoszących się do powstania państwa Arsacydów w Partii, miał przebieg następujący: Arsaces, wódz plemienia dahijskiego Parnów, koczującego nad rzeką Ochos, prowadził właściwy Nomadom tryb życia, plądrując i grabiąc okoliczne obszary. Wieść o klęsce króla Seleukosa II, poniesionej

⁴¹) Por. szczególnie fr. 24 i 30, Frag. d. Griech. Hist. (Jacoby) II, str. 167—9.

⁴²) Błędna lekcja *πρὸς ἀλλήλους* ma prawdopodobnie źródło w pomyśle przepisywawczy, zrozumialej z punktu widzenia paleograficznego; wypadki pomieszczenia *v* z *t* nie są wcale rzadkie.

w Azji Mniejszej w walce z Gallami, popchnęła przedsiębiorczego Scytę do ataku na Partię. Plan powiódł się w pełni, Arsaces opanował Partię, kładąc w ten sposób pod kilkuwiekowe panowanie elementu scytyjskiego w Iranie. W oświeceniu więc tej warstwy tradycji utracili Seleucydzi Partię za rządów Seleukosa II na skutek podboju jej przez Arsacesa, wodza scytyjskiego plemienia Parnów.

Obok jednak tej wersji zachowała się u szeregu autorów zupełnie odmienna tak w ogólnym ujęciu jak i w szczegółach tradycja o powstaniu państwa partyjskiego, przekazana u Arriana, Zosimosa (I, 18) i Synkellosa. Brzmi ona następująco:

Arrian, Part. fr. 1

Φησὶ δὲ τὸ Πάρθων γένος Σκυθικόν, ἀποστῆσαι δὲ τῆς τῶν Μακεδόνων ἐπικρατείας, ἅμα Περσῶν καταστραφέντων, πάλαι δουλωθέν, δι' αἰτίαν τοιαύτην. Ἀρσάκης καὶ Τηριδάτης ἦσθη ἀδελφῶ Ἀρσακίδαι, τοῦ υἱοῦ Ἀρσάκου τοῦ Φριαπίτου ἀπόγονοι. Οὗτοι Φερεκλέα τὸν ὑπὸ Ἀντιόχου τοῦ βασιλέως (Θεὸν αὐτὸν ἐπικληρὸν ὠνόμαζον) σατραπὴν αὐτῶν τῆς χώρας καταστάντα, ἐπεὶ τὸν ἕτερον τῶν ἀδελφῶν αἰσχροῦς ἐπέερασε βιασάμενος, οὐκ ἐνεγκόντες τὴν ὄβριον, ἀνείλόν τε τὸν ὀβριόσαντα καὶ ἑτέροις πέντε τὴν προᾶξιν ἀνακουωσάμενοι καὶ τὸ ἔθνος Μακεδόνων ἀπέστησαν καθ' ἑαυτοὺς ἡρῶαν.

Synkellos 284 B—C.

Σουρίας καὶ Ἀσίας δ' ἐβασίλευσεν Ἀντίοχος ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ὁ ἐπικληθεὶς Καλλίνικος, ὁ αὐτὸς καὶ ἔτη κά. Ἐπὶ τοῦτου τοῦ Ἀντιόχου Πέρσαι τῆς Μακεδόνων καὶ Ἀντιόχον ἀρχῆς ἀπέστησαν, ὅπ' αὐτοὺς τελοῦντες ἀπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ κτίστον διὰ τοιαύτην αἰτίαν. Ἀρσάκης τις καὶ Τηριδάτης ἀδελφοὶ τὸ γένος ἔλκοντες ἀπὸ τοῦ Περσῶν Ἀρταξέρξου ἐσατραπέυον Βακτριῶν ἐπὶ Ἀγαθοκλέους Μακεδόνης ἐπαρχοῦ τῆς Περσικῆς, ὃς Ἀγαθοκλῆς ἐρασθεὶς Τηριδάτου, ὥς Ἀρριανὸς φησιν, ἐνὸς τῶν ἀδελφῶν, καὶ τὸν ρεανίσκον σπονδάων ἐπιβουλεύσει διαμαρτήσας ἀνηρέθη παρ' αὐτοῦ καὶ Ἀρσάκου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, καὶ βασιλεύει Περσῶν Ἀρσάκης, ἀφ' οὗ οἱ Περσῶν βασιλεῖς Ἀρσακίδαι ἐχορημάτισαν, ἔτη β', καὶ ἀναυρεῖται, καὶ μετ' αὐτοῦ Τηριδάτης ἀδελφὸς ἔτη λς!

Dla oceny wartości przekazanej przez tę grupę późnych autorów relacji byłoby rzeczą dużej wagi wysledzenie źródła, z którego czerpał Arrian. Trudności rekonstrukcji oryginalnego brzmienia

wersji Arriana potęgują różnice, zaznaczające się w kilku kwestiach między nim a Synkellosem; nadto szereg szczegółów uwzględnionych jest przez Synkellosa a brak ich u Arriana i odwrotnie. Trudno jest dziś odpowiedzieć, kto ponosi winę tych nieścisłości, Focjusz czy Synkellos, relacja bowiem Zosimosa jest zbyt szczupła, by przy jej pomocy nasuwające się wątpliwości dały się usunąć.

Różnice te wzgl. uzupełnienia ograniczają się po największej części do chronologii i onomastyki, zasadnicza treść opisywanego wydarzenia wspólna jest wszystkim trzem źródłom. Przedstawia się ona następująco: Dwaj Partowie, bracia Arsaces i Tiridates, wywodzący swój ród od króla perskiego Artakserksesa⁴³⁾, piastowali godność satrapów Baktirii za rządów Antiocha II Teosa według Arriana i Zosimosa⁴⁴⁾, za Seleukosa II według Synkellosa⁴⁵⁾. Satrapa partyjski Ferekles czy Agatokles⁴⁶⁾ zapłonął występłą miłością do młodzieńczego Tiridatesa i chciał mu zadać gwałt. Zamysł jego nie powiódł się jednak, a Arsaces, chcąc zemścić się za wyrządzoną bratu zniewagę, uknuł spisek wraz z pięciu towarzyszami i satrapę zabił. Dzięki zamachowi Arsacesa Partia wyzwoliła się z pod jarzma macedońskich Seleucydów, by tworzyć odąd niezawisłe królestwo; pierwszym królem

⁴³⁾ Tym domniemanym protoplastą Arsacydów był prawdopodobnie Artakserkses II Mnemon, zwany przed wstąpieniem na tron Arsikase. Ktesjasz u Plut. Artaks. 1, 2. Por. B. Niese, *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II, str. 165, uw. 2.

⁴⁴⁾ U Zosimosa występuje wprawdzie Antioch, ale nie w charakterze króla, tylko wielkorządcy irańskich prowincyj; pomyłkę tę złożyć można na karb niedopatrzenia autora, nieobeznanego z dawno już przebrzmiałymi stosunkami.

⁴⁵⁾ Mimo więc wyraźnego powołania się na Arriana stosowałby Synkellos chronologię podaną u Strabona i Justyna. Przypisywanie zaś Seleukosowi II imienia Antiocha w sposób zresztą najzupełniej bezpodstawny, uważał już Saint-Martin, *Fragments d'une histoire des Arsacides*, I, str. 272, za próbę pogodzenia obu wersji chronologicznych.

⁴⁶⁾ Tak u Arriana jak i Synkellosa opowieść zlokalizowana jest w Partii, partyjskim również satrapą jest Ferekles Arriana czy Agathokles Synkellosa. Wprawdzie ten ostatni tytułuje go *ἡγεμὸς τῆς Παρθίας* ale ponieważ w innych wypadkach, co do których nie ma najmniejszej wątpliwości, że chodzi o Partię, wyraża się Synkellos w ten sam sposób, więc i tu może być mowa jedynie o satrapii Partii. Bez najmniejszego więc uzasadnienia uważa M. Kiessling, *Hyrkania*, Pauly-Wissowa R. E. IX 1 (1914) kol. 490, Fereklesa za satrapę Hyrkanii.

został Arsaces, od którego wywodziła się nazwa dynastii, a po jego krótkotrwałych bo dwuletnich rządach zasiadł na tronie partyjskim Tiridates, sprawując władzę przez lat trzydzieści siedem.

Krytyka nowożytna, zasugerowana wielkością nazwiska Arriana, z nader nielicznymi wyjątkami ⁴⁷⁾ uznała tę warstwę tradycji za wiarygodną a przekazany przez nią opis założenia państwa partyjskiego za historyczny.

Nie zwrócono jednak w dostateczny sposób uwagi na szereg poważnych różnic, jakie zaznaczają się między tradycją Strabona i Justyna a wersją przekazaną przez Arriana. U arrianistów nie ma mowy o najeździe Arsacesa, wodza scytyjskich Parnów na Partię za rządów Seleukosa II i usunięcie tamtejszego satrapy Andragorasa, jak podają Strabon i Justyn, lecz o spisku, jaki uknuli dwaj Partowie, satrapowie Baktrii, Arsaces i Tiridates, wywodzący swój ród od Achemenidów, przeciw mianowanemu przez Antiocha II Teosa satrapie partyjskiemu Fereklesowi czy Agatoklesowi i o buncie Partów przeciw tyranii macedońskiej. Wobec tak poważnych rozbieżności należy uznać za wykluczone, by jakakolwiek próba, podjęta celem pogodzenia obu wersji mogła przynieść pozytywne rezultaty: każda z nich stanowi odrębną, w sobie zamkniętą całość. Zadanie, jakie sobie obecnie postawić musi analiza krytyczna, ograniczy się do rozstrzygnięcia dylematu, która z przekazanych przez starożytność wersji o założeniu państwa partyjskiego jest wiarygodniejsza i odpowiada rzeczywistości historycznej: wersja Strabona i Justyna czy Arriana i Synkellosa.

Z dwóch tych grup źródłowych bezwzględnie lepiej poświadczona jest relacja zawarta u Strabona i Justyna. Autorowie ci reprezentują najwcześniejszą warstwę tradycji źródłowej, i to opartej na doskonale — jeśli chodzi o Strabona — poświadczonym materiale źródłowym, wzajemna zaś zgodność obu źródeł dodaje wartości ich wywodom. Prawdopodobieństwa treściowego tej tradycji nikt dotąd nie usiłował zacząć, całokształt zaś znanego skądinąd rozwoju dziejów Partii potwierdza w pełni dane zawarte w tej wczesnej tradycji. Inaczej musi wypaść sąd krytyki

⁴⁷⁾ Pewne wątpliwości wyrazili: Niese, *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II, str. 165 i Ed. Meyer, *Arsakes*, *Pauly-Wissowa*, R. E. II (1896) kol. 1269, ostatnio zaś Geyer, *Tiridates*, P. W. II R. XII Hbd. kol. 1437; mimo to tradycję tę w swych opracowaniach stosowali. Por. Ed. Meyer, art. *Parthia*, *Encyclopaedia Britannica* XIX (1929) str. 344—5.

nad Arrianem, Zosimosem i Synkellosem. Jest to grupa późnych autorów, źródła zaś ich relacji nie udało się dotąd ustalić, w każdym razie nie może to być ta sama warstwa tradycji, z której czerpał Strabon i Justyn, zbyt silne bowiem zachodzą między tymi grupami źródeł różnice. O wartości tradycji tych trzech późnych autorów zadecyduje prawdopodobieństwo wewnętrzne przekazanej przez nich relacji, badanej zarówno jako zamknięta dla siebie całość i w zestawieniu ze Strabonem i Justynem.

Już Gutschmid⁴⁸⁾, mimo pełnego przeświadczenia o niezachwianej wartości Arriana, nie mógł się powstrzymać od pewnych uwag krytycznych przy lekturze tej warstwy tradycji. Zastanowiło go mianowicie uderzające podobieństwo, zachodzące między spisami Arsacesa i Dariusza I przeciw Magowi Gaumacie. W obu wypadkach liczba spiskowców wynosi siedem. Gutschmid poprzestał jednak na prostym stwierdzeniu podobieństwa i żadnego dalszego wniosku nie wysnuł. Tendencja powiązania dynastii Arsacydów ze staroperską tradycją Achemenidów zaznacza się w tej wersji w niezwykle dobitny sposób. Celowi temu służy fikcyjny protoplasta Artakserkses II, na wzorze zaczerpniętym z Herodota oparty jest motyw spisku braci Arsacydów i pięciu towarzyszy przeciw tyranii Fereklesa czy Agatoklesa. Ubarwienie relacji Arriana wzorami zaczerpniętymi z literatury starożytnej nie ogranicza się do tego jednego przykładu. Wysoce nieprawdopodobna w tej sytuacji opowieść o próbie uwiedzenia młodszego z Arsacydów, Tiridatesa, przez satrapę partyjskiego i o zemście na tyranie stanowi oczywisty dublet klasycznego w starożytności tyranobójstwa. Romantyczna historia o miłości Pizystratydy Hipparcha czy Tessalosa do młodzieńczego Harmodiosa i spisku, jaki uknułi obrażeni Harmodios i Arystogiton, posłużyła tu niewątpliwie za wzór⁴⁹⁾.

Z punktu widzenia krytyki historycznej ta relacja o założeniu państwa partyjskiego nie przedstawia żadnej wartości i nawet

⁴⁸⁾ Gesch. Irans, str. 30.

⁴⁹⁾ Por. Tucyd. VI 54 i 56; Aryst. Aten. Polit. 18, 2. Busolt, Griechische Geschichte, II. Gotha 1895, str. 381, uw. 2. Zbieżność jest tak silna, że miejscami tekst obu relacji pokrywa się. Pewna zależność od relacji Ksenofonta, Hell. VI 4, 31, o zamordowaniu tyrana Jazona z Fer, przejawia się w imieniu satrapy Fereklesa, najwidoczniej utworzonego od nazwy miasta Feraí, gdzie został Jazon zamordowany. W Partii było również miasto Feraí. Por. Stefana Bizanc. s. v. *Φεγαί*.

w braku Strabona i Justyna obiektywna krytyka tej wersji za historyczną uznana by być nie mogła. Szczególne podkreślenie we wszystkich trzech relacjach, że zamach macedońskiego satrapy na część potomka Achemenidów, za jakiego przedstawiony jest Tiridates, stanowił przyczynę buntu Partów i uniezależnienie się od jarzma macedońskiego, pozwala głębiej wniknąć w źródła tej legendarnej tradycji. Silne wzmocnienie łączności z okresem wielkiej świetności Iranu pod rządami Achemenidów, wrogie nastawienie względem hellenizmu, którego patronami byli Arsacydzi przez pierwsze wieki istnienia państwa⁵⁰⁾, daje podstawę do wyznaczenia z pewnym prawdopodobieństwem czasu powstania tej tradycji. Powstała ona w wyniku głębokich przemian, jakie nurtować poczęły społeczeństwo irańskie, zaczawszy od narodzenia Chrystusa, kiedy przeciw dotychczas panującemu wszechpotężnie hellenizmowi poczęła się budzić silna reakcja⁵¹⁾. Rozkład wewnętrzny państwa, niepowodzenia w walce z Rzymem, panowanie obcej irańskiemu duchowi dynastii, która nie potrafiła wytworzyć własnej tradycji i cywilizacji, wszystko to w porównaniu z dawną świetnością Achemenidów doprowadziło do wzmocnienia poczucia narodowego w świecie irańskim. Dojrzawały powoli siły, które doprowadzić miały do odrodzenia staroperskiej świetności, ale nie pod przewodnictwem Arsacydów; ruch ten miał wyjść z Persydy, kolebki państwowości perskiej, żyjącej podówczas poza nawiasem życia politycznego Iranu, za to tym skrzętniej pielęgnującej dawne tradycje. Wyrazem tych przemian jest zanotowana przez Arriana tradycja. By wzmocnić swe stanowisko w Iranie, starali się Arsacydzi związać swój ród z Achemenidami, przedstawienie zaś Arsacesa jako obrońcy swobód i wolności irańskich, zagrożonych przez tyranię macedońską, miało na celu pasowanie go na bohatera narodowego.

Ta romantyczna wersja, ubarwiona zapożyczeniami z literatury starożytnej, nie może sobie rościć pretensji do historyczności. O słuszności tego sądu zadecyduje szczegółowa analiza tych kwestii, które określone zostały w sposób odmienny, niż to podają Strabon i Justyn, a mianowicie zagadnienia chronologii założenia państwa i historyczności pierwszego Arsacesa.

⁵⁰⁾ Dowodzi tego choćby figurujący częstokroć na monetach epitet fil-hellena. Por. A. v. Petrowicz, *Arsaciden-Münzen*. Wien 1904.

⁵¹⁾ Zaznacza się to również na monetach, gdzie około połowy I w. po Chr. zaczynają się pojawiać legendy w rodzimym języku, tzw. pehlevi. Por. Petrowicz, l. c.

Chronologia założenia państwa partyjskiego.

W tradycji starożytnej zachował się szereg wersji chronologicznych, odnoszących się do powstania monarchii Arsacydów, z których jednak w rachubę mogą wchodzić tylko dwie⁵²⁾. Podczas gdy Strabon i Justyn, reprezentujący najwcześniejszą warstwę materiału źródłowego, łączą opanowanie Partii przez Parnów z wojną domową między Seleukosem II Kallinikiem i Antiochem Hieraksem, grupa późnych źródeł, Arrian⁵³⁾, Euzebiusz, Zosimos oraz pisarze armeńscy Mar Apas Catina i Ps. Agatangelus, przesuwa utworzenie państwa Arsacydów na okres rządów Antiocha II Teosa. Arrian i Zosimos wyrażają się w sposób ogólnikowy, natomiast pozostali trzej pisarze podają dokładne daty; według Euzebiusza⁵⁴⁾ był to trzeci rok 132 Olimpiady, Mar Apas⁵⁵⁾ i Ps. Agatangelus⁵⁶⁾ przytaczają zgodnie jedenasty rok panowania Antiocha II, czyli we wszystkich trzech wypadkach podany jest rok 250.

Nowożytna historiografia opowiedziała się w olbrzymiej większości za chronologią poświadczoną u Arriana, starając się równocześnie nagiąć dane tradycji wcześniejszej do rachuby późnej grupy autorów. W tym celu przeprowadzono koniekturę w tekście Strabona, siłę zaś dowodową relacji Justyna usiłowano zmniejszyć przez odniesienie do powstania monarchii Arsacydów innej notatki epitomatora, dającego jakoby i w tej kwestii dowód swej niedokładności.

Justyn bowiem, kreśląc dzieje Partii w epoce hellenistycznej, wyraża się w sposób następujący (XL 14, 3): a cuius (sc. Seleukosa Nikatora) pronepote Seleuco primum defecere (Parthi) primo Punico bello L. Manlio Vulsone M. Atilio Regulo consulibus. Ponieważ data konsularna Justyna, odpowiadająca r. 256, mieści się

⁵²⁾ Żadnej wartości nie posiada wersja zanotowana u Tacyta, Hist. V 8, łączącego powstanie państwa Arsacydów z rządami Antiocha IV Epifanesa oraz druga, poświadczona u Amm. Marcellina XXIII 6, 3, przenoszącego je na okres panowania Seleukosa Nikatora.

⁵³⁾ Synkellos, mimo że treść jego relacji prawie w zupełności pokrywa się z Arrianem, stosuje chronologię Strabona i Justyna, zajmuje więc stanowisko pośrednie.

⁵⁴⁾ Chron. II 120 (Schoene). Dla tegoż samego faktu przekazał nadto Euzebiusz drugą datę, Ol. 133 tj. r. 248—4 (Chron. I 207). Trudno na razie dociec przyczyn tej rozbieżności.

⁵⁵⁾ Hist. anc. de l'Armenie, trad. fr. de Langlois. F. H. G. V 2 (Müller) str. 42.

⁵⁶⁾ Hist. anc. de l'Armenie, F. H. G. V 2, str. 198.

w granicach panowania Antiocha II, już Vaillant⁵⁷⁾ odniósł tę datę do powstania państwa Arsacydów, szereg też starszych badaczy uznał r. 256 jako datę założenia monarchii partyjskiej⁵⁸⁾.

Wyłonił się tu jednak szereg bardzo poważnych trudności. Nie zdołano bowiem dotąd wyjaśnić, jak pogodzić dwie sprzeczne relacje Justyna, podającego dwie wykluczające się nawzajem daty powstania królestwa Arsacydów⁵⁹⁾. Trudności potęguje fakt, że między przekazaną przez Euzebiusza datą i datą konsularną Justyna istnieje sześćdziesięcioletnia różnica. Pozostaje ona nadto w sprzeczności z innymi przytoczonymi przez epitomatora elementami chronologicznymi; nie przypada bowiem na okres rządów Seleukosa II Kallinika (246—226). By choć częściowo trudności te usunąć, J. G. Droysen⁶⁰⁾ wysunął przypuszczenie, że nie chodzi tu o Marka lecz Gajusa Atiliusza Regulusa, który z tymże samym L. Manliuszem Wulsonem piastował konsulat w r. 250. Hipoteza Droysena pozwala wprawdzie uzgodnić dane chronologiczne Euzebiusza i Justyna, znalazła też na ogół przychylne przyjęcie⁶¹⁾, nie rozwiązuje jednak drugiej trudności w samym tekście Justyna.

Tu jednak z największym naciskiem zwrócić należy uwagę na dwa zasadnicze błędy, jakie popełniła nowożytna historiografia przy interpretacji relacji źródłowych do założenia monarchii Arsacydów. Zarówno bowiem u Arriana, Zosimosa i Synkellosa jak i u pisarzy armeńskich mowa jest o buncie Partów Arsacesa i Tiridatesa i wyzwoleniu przez nich Partii z pod jarzma Seleucydów, a nie o podboju Partii z zewnątrz przez scytyjskich Parnów pod wodzą Arsacesa. Źródła te podają r. 250 jako datę buntu Partów, a nie jako datę opanowania Partii przez Parnów Arsacesa. W późniejszej warstwie tradycji źródłowej zanotowana jest wersja, różniąca się tak w ogólnym ujęciu jak i w szczegółach od relacji przekazanej przez wczesną grupę źródeł; w miejsce tradycji o scy-

⁵⁷⁾ *Imperium Arsacidarum*, I, str. 4.

⁵⁸⁾ Longuerue, Richter, Visconti, Eckel itd. Zestawia ich J. Saint-Martin, *Fragm. d'une hist. d. Arsacides*, I, str. 264.

⁵⁹⁾ Saint-Martin, *Frag. d'une hist. d. Ars.*, I, str. 287 n., przypuszczał, że Arsacydzi podjęli dwukrotnie próbę podboju Partii, pierwszy raz miały ją podjąć Arsaces za rządów Antiocha II, drugi raz Tiridates za panowania Seleukosa II. Hipoteza ta nie znalazła jednak uznania w literaturze nowożytnej.

⁶⁰⁾ *Gesch. d. Hellen*. III 2, str. 574, uw. 1. Droysen przy tym powoływał się na fakt, że w wielu rękopisach brak przy Atilio Regulo praenomen.

⁶¹⁾ Na tej skorygowanej dacie oparł Gutschmid, *Gesch. Irans*, str. 29 nn., chronologię wczesnej historii Partii.

tyjskim pochodzeniu Arsacydów i opanowaniu przez nich Partii na drodze najazdu, faktach poświadczonych w sposób bezwzględnie wiarygodny przez Strabona i Justyna, uznanych też bez zastrzeżeń przez nowożytną historiografię, występuje w późnych źródłach u Arriana⁶²⁾, Herodiana⁶³⁾, Euzebiusza⁶⁴⁾, Zosimosa⁶⁵⁾, Synkellosa⁶⁶⁾, Suidasa⁶⁷⁾ i Zonarasa⁶⁸⁾, wersja o partyjskim rodzimio-irańskim pochodzeniu Arsacydów, wywodzących się od Achemenidów, i o buncie, jaki podniósł Arsaces przeciw tyranii macedońskiej. Zanotowana u Euzebiusza i pisarzy armeńskich data odnosi się do buntu Partów, a nie do najazdu Parnów na satrapię partyjską, łączenie też tych dwóch odrębnych relacji w jedną całość jest najzupełniej nieuzasadnione. Przebieg wypadków, jakich terenem była Partia, opisany jest przez Strabona i Justyna w sposób odpowiadający w pełni wymogom krytyki wewnętrznej, całokształt zaś znanej historii Arsacydów⁶⁹⁾, silnie zaakcentowane przeciwieństwo między Sassanidami i reprezentowanym przez nich odrodzeniem Iranizmu a poprzednim okresem panowania Arsacydów, najdobitniej przemawia za wiarygodnością tej wersji. W tradycji zanotowanej u Arriana i opartych na nim źródłach przebija się wyraźnie tendencja zatarcia niewygodnego dla Arsacydów pochodzenia scytyjskiego. Jako potomkowie Achemenidów musieli być Arsacydzi Irańczykami, a jako tacy nie mogli najeżdżać na Partię, lecz oderwać ją od Seleucydów na drodze buntu. Tradycja Arriana jest więc sztuczną konstrukcją, nie mogącą sobie rościć pretensji do historyczności; wraz zaś z jej odrzuceniem odpada wszelkie uzasadnienie dla przekazanej w późnej warstwie tradycji chronologii i to tym bardziej, iż źródło tej błędnej chronologii da się wysledzić.

Można bowiem z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, iż w starożytności już popełniono błąd przy interpretacji tradycji Pomp. Trogusa (Just. XL 14, 3), odnosząc ją do powstania monarchii Arsacydów. Relacja ta jednak, w nowożytnych badaniach powszechnie łączona z dziejami Arsacydów, nie pozostaje z nimi w żadnym związku. Justyn zachował tu niezwykle cenną notatkę o buncie satrapii partyjskiej, jak na to wskazują słowa: Parthi

⁶²⁾ I. c.

⁶⁴⁾ I. c.

⁶⁶⁾ I. c.

⁶⁸⁾ XII 15.

⁶⁹⁾ Por. nadto Just. II 3, 1: Parthicum et Bactrianum regnum ipsi (sc. Scythae) condiderunt. Por. też Just. II 1, 3.

⁶³⁾ VI 2, 7.

⁶⁵⁾ I. c.

⁶⁷⁾ Lexicon s. v. Ἀρσάκης.

defecere, wyprzedzającym wojnę domową między synami Antiocha II, bunt satrapy Baktrii Diodota i najazd Arsacesa na Partię. Względy rzeczowe i chronologiczne przemawiają przeciw dotychczas przyjętej interpretacji tego miejsca Justyna, przekazana zaś w nim data konsularna mogłaby jedynie posłużyć do wyznaczenia daty buntu prowincji partyjskiej ale nigdy do założenia królestwa Arsacydów.

Możliwość jednak spożytkowania daty konsularnej w chronologii jest niewielka; autentyczność jej bowiem budzi poważne zastrzeżenia. Justyn wyraźnie zaznacza, że bunt satrapy partyjskiego przypada na rządy Seleukosa II, a nie Antiocha II, dokąd by prowadziła data konsularna; w tym wypadku pierwszeństwo jednak przyznać należy raczej ogólnikowemu wyrażeniu, niż dokładnie sprecyzowanej dacie. Uderzyć musi przede wszystkim fakt, że Justyn wyznacza przy pomocy daty konsularnej fakt z historii hellenistycznej, nie pozostający w żadnym związku z dziejami rzymskimi; jest to też jedyna data według rachuby konsularnej, zanotowana u Justyna. Zwrot „*primo Punico bello L. Manlio Vulsoni M. Atilio Regulo coss*“, mógłby wprowadzić do tekstu historyk piszący z rzymskiego punktu widzenia, a więc najprawdopodobniej dopiero Pomp. Trogus. Być też może, że rzymski historyk przeliczając podaną w greckim źródle datę buntu satrapii partyjskiej pomylił się i stąd pochodzi sprzeczność w tekście Justyna. Jest jednak rzeczą mało prawdopodobną, by datę powyższą mógł znaleźć Trogus w jakimkolwiek źródle greckim; niepewność przecież chronologii epoki hellenistycznej, a szczególnie historii Seleucydów, jest następstwem zupełnego braku w zachowanej tradycji ścisłych dat. Toteż według wszelkiego prawdopodobieństwa data konsularna Justyna jest bezwartościowym wtętem, choć czasu i drogi, na jakiej dostała się do tekstu, ustalić się nie da.

Należyta ocena i interpretacja relacji Justyna pozwala na wykazanie źródła błędnej chronologii Arriana i Euzebiusza. Skoro tradycja o buncie satrapy partyjskiego uległa zapomnieniu, nie orientujący się w rzeczywistym stanie rzeczy historycy starożytni połączyli tę relację z historią Arsacydów, przenosząc powstanie monarchii partyjskiej na okres rządów Antiocha II. Błąd ten dopełniła również nowożytna wiedza historyczna, a następstwem tej pomyłki był nieuchronny chaos chronologiczny i zatarcie i tak niezbyt wyraziście rysującego obrazu rozkładu imperium Seleucydów w Iranie.

KONSTYTUCJA TEKSTU POETYKI ARYSTOTELESZA W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH ŹRÓDEŁ I BADAŃ¹⁾

napisał

J. BLATT

Spośród pomników greckiego piśmiennictwa zapewne żadnemu nie poświęciła filologia więcej uwagi i troski aniżeli Poetyce Arystotelesa. Od czasów renesansu stanowi ten libellus aureus przedmiot wyteżonych studiów. Bibliografia Poetyki, zestawiona przez Coopera i Gudemana w r. 1928, obejmuje 1583 pozycji, a przecież sądząc po najnowszych publikacjach, wydanych dopiero po tym roku, stoimy u progu nowej ery badań nad Poetyką. Przynajmniej jeśli idzie o konstytucję tekstu, co pozostanie po wszystkie czasy punktem wyjścia wszelkiej filologii.

Poetyka zachowała się w kilkunastu rękopisach. Spośród nich najstarszy jest Parisinus 1741 (A), pisany z początkiem XI w. Z innych na wyróżnienie zasługuje Riccardianus 46 z końca XIII lub z początku XIV wieku (R), wydobyty dopiero przed czterdziestu kilku laty. Pozostałe rękopisy pochodzą z końca XV lub nawet z XVI wieku. Bekker oparł swój tekst na 3 kodeksach, z których jednym był wymieniony paryski, ale w kwestii stosunku między nimi się nie wypowiedział. Pierwszym, który wysunął sprawę filiacji rękopisów, był monachijski filolog Leonhard Spengel. Prace jego dotyczące Poetyki zaczęły wychodzić w r. 1837. Urobił sobie przekonanie, że wszystkie młodsze rękopisy — R, przypominać, nie był mu znany — stanowią 'apographa' paryskiego, a ich odchylenia od niego, dające często lekcje poprawne, gdzie w A są błędy, pisał na conto przepisywaczy. Tę tezę Spengla przyjął i całe życie żarliwie jej bronił najlepszy niewątpliwie znawca języka Arystotelesa, wiedeński a potem berliński profesor, Johannes Vahlen, którego autorytet zaciążył stanowczo, choć nie zawsze szczęśliwie, na studiach nad Poetyką. Umiał on bowiem glosy, usiłujące podważyć tezę o wyłączności autorytetu A, zdusić, jakkolwiek ta obrona była niejednokrotnie naciągnięta. I nie zmienił swego stanowiska nawet, gdy się otworzyło nowe źródło. Od r. 1887 mianowicie angielski orientalista, Margoliouth, począł informować świat naukowy o od-

¹⁾ Odczyt wygłoszony na Walnym Zgromadzeniu Koła Lwowskiego PTF. w czwartek 11 lutego 1937.

nalezionym przez siebie arabskim przekładzie Poetyki, który suponuje tekst grecki w wielu miejscach odmienny od A i w niejednym z nich zgodny z lekcjami tzw. 'apographa'. Co prawda Margoliouth ułatwił Vahlenowi stanowisko, bo prace jego w niejednym względzie nie czyniły zadość wymogom nauki. Dopiero uczony wiedeński, orientalista i filolog, Jarosław Tkatsch, umożliwił nauce należytą eksploatację odkrycia Margolioutha. W swoim dwutomowym dziele pt. *Die arabische Übersetzung der Poetik des Aristoteles und die Grundlage der Kritik des griechischen Textes*, wydanym przez Akademię wiedeńską w latach 1928 i 1932 (1), przedstawił historię arystotelizmu na Wschodzie, (2) zbadał technikę i ustalił wartość przekładu arabskiego, (3) wydał tekst tego przekładu wraz z dosłownym tłumaczeniem łacińskim, aby umożliwić korzystanie z Araba także nie umiejącemu po arabsku i (4) — w drugiej części — przedyskutował miejsca, na które przekład rzuca nowe światło. Te wywody Tkatscha to prawdziwe *κρίσις* filologicznego kunsztu, subtelnością i wnikliwością interpretacji nie ustępujące pracom Vahlena. Druga część dzieła została niestety niewykończona, gdyż śmierć przerwała zasłużonemu badaczowi pracę 4/XI 1927, a kontynuatora nie udało się znaleźć. Nadzieje pokładane przez Akademię wiedeńską w prof. Furlanin (Florencja) okazały się złudne i nie pozostało nic innego, jak wydać, co było do wydania gotowe. Uskutecznił to dwaj uczeni: wiedeński orientalista, Theodor Seif, i monachijski filolog, Alfred Gudeman.

Kogo by interesowały bliższe szczegóły, dotyczące przekładu arabskiego, ten będzie musiał sięgnąć po dzieło Tkatscha. Są to atoli sprawy przeciętnemu filologowi niemożliwe do skontrolowania. Ograniczę się więc do kilku dat.

Podbój Azji przez Aleksandra Wielkiego zadecydował o hellenizacji Syrii. Dzięki Seleucydom zakwitła tu kultura grecka i Antiochia stała się drugim obok Aleksandrii ogniskiem jej na Wschodzie. Ten stan rzeczy utrzymał się także po podboju rzymskim, a chrystianizm kroczył po drogach prostowanych przez hellenizm. Nowa religia pobudziła niebawem do życia literaturę syryjską o charakterze w przeważnej mierze kościelnym. W przeważnej mierze: bo nie brakło dzieł treści medycznej, geograficznej, astronomicznej, przyrodniczej i gramatycznej. Wszystko to są przekłady i opracowania dzieł greckich.

Ale najsilniej reprezentowana jest, jak zaznaczyłem, litera-

tura teologiczna. Powstała ona w związku ze sporami dogmatycznymi. Do tej szermierki musiała dostarczyć oręża... logika. Filozofia była — jak widać — już wtedy ancilla theologiae. Wybór padł z natury rzeczy na Arystotelesa, którego *ᾠργανον* przetłumaczono na język syryjski, a wraz z *ᾠργανον* Retorykę i Poetykę. Musimy się ograniczyć do tej ostatniej, bo tamtymi nauka się jeszcze nie zajęła. Otóż z syryjskiego przekładu Poetyki zachowały się tylko dwa małe fragmenty, posiadamy natomiast prawie zupełny arabski, dokonany z tego syryjskiego. Dzięki badaniom Tkatscha umiemy określić czas powstania zarówno obu wzmiankowanych przekładów jako też zaginionego rękopisu greckiego, z którego tłumaczył Syryjczyk. Przekład arabski dokonany został przed r. 940, a więc na jakie sto lat przed napisaniem najstarszego dochowanego Kodeksu greckiego, a przekład syryjski jeszcze o 50 do 60 lat wcześniej. Rękopis grecki, którym się posługiwał Syryjczyk, pisany był około r. 500, a więc jeszcze w starożytności. Zaginiony ten rękopis (Σ), którego rekonstrukcja musi stanowić najbliższy cel krytyki, był tedy o przeszło 500 lat starszy od najstarszego zachowanego.

Atoli nie tylko czasowo lecz i jakościowo góruje Σ nad A. Tłumaczy się to tym, że A pochodzi z tradycji retorycznej — rękopis ten zawiera, jak wiadomo, prócz Poetyki i Retoryki Arystotelesa szereg innych jeszcze pism retorycznych różnych autorów, Σ natomiast jest pędem na tej odrośli tradycji pism Arystotelesa, którą w Aleksandrii zaszczerpił Ptolemeusz Filadelf, nabywając dla tamtejszej biblioteki corpus Aristotelicum. Wiemy, że egzemplarz tej recenzji pism Arystotelesa zachował się na Wschodzie do czasów arabskich.

Na tym niedość. Gruntownej rewizji ulec musi sprawa tzw. apographa. Nie wypłynęły one wszystkie z A — przy dzisiejszym stanie sprawy można to stwierdzić tylko o jednym rękopisie. Marcianus 200 i w ogóle nie pozostają do siebie w stosunku bratnim. Rzadko kiedy w historii naszej nauki okazał się błąd taką nieprzebitą zaporą na drodze do prawdy, jak ta teoria Spengla. Badacze uważali za zbędne trudzić się około ujęcia indywidualności poszczególnych rękopisów i zadowalali się przy odchyleniach od A ogólnikowym: „apographa“. Tymczasem już ze względów chronologicznych jest niemożliwym, by „apographa“ były wypłynęły z A. Bo rękopis ten, którego historia jest nam dokładnie znana, zaraz po r. 1453 został z Konstantynopola przewieziony

do Italii, gdy apographa pochodzą wszystkie z końca XV lub nawet z XVI wieku. Jest inaczej: Riccardianus 46 wykazuje powinowactwo z Σ , inne rękopisy odzwierciedlają inne odnogi tradycji. Rozświelenia tych stosunków należy się spodziewać po Gudemanie, według tego, co pisze na str. 455 nn. swego komentarza.

Jeden przykład, niezwykle instruktywny, niechaj to ilustruje. R. XVI. 55 a 13. Mówi tu Arystoteles o pewnym rodzaju *ἀναγνώρισις*, który określa jako *συνθετὴ ἐκ παραλογισμοῦ τοῦ θατέρου*. Bo tak należy czytać z G. Hermannem, nie *θεάτρον*, jak opiewa zgodnie przekaz. Jest to odmiana czwartego rodzaju *ἀναγνώρισις*, mianowicie *ἀναγνώρισις ἐκ συλλογισμοῦ*. Jako przykład na ten rodzaj naprowadza Arystoteles dramat *Ὀδυσσεὺς ψευδάγγελος*. O dramacie tym nie nie potrafimy powiedzieć, nawet, kto był jego autorem. Potem czytamy *τὸν μὲν γὰρ τὸ τόξον* itd. Słów tych nie rozumiemy. Przypuszczano, że przyczyną jest nieznamość utworu, o którym w nich mowa i błędy w tekście, których usunięcie z tego powodu jest tym bardziej utrudnione. Tymczasem Σ i R dają po *τόξον* całą grupę słów, która we wszystkich innych rękopisach wypadła. W Σ brzmią one 'etenim arcus dixit potentem esse neminem alium atque dixit illud poëta. Et historia etiam quae adducta est de illo nuntiavit de re arcus, ut cognosceret quod non vidit. quod autem attinet ad orationem quod per illud cognosceret in hac erat error in ratiocinatione'. R. zaś pisze: *τὸ μὲν γὰρ τὸ τόξον ἐντείνειν ἄλλον δὲ μηδὲνα πεποιημένον ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καὶ εἰ γε τὸ τόξον ἔφη ἐντείνειν ὃ οὐχ ἑωράκει τὸ δὲ ὥς δι' ἐκεῖνον ἀναγνωριούντος διὰ τούτου ποιῆσαι παραλογισμόν*. Z tych dwu świadectw skleił Tkatsch następujący tekst: *τὸν μὲν γὰρ (τὸ τόξον ἐντείνειν ἄλλον δὲ μηδὲνα πεποιημένον ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καὶ ὑπόθεσις εἰ γε > τὸ τόξον ἔφη γινώσκειν κτλ.* Widać więc, co się stało przyczyną luki: wzrok czy palec przepisywacza usunął się z jednego *τόξον* na drugie znajdujące się o jakie dwa wiersze niżej. Słowa te tłumaczy Tkatsch tak: 'Denn dass nur Odysseus den Bogen spanne, sonst aber kein anderer, ist ein vom Dichter geschaffenes Motiv; ein darauf gebauter Schluss ist es, wenn der Andre erklärt den Bogen erkennen zu wollen, den er nie gesehen hatte. Das Verfahren des Dichters aber, welcher den Hergang der Erkennung auf der Voraussetzung aufbaut, dass der ἕτερος eben daran, an dem Bogen, Odysseus erkennen werde, bedient sich eines Fehlschlusses'. Zagadkowe pozostają te słowa nadal, ale sam fakt

znalezienia się ich w Σ i R wystarczy do strącenia A z piedestału, na który go wydzwignęli Spengel i Vahlen.

A dalej: już polski uczoney, Walenty Wróbel, zwracał przed kilkudziesięciu laty uwagę na znaczenie łacińskich przekładów Poetyki. Są one według niego *codicis instar*. Posłuchu nie znalazł, podobnie jak i inni podający w wątpliwość powagę rękopisu paryskiego. Otóż dziś i te przekłady dochodzą do głosu. To samo dotyczy pierwszych druków, przede wszystkim Aldiny.

Z tego krótkiego szkicu powinno wynikać, jak bardzo wypadnie zrewidować dotychczasowy pogląd na subsidia Konstytucji tekstu Poetyki. W miejsce prostej formułki: $A + \text{apogr.} = A$ wejść musi bogaty obraz skomplikowanej mnogości źródeł: rękopisów, przekładów łacińskich, syryjskiego i arabskiego, a nawet pierwszych druków. Trzeba będzie w każdym poszczególnym wypadku dokonać krytycznego wyboru lekcji i dążyć do rekonstrukcji historii tekstu. Od tego celu jesteśmy jeszcze bardzo odlegli.

Skromnym zadaniem dzisiejszego odczytu będzie zaprezentować kilka wybranych przykładów, które unaoczniają przede wszystkim doniosłość rękopisu Σ .
(C. d. n.)

ZNAJOMOŚĆ ZDOBYCZY W DZIEDZINIE NAUK ŚCISŁYCH W STAROŻYTNOŚCI W DZISIEJSZYCH PODRĘCZNIKACH ŁACIŃSKICH I GRECKICH

napisał

NIKITA DUMKA

Poznanie języka i kultury starożytnych Greków i Rzymian oraz ich wpływu na czasy późniejsze do dzisiejszych włącznie jest naczelnym postulatem nauczania języków klasycznych. Stąd też już od pierwszych chwil pobytu ucznia w murach szkoły średniej zaczyna on czerpać te wiadomości częściowo przy nauce różnych przedmiotów, najwięcej jednak na lekcjach łaciny i greki, jako specjalnie ku temu przeznaczonych. A ponieważ uczeń czerpie te wiadomości nie tylko z ust nauczycieli lecz bardziej jeszcze może z podręczników, które obecnie odzyskały znowu pierwotne znaczenie tj. stały się podstawą nauczania w szkole, więc troska o najlepsze podręczniki była zawsze i będzie jednym z najważniejszych zagadnień normalnie rozwijającego się szkolnictwa. Nic też dziwnego, że sprawą podręczników szkolnych zajmują się nie tylko fachowcy, ale też i całe społeczeństwo. Dlatego też i my poświęcimy kilka uwag naszym podręcznikom szkolnym, przeważnie łacińskim, nie pomijając jednak i greckich.

Hasło: „Varietas delectat“ — jest podstawą prawdziwej nauki (używam tego słowa często w znaczeniu nauczania), by nie zakradła się nigdzie nużąca jednostajność, która gdzie jak gdzie, ale w szkole jest wprost zabójcza. Nauczyciel musi zawsze dążyć do tego, by nie zasklepić się w suchym szablonie i monotonii, by lekcje jego nie stały się nudne i by przyniosły pożądane wyniki. Takie same wymagania musi się postawić podręcznikom łacińskim i greckim w gimnazjach i liceach. Wcale nie jest to obojętnym dla szkoły lecz przeciwnie jednym z najważniejszych zagadnień, o ile szkoła chce rozwijać jak najbardziej zdolności umysłowe a zarazem i fizyczne wychowanków swoich oraz wlać w nich zamiłowanie do różnych gałęzi wiedzy ludzkiej.

Przeglądając się wszystkim nowym podręcznikom języków klasycznych, głównie łacińskim, wśród których są i mocniejsze i słabsze, a nawet bardzo słabe, da się zauważyć w ich układzie pewną jednostronność, wypływającą z pewnością wcale nie ze złej woli autorów. Jest on zbyt „humanistyczny“ — że się tak wyrazimy,

zwłaszcza w klasach starszych, materiał niestosownie dobrany, jednostronny tak, że i uczeń i nauczyciel znajdują się przez cały czas nauki tylko w jednej bardzo ciasnej sferze zainteresowań. Wobec tego materiał często jest nużący. Taki dobór materiału ze starożytnych autorów przede wszystkim w dobie obecnej ogromnego rozwoju nauk ścisłych nie jest pożądanym, gdyż uczeń opuszczając mury szkolne nie będzie miał prawie żadnego pojęcia o tej dziedzinie nauk starożytnych, które przecież już przed lat tysiącami osiągnęły pokażne rezultaty. Bez nich nauka dzisiejsza nie byłaby osiągnęła tych zdobyczy, które właśnie stwierdzamy. Mamy na uwadze głównie prawie że całkowite pominięcie wiadomości starożytnych z dziedziny nauk ścisłych tak w wyborze materiału z samych autorów, jak też w treści czytanki polskiej, dodanej do wyjątków z autorów.

Pomijamy to, że niektóre podręczniki są ciężkie i chaotycznie ułożone i dlatego też niestrawne, pomijamy to, że w niektórych podręcznikach łacina jest tworzona naprędce, jakby na kolanie, pomijamy to, że niektórym czytankom polskim, dodanym do podręcznika, można poczynić bardzo poważne zarzuty co do samej treści, pomijamy również to, że w tych podręcznikach ogromna przewaga urywków jest identyczna; jednak nie możemy pominąć faktu, że zdobycze starożytności w dziedzinie nauk ścisłych zostały w naszych podręcznikach prawie całkowicie pominięte, jakby w ogóle nie istniały. A przecież z takim stanem rzeczy trudno się pogodzić.

Weźmy chociażby dziedzinę geografii, która mimo wszystko jest bardzo ściśle związana z historią; ile wiadomości z geografii starożytnej uczeń wyniesie? Coś niecoś może z lekcji nauki geografii dzisiejszej, a poza tym nic. Najwyżej dowie się uczeń o tym, iż starożytni Grecy i Rzymianie wierzyli, jakoby ziemia była ogromną tarczą, oblaną naokoło mityczną rzeką Okeanosem (dzisiejsze poglądy naukowe wykazują, że sprawa wcale tak się nie przedstawiała zwłaszcza u Homera; por. np. Hennig Richard, *Die Geographie des Homerischen Epos. Eine Studie über die erdkundlichen Elemente der Odyssee. Neue Wege zur Antike, I. Reihe, Heft 10.* Leipzig-Berlin [Teubner] 1934, 35 nn.), a dopiero później przekonali się, że właśnie ziemia jest kulą. Uczeń nic się nie dowie o wielkości i obwodzie ziemi w starożytności i poglądach na te sprawy u Homera, filozofów i Herodota. Tak samo uczeń nie dowie się nic o tym, jak na daną sprawę zapatrywali się Arystoteles, Eudoxos z Knidos,

słynny Aristarchos, który wraz z późniejszym trochę od siebie astronomem Seleukosem z Seleukii nie tylko odważył się stanowczo twierdzić, że ziemia jest kulą i obraca się nie tylko naokoło własnej osi ale także i naokoło słońca, czyli że jest ruchomą we wszechświecie. A zatem stworzyli ci uczeni system heliocentryczny i stanowczo odrzucili system geocentryczny. Byli to więc starożytni poprzednicy Kopernika, którego ogromne znaczenie dla nas polega przede wszystkim na odnowieniu i rozpowszechnieniu dawno zapomnianych wiadomości. Trudno uwierzyć w to, by uczeń dowiedział się w szkole trochę szerzej o Eratostenesie, o jego pomiarach obwodu ziemi i wprowadzeniu w pełni siatki geograficznej, bez której dzisiejsza nauka geografii jest nie do pomyślenia. A stało się to głównie dzięki kolosalnemu rozwojowi studiów matematycznych i astronomicznych. Czy dowie się uczeń, że pierwszą mapę — rozumie się taką, jak dzisiaj — stworzył filozof grecki z VI w. pd. Chr. Anaximandros? Że daleką północ aż do Islandii i polarne zjawiska bada największy odkrywca świata Pyteas z Massalii (IV w. pd. chr.), o tym warto by poinformować ucznia bodaj w kilku słowach. O Archimedesie dowie się co prawda uczeń najwięcej z fizyki, jednak można wątpić, czy dowie się czegoś szerzej o jego pracach z zakresu matematyki, którą stosował w bardzo szerokim zakresie w mechanice, (przy budowie maszyn, w ogóle dla celów praktycznych), w której już zajmował się całkami (por. Heiberg, *Hermes* XLII, str. 235 nn., zwłaszcza 302), a przede wszystkim z zakresu geografii. Hipparch, Poseidonios, Marinos z Tyru i Ptolemaios pozostaną dla ucznia bez żadnego wrażenia, z wyjątkiem chyba tego ostatniego, o którym może nieco dowie się z matematyki. Rzymianie: Pliniusz Starszy, Mela i inni mogliby także coś tutaj powiedzieć. A przecież prawie wszyscy ci ludzie stworzyli dzieła wiekopomne, o których warto, by na ławach gimnazjalnych czy licealnych uczniowie czegoś się dowiedzieli.

Więcej nieco mogą się uczniowie dowiedzieć o zdobywcach starożytności w dziedzinie matematyki i fizyki na lekcjach tychże przedmiotów. Przede wszystkim prawie wszyscy filozofowie byli wybitnymi matematykami i fizykami. O tym mogą uczniowie czytać w wyjątkach z dzieł filozoficznych Cyncerona i innych autorów. Że Tales był pierwszorzędnym matematykiem, astronomem i geografem, a Pytagoras dokonał nadzwyczajnych odkryć w zakresie geometrii i astronomii — on bowiem pierwszy rzucił myśl, że ziemia obraca się dokoła jakiegoś ogromnego ogniska światło-

wego — o tym mogą uczniowie dowiedzieć się nieco dokładniej w szkole. Teoria atomistyczna nie będzie nowością dla uczniów, skoro poznają, że już starożytni filozofowie dali jej początek (Demokritos). Zwłaszcza po Aleksandrze Wielkim, w epoce hellenistycznej, starożytne nauki ściśle doczekały się niesłychanego rozwoju. Co prawda daleko jest nam jeszcze do stanu, byśmy w pełni mogli ocenić naukowe zdobycze Greków w tej epoce, lecz to jeszcze nie dowód, byśmy nie mogli bodaj z grubsza poinformować o tym uczniów. Cała tragedia, że dzieła uczonych epoki hellenistycznej przypadły i o ich zdobyczach wiemy przeważnie z fragmentów ich dzieł, późniejszych źródeł i przeróbek. Praca to trudna i nadzwyczaj skomplikowana, gdyż badacz musi być nie tylko pierwszorzędnym znawcą dzisiejszego stanu wiedzy w danej gałęzi nauki, ale też doskonale posiadać języki klasyczne i historię starożytną. Dzisiaj widać już jak na dłoni, że wspaniałe odkrycia XIX i XX st. w ogromnej swej części w głównych zarysach swoich były już znane uczonym okresu hellenistycznego. O „Elementach“ (στοιχεῖα) Euklidesa coś niecoś dowie się uczeń na lekcjach matematyki, jednak czy choć jedno zdanie przeczyta on z tego wiekopomnego dzieła, które dzięki swej jasności używane było do czasów ostatnich, a w Anglii jest jeszcze i dzisiaj w szkołach w użyciu. Warto, żeby w liceach, zwłaszcza klasycznych, znalazło się przynajmniej kilka najprostszych zdań z tego autora, tym bardziej, że ostatnio wyszedł wybór z jego dzieła (por. Zarycki Miron, Chrestomatia matematyki greckiej, Lwów 1936. Nakładem Filomaty). O słynnym lekarzu Hippokratesie dowie się uczeń trochę z nauki psychologii; jednak nie zaszkodziłoby przeczytać chociażby w czytance polskiej parę zdań z jego dzieła *Περὶ αἰσθῶν ὑδάτων τόπων*, a ponadto poznać i to, że niektóre jego zdobycze w medycynie nie straciły swej wartości do dzisiaj. Rzadko zapewne ktoś wie, jak ogromnymi i wprost zadziwiającymi były odkrycia Herofilosa i Erasistratosa, lekarzy aleksandryjskich z epoki pierwszych Ptolemeuszów, w dziedzinie anatomii i fizjologii. Drogą szeregu doświadczeń wyjaśnili oni funkcje mózgu, dokładnie zbadali system nerwowy człowieka, obieg krwi itp. Zwrócili bardzo baczność uwagę na terapię i farmakologię, z czego Herofilos kładł nacisk na lekarstwa, Erasistratos zaś głównie na dietę. Galenos, jak również rzymscy lekarze z Celsusem na czele, godni są także uwzględnienia w nowych podręcznikach szkolnych łacińskich i greckich, jeżeli już nie w małych wyjątkach, to przynajmniej w czytance polskiej.

A starożytne nauki przyrodnicze czyż nie mogą znaleźć miejsca w nowych podręcznikach? Już od zarania historii Grecy zaczęli świadczyć wielkie usługi tej dziedzinie nauk, a pochod Aleksandra Wielkiego do Persji i Indii był wprost przełomowym dla botaniki i zoologii. Zdaje się nam, że należałoby w tej dziedzinie podać uczniom kilka fragmentów z dzieł Arystotelesa i Teofrasta, by ci zrozumieli, że w naukach przyrodniczych starożytni poczynili postępy nadzwyczajne. Tu przychodzą nam mimowoli na myśl słowa jednego z uczonych europejskich, który zupełnie słusznie mógł powiedzieć, że ogromnie byłby ulżył sobie w pracy słynny botanik Linneusz, gdyby był znał należycie język grecki i gdyby mógł być czytać dzieła Arystotelesa, a zwłaszcza Teofrasta w oryginale. Naturalis Historia Pliniusza aż się prosi, by podać z niej w podręcznikach kilka wyjątków z nauk przyrodniczych. Również technika starożytna powinna znaleźć pewne uwzględnienie, do czego Vitruwiusza *De Architectura* bezsprzecznie dostarczy odpowiedniego materiału. Jakkolwiek kilka wyjątków z obu ostatnich autorów znajduje się w niektórych podręcznikach, to wcale nie są to z omawianej przez nas dziedziny. A przecież są to rzeczy godne uwzględnienia.

Jeszcze jedna bardzo ważna dziedzina została prawie całkowicie pominięta w nowych podręcznikach łacińskich (niewiadomo jak będzie w greckich). Jest to sprawa wiadomości starożytnych o Słowiańszczyźnie, a tym samym i o ziemiach znajdujących się obecnie w granicach Państwa Polskiego. Niemcy zrobili z „Germanii“ Tacyty swoją biblię. Czyż nie jest godnym poznania przez uczniów Herodot w wyjątkach z IV-ej księgi, opisującej dokładnie tereny północnych wybrzeży morza Czarnego (dzisiejszą Ukrainę), które wchodziły niegdyś w skład Polski? Dotychczasowe wypisy podawały wyjątki z różnych ksiąg Herodota, nigdy zaś z IV-ej. Przecież znajomość dziejów ojczystych od najdawniejszych czasów jest czymś koniecznym dla człowieka inteligentnego. A źródłem najstarszym i najbogatszym dla poznania dziejów Słowiańszczyzny jest właśnie Herodot. Pierwsze wiadomości literackie o ziemiach Polski mamy u Pliniusza Starszego, który podaje wzmiankę o Wiśle-Vistula, a wszystkie kraje słowiańskie nazywa Sarmacją-Sarmatia. Najstarsze wiadomości w starożytności o Polsce znajdujemy na mapie M. Vipsanijusza Agryppy z czasów Augusta, którą mylnie identyfikują z tzw. Tabula Peutingeriana (ostatnio przeciw

temu wystąpił Alfred Klotz w rozprawie pt. „Die geographischen Commentarii des Agrippa und ihre Überreste“, *Klio* XXIV [1931], 38—58; 386—466). Jedynie Kowalski-Golias opierając się na fragmentarycznych wiadomościach, zachowanych u Pliniusza Starszego i jeszcze w niektórych źródłach, starają się w końcowych paragrafach podręcznika dla kl. II — *Iuvenis Romanus* (De sedibus Sarmatorum) coś powiedzieć o ziemiach słowiańskich — zwłaszcza polskich — w starożytności, lecz niestety próby te wypadły bardzo nieszczęśliwie już chociażby z tego względu, że nie są one pozbawione zasadniczych błędów rzeczowych (np. Hypanis = Bug; nie jest to wcale Bug, lecz Boh wpadający do morza Czarnego). A wiadomości Klaudiusza Ptolemeusza o ziemiach polskich (szereg plemion na ziemiach polskich i miasto Calisia-Kalisz), Ammianusa Marcellinusa, Jordanisa, Prokopiosa, Maurikiosa i innych o ziemiach słowiańskich? Czyż nie lepiej i nie daleko korzystniej wyrzucić do rupieci lub oddać dla uczonych osławione Katylinarki Cycerona z podręczników szkolnych, same kłamstwa i rozmyślane fałszerstwa rzymskiego polityka a dać na miejsce tej bezsensownej lektury wszystkie ważniejsze wiadomości autorów starożytnych o ziemiach słowiańskich w ogóle, a o Polsce w szczególności? Zdaje się, że daleko więcej pożytku wyniesie uczeń ze szkoły, gdy przeczyta to, co wiedzieli starożytni o ziemiach słowiańskich (jakkolwiek jest tam częstokroć sporo balałactw — lecz na to jest komentarz), niż kiedy będzie się wczytywał, a nierzadko nawet kul na pamięć, wymienione bezmyślne elukubracje słowne Cycerona, pozbawione podstaw realnych. Przeczytawszy wiadomości podane przez starożytnych o ziemiach ojczystych, uczeń pozna dokładnie, że dzieje Słowiańszczyzny, a tym samym i Polski, nie zaczynają się dopiero w VIII, IX czy nawet aż w X w. po Chr., lecz zrozumie, że mamy wiadomości o naszych ziemiach, ich wyglądzie, ludach je zamieszkujących itd. już w V w. pd. Chr. Co daliby Niemcy, gdyby tak mieli swego Herodota czy Tacyta już w V w. pd. Chr.!

Tych kilka słów chcieliśmy powiedzieć o treści przyszłych naszych podręczników szkolnych tak gimnazjalnych jak licealnych. Rozumie się, że wcale to nie wyczerpuje wszystkiego, co można w danej sprawie powiedzieć, zresztą nawet nie kusiliśmy się o wyczerpanie tego. Z pewnością większości filologów będą się wydawały podobne uwagi nieuzasadnione, może nawet fantastyczne, albo wprost dzikie — gdyż jest to burzenie starych „bożków“ filologicznych — ale trudno. Życie nie stoi na miejscu, tylko idzie mi-

lowymi krokami naprzód, więc też musi pociągnąć z sobą i filologów. Filologia klasyczna jest na ogół dzisiaj bardzo niepopularna. Uderzmy się w piersi i przyznajmy, że gros winy ponosimy my sami filologowie, którzy zasklepiliśmy się w rutynie, od wielu, wielu lat podajemy zawsze tę samą strawę w tej samej misie aż do obrzydzenia, aż do zabicia wszelkiego żywszego uczucia do języków klasycznych. Jednostajność, nuda w doborze odpowiedniego materiału, to właśnie zadaje straszliwe klęski filologii klasycznej na każdym kroku.

Lecz spyta się ktoś, jak pogodzić to wszystko w nowych podręcznikach? Na to odpowiemy od razu, że podawanie materiału, dotyczącego zdobyczy w dziedzinie nauk ścisłych w starożytności, nie może odbyć się w jednym tylko podręczniku i w przeciągu tylko jednego roku. Dany materiał musi być rozłożony na całe gimnazjum i liceum, zwłaszcza na IV-ą klasę gimnazjalną i na obie klasy licealne. W pierwszych (w ogóle niższych) klasach gimnazjalnych można podawać ten materiał w nieco mniejszych dawkach, stworzyć odpowiednie rozmówki itp. Takich lekcyj może być niedużo, ale z pewnością przyczynią się one waleśnie do urozmaicenia nauki języka łacińskiego i greckiego. Wyrzucić niepotrzebny balast z dzisiejszych podręczników, trochę zredukować Cyserona, a już całkiem usunąć jego Katylinarki, na których miejsce dać coś innego (u Cyserona jest z czego wybrać), wstawić mniej lub więcej materiału z zakresu nauk ścisłych czy to w oryginale czy to w czytankach polskich, dodanych do podręcznika, dać syntetyczne ujęcie (przynajmniej w jednym lub daleko lepiej w kilku ustępach) wiadomości starożytnych w dziedzinie nauk ścisłych, a zobaczymy, że i podręczniki nasze i sama filologia klasyczna zarumieni się nowym życiem, którego od szeregu lat jest prawie że całkiem pozbawiona. Zapewne o niejednym dowie się uczeń na lekcjach innych przedmiotów, jak np. historii, polskiego, matematyki itd., lecz będą to już raczej oddźwięki i echa oryginału. Pierwsze miejsce będzie miała tutaj zawsze, filologia klasyczna. Stąd też hasło „*varietas delectat*“ musi w pełni przyświecać filologii klasycznej, by przestała już raz być nudną i wypłowiałą.

NEOFILOLOGICZNE METODY W NAUCZANIU JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO¹⁾

napisał

MARIAN GOLIAS

Może nikt z filologów nie poddał tak ostrej krytyce metod nauczania języków klasycznych, jak to uczynił ostatnio L. Mader w głośniejszej w Niemczech rozprawie, którą wydał wraz z W. Breywischem w r. 1934 pt. *Zur Eingliederung des altsprachlichen Unterrichts in die nationale Schule*. Na wstępie swej książki wyróżnił on w historii nauczania języka łacińskiego 3 okresy²⁾. Pierwszy sięgał, zdaniem jego, do roku około 1450, a zmierzał przez posługiwanie się łaciną do osiągnięcia celu praktycznego. Nauka odbywała się więc metodą bezpośrednią, bez stosowania przekładów, jak to się dziś dzieje przy nauce języków nowożytnych. Przy tym używano podręczników pisanych po łacinie.

Okres drugi sięgał do połowy XVIII wieku; rozpoczęły epoką humanizmu, biorący za wzór pisma Cyserona i Terencjusza, uczył *Latine scribere* i *Latine loqui* wedle tych dwu autorów. Ograniczony do dwu wzorów język stać się musiał z żywego, jak to było w pierwszej epoce nauczania, językiem zamkniętym w doborze słów, stylu, a nawet szczegółowych form. Celem nauczania staje się naśladowanie wzorów klasycznych, posługujące się po raz pierwszy ważnym ćwiczeniem: przekładem z języka ojczystego.

W okresie trzecim od połowy XVIII wieku, wraz z epoką neohumanizmu, położono nacisk na treść dzieł klasycznych i zaczęto uczyć języka łacińskiego w tym celu, aby w pismach Rzymian znaleźć treść, która miała kształcić ducha wychowanka myślami i ideami kultury antycznej.

Z kolei zastanawia się Mader, czy neohumanizm, który postawił nowe cele w stosunku do epoki poprzedniej, czy też i stworzył nowe formy nauczania. Odpowiada, że siła tradycji była tak wielka, iż w praktyce nie uczono ucznia ani kultury, ani nawet języka, tylko dalej gramatyki, jak w okresie poprzednim. Kiedy wedle jego informacji³⁾ w roku 1840 jakiś pedagog duński odwiedził szkoły

¹⁾ Referat wygłoszony na konferencji rejonowej Ogniska met. we Lwowie i na konferencjach grupowych w Brzeżanach, Stryju, Samborze i Tarnopolu.

²⁾ str. 14.

³⁾ str. 17.

pruskie wyposażone w ogromną ilość godzin przeznaczonych na naukę języka łacińskiego, znalazł małe wyniki, jeśli chodzi o czytanie i zrozumienie dzieł klasycznych. Podobne uwagi poczyniono około roku 1860 i stwierdzono, że gramatyka zabija lekturę. Podobne obserwacje cytuje⁴⁾ Mader z lat 1890, 1899, 1902 i stwierdza, że w tej sprawie nie jest istotnym fakt, że przed laty 80 poświęcano nauce języków klasycznych 128 godzin, a obecnie tj. w r. 1934 godzin 89, w tym 43 przeznaczone na łacinę, a 36 na grekę. Powodem tego jest to, że gramatyce przyznaje się równe prawa co lekturze. To nazywa Mader gramatycyzmem w nauczaniu języka łacińskiego.

O ile jednak gramatycyzm może być groźniejszy u nas, gdzie tak nie wiele czasu wyznacza program na naukę języka łacińskiego, jeśli groźnym się stał w Niemczech w warunkach o tyle lepszych dla nauki języków klasycznych? Z drugiej jednak strony nikt ostrożny nie może zredukować nauczania gramatyki poza pewne granice, przeciwnie, każdy, kto pragnie, aby lektura mogła mieć wartość, musi wymagać silnych podstaw i metodycznego traktowania w nauce języka. Tylko co do zakresu i formy nauczania gramatyki musi tu i ówdzie nastąpić zmiana.

Przeglądając ostatnią literaturę dydaktyczną kraju, który dotychczas zawsze skutecznie przodował pod tym względem, to jest Niemiec, a szczególnie uwzględniając 2 ostatnie rozprawki: Madera-Breywisch'a i zbiorową pracę *Lateinischer Sprachunterricht*⁵⁾ zauważyć możemy wyraźną walkę filologów niemieckich z gramatycyzmem i z następstwami coraz większej redukcji godzin, walki tym bardziej znamiennej, że nikt z dydaktyków nie ma odwagi wystąpić przeciw zasadzie skracania ilości godzin, dyktowanej przez rząd hitlerowski. Każdy z nich powołując się na wielkie zrozumienie dla humanizmu ze strony Hitlera, wypowiedziane przez niego na str. 464 znanej książki *Mein Kampf*, pociesza się tym, że nauka łaciny ma zapewnione uznanie, tylko musi dostosować się do polityki narodowo-socjalnej. Równocześnie rodzą się u nich pomysły, jak zaradzić, aby stratę czasu powetować rekompensującą formą nauczania, zastrzegając się wyraźnie, że „*neuer Weg, nicht ein Notweg, als Opfer der Zeit, sondern sinngemässer, psychologischer überlegter Weg*“⁶⁾).

⁴⁾ str. 18.

⁵⁾ *Lateinischer Sprachunterricht*. Sieben Beiträge zur Methodenfrage. Neue Wege zur Antike. I Reihe Heft 12. Teubner. Leipzig 1936.

⁶⁾ Mader-Breywisch w. c. d., str. 52.

Obserwując życie szkolne jeszcze w dawnym gimnazjum, więc przed rokiem 1934, nabrałem przekonania, że nauczanie języka łacińskiego i u nas, mimo niegdyś pomyślniejszych warunków zawsze szwankujące, nie powinno odbywać się tylko w jednej formie, tj. filologicznej, gramatycznej.

W odczycie wygłoszonym w Kole Lwowskim PTF (9 stycznia 1934) pt. *O metodę rozumienia tekstów łacińskich w szkole*, wydanym w Kwartalniku Klasycznym (r. 1934 str. 9) zwróciłem uwagę, że dotychczasowe podejście do rozumienia tekstu klasycznego metodą gramatyczno-konstrującą nie jest jedyną, przeciwnie często zawodzącą i psychologicznie nietrafną. Podkreśliłem tam za Hoffmannem⁷⁾, iż wielkie usługi może oddać metoda bezpośredniego ujmowania, a za pierwszy moment tej pracy uważałem ujęcie treści pod wpływem głośnego czytania nauczyciela. To samo podkreślałem w artykułach drukowanych w Eos-Kwartalniku Klasycznym omawiając wyniki ankiety w sprawie nauczania języka łacińskiego w kl. III⁸⁾.

Po obserwacjach życia szkolnego coraz bardziej utwierdzałem się w przekonaniu, że i u nas dla nauki języka łacińskiego w nowym programie, przy szczupłym wymiarze godzin przeznaczonym na naukę języka łacińskiego, bardzo niebezpieczny jest potępiony przez Madera gramatycyzm. U nas przybiera on inne formy niż w Niemczech. Tam odzywa się dwójako: w nadmiernych ćwiczeniach w tłumaczeniu z języka ojczystego na język łaciński, po drugie, co jest następstwem pierwszego faktu, w traktowaniu zbyt obszernym tych zjawisk gramatycznych, które są potrzebne tylko ze względu na szerokie traktowanie tłumaczeń z języka ojczystego na język łaciński, tak zwane *Hinübersetzen*.

Nasz program ochronił nas od przerostu tłumaczeń na łacinę szczupłością czasu. Co jest możliwe pod tym względem w Niemczech przy 53 godzinach, to siłą faktu przy naszych godzinach 22½ (jeśli niemieckiemu maximum godzin przeciwstawimy w naszych stosunkach gimnazjum 4-letnie i liceum klasyczne) jest wykluczone.

Jeśli w Niemczech ze względu na tłumaczenia niemiecko-łacińskie uczono wiele rzeczy niepotrzebnych i niestosowanych przy lekturze, i u nas uczy się wiele rzeczy zupełnie bezcelowo. Nie nastąpił

⁷⁾ F. Hoffmann, *Der lat. Unterricht auf sprachwissenschaftlicher Grundlage*. Leipzig 1921.

⁸⁾ Nauka języka łac. w kl. III w świetle ankiety, *Eos-Kwartalnik Klas.* 1936, str. 505.

jeszcze zwrot u nauczycieli i właściwe ustosunkowanie się wobec nowych celów. Jeśli słusznie skarży się Mader, że neohumanizm wskazał nowy cel: poznanie kultury przez lekturę w języku łacińskim, ale nie podał właściwej drogi i że w praktyce panuje dalej Cyцерonianizm, to i u nas jeszcze dość często kultywuje się pilniej recytowanie wszystkich form *cum* niż naukę, jak brać się do rozumienia i przekładu tekstu, a bardzo często kryterium wiedzy ucznia na poziomie lektury poetów jest to, czy uczeń umie odmieniać *verba anomala* i umie zamienić *gerundium* na *gerundivum*. Nasze podręczniki gramatyki nie oczyściły się jeszcze z wiadomości szkole niepotrzebnych, a utrudniających wyszukanie tego, co niezbędne.

Jeśli Niemcy dziś głoszą jeden tylko środek jako lekarstwo przeciw gramatyzmowi a zarazem jako wyjście z sytuacji małej produkcji dotychczasowych metod nauczania, a mianowicie metodę łacińsko-niemiecką⁹⁾, będziemy ostrożniejsi. Radykalizm pomysłów niemieckich spotkał się ze sprzeciwem¹⁰⁾, który i my podzielamy. Jednak jak bardzo byłoby pożyteczne, aby nasz nauczyciel poznał te prądy! Bardzo by to umożliwiło mu otrząśnięcie się z tego, co już dawniej uchodziło za anachronizm. Jeżeli chodzi o słabe strony naszej szkoły, to tu działa szkodliwie gramatycyzm i wyłączność metody pośredniej może więcej niż w Niemczech. Metoda ta, odpowiadająca typowi umysłowości młodzieży niemieckiej, przeniesiona żywcem i zastosowana w szkole zaborczej austriackiej i pruskiej, nie uwzględnia charakteru naszej młodzieży. Jeśli przypomnimy sobie jej istotę i bezstronnie ocenimy jej wartości i wady, spostrzeżemy, w czym tkwi błąd naszej rzeczywistości szkolnej.

Metoda filologiczna, zwana też *aperceptywną*¹¹⁾, jest główną metodą w nauczaniu języka łacińskiego. Praca tu dokonywa się niejako dwutorowo: uczeń analizuje elementy słowa, zdania, myśli i równocześnie składa z powrotem tak, że nie tylko uświadamia sobie treść ale i formę języka. Podstawą zatem psychologiczną jest *apercepcja*, formą logiczną dedukcja, metodą pracy analiza. Na tej drodze poznaje uczeń zjawiska deklinacyjne i koniugacyjne; funkcje zdaniowe poznaje przez konstruowanie, tzn. budowanie zdania przez kolejne określanie orzeczenia i podmiotu, przy równoczesnym

⁹⁾ Najlepiej ilustruje ją Breywisch str. 52 w wyż. c. d., tamże, Mader str. 33; za nim Klenk w *Lateinischer Sprachunterricht*, str. 12.

¹⁰⁾ *Lateinischer Sprachunterricht*, str. 82.

¹¹⁾ Przez *apercepcję* rozumiemy refleksyjne ujęcie jakiegoś faktu świadomości, wywołane uwagą zamierzoną.

uświadamianiu sobie, że określenia tych dwóch głównych części zdania wyrażać można z równą wartością logiczną zapomocą słowa, zwrotu względnie zdania pobocznego. Ale już w Niemczech zwróceno w ostatnich czasach uwagę, że takie poznawanie i rozumienie form deklinacyjnych i koniugacyjnych nie powinno być ćwiczone przez wychodzenie od języka ojczystego, lecz podstawą pracy zawsze winna być forma obca. Obecnie głosi się w Niemczech, że wyjściem z obecnej trudnej sytuacji w nauczaniu języka łacińskiego będzie metoda łacińsko-niemiecka. W formie krańcowej głosi ją Mader i Breywisch odrzucając wszelkie tłumaczenia z języka ojczystego. Obraz praktyczny takiej metody podaje Klenk¹²⁾. Jako wynik tej dyskusji przyjęty przez umiarkowanych jest: nie tylko metoda łacińsko-niemiecka, ale także niemiecko-łacińska¹³⁾. Takie stanowisko i my możemy aprobować.

Końcowym etapem pracy nad językiem, kiedy uczeń już posiada pewną znajomość form gramatycznych i funkcji składniowych oraz pewien zapas słów, jest moment wydobywania myśli z tekstu czyli rozumienie. I ono dokonywało się dotychczas jedynie zabiegiem aperyceptywnym. Uczeń całość zdania rozkładał stopniowo na części niższe w poszukiwaniu za zdaniem głównym, aby tam drogą analizy wewnętrznej zdobywać myśl i treść zdania głównego i łączyć treść zdań pobocznych jako określeń zdania głównego. Przy tym stosuje uczeń, o ile postępuje metodycznie, konstruujące pytania postawione przez siebie, przekładając każdy zdobyty szczegół na język ojczysty. Tak postępując szczególnie na stopniu najniższym, wyrabia sobie wyczucie obcego języka. Jest to postępowanie pośrednie, przekładające wszystko na język ojczysty, a ćwiczeniem w tym były momenty odwrotne tj. przekłady z języka ojczystego na łaciński. W całości postępowanie to, ogromnie cenne jako środek formalnie kształcący, uznany był nawet przez przeciwników filologii za specyficzny przymiot nauczania języków klasycznych. Najlepiej wartości tej metody przedstawił przyrodnik Kerschensteiner¹⁴⁾ widząc w tym główne narzędzie urabiania kultury myśli. Wyłączność jednak tej metody stała się równocześnie źródłem wad, które mogą przyćmić i zalety. Wadą metody filologicznej jest to, że prowadzi do opanowania języka drogą nienaturalną. Zwykle bowiem

¹²⁾ Lateinischer Sprachunterricht: Die lateinisch-deutsche Lehrweise im Anfangsunterricht eines Gymnasiums, str. 12.

¹³⁾ Lateinischer Sprachunterricht, str. 82.

¹⁴⁾ Zob. Krüger, Methodik des altsprachlichen Unterrichts 1930, str. 58.

uczymy się mowy obcej słuchaniem i powtarzaniem. Ponieważ jednak nie cel praktyczny i czynne władanie przyświeca nam przy nauce języków klasycznych, ale rozumienie tekstów, ta nienaturalność mniej razi. Mimo to metoda filologiczna stosowana wyłącznie wymaga pewnego ożywienia, a ponadto w pewnych sytuacjach zawodzi. Te właśnie wady może rekompensować metoda bezpośrednia. Przez metodę bezpośrednią rozumiemy takie poznawanie języka obcego, w którym ktoś poznaje obcą mowę bez używania języka ojczystego jako pośrednika. Tak uczy się dziecko mowy ojczystej. Jest to metoda naturalna. Na tej drodze uczą się starsi mowy cudzej znalazłszy się w obcych warunkach. Podobnie, chociaż już z bardzo ważnymi zmianami uczy się dziś języka obcego w szkole; ale wobec tego, że nauczyciel niekiedy używa języka ojczystego, aby coś wyjaśnić, jakiś wyraz przetłumaczyć, metoda ta nie jest bezwzględnie bezpośrednią. Dlatego panującą dziś w szkole metodę nauczania języków nowożytnych nazywamy bezpośrednią złagodzoną lub neofilologiczną. Ważną jej cechą jest to, że na pierwszy plan wysuwa się treść a nie forma wypowiedzenia, że ucząc języka obcego, szczególnie w początkach, pomijamy uświadomienie formalne, dokonywane przez filologów przy ich metodzie aperceptywnej jako uświadomienie morfologiczne i funkcyjne. Podstawą psychologiczną metody neofilologicznej jest naśladownictwo i powtarzanie, więc asocjacja w przeciwieństwie do apercepcji, stosowanej przez filologów, a metodą logiczną tu jest indukcja. Nauka odbywa się drogą słuchową z początku wyłącznie, potem równoległe z poznawaniem wzrokowym, tj. pracą nad tekstem. Metodę bezpośrednią cechuje też dążność, aby zrozumienie myśli czy podanej mową czy drukiem dokonywało się bez wstępnych uwag, względnie przy najmniejszej ilości objaśnień.

Filolog powinien znać istotę i formę pracy bezpośredniej i wiedzieć, że nie uszczuplając dobroczynnych i cennych wpływów metody filologicznej, może je tylko spotęgować używając pewnych chwytów metody bezpośredniej jako ożywiających, urozmaicających a często nawet ułatwiających zrozumienie myśli tekstów czytanych.

1. Jeśli uznamy, że nastawienie ucznia na treść jest faktem naturalnym i wyjaśnionym psychologią wieku młodzieńczego jako żadnego nowości, dlategoż tak rzadko na stopniu elementarnym podkreśla się treść zwłaszcza dziś, gdy każdy ustęp od pierwszego nawet w kl. I przynosi jakiś szczegół nieznan, dla-

czego odpytywanie starej lekcji nie ma się zaczynać od nawiązania względnie pogłębienia zdobytych wiadomości rzeczowych, dlaczego wreszcie nawet na stopniu wyższym znika treść, a występuje forma przedstawienia lub, co gorsza, tylko język i jego właściwości? Czy nie będzie naturalnym, jeśli będziemy podkreślać od pierwszej chwili także treść jako godną wysiłku, chociaż nauczyciel na pierwszym planie, nieuświadomionym zresztą uczniom, przy nauce elementów powinien postawić poznanie języka? To jest ważny nakaz metody neofilologicznej stosowalnej na wszystkich stopniach nauki, a nie ograniczający w niczym metody pośredniej.

2. Ważnym podejściem bezpośrednim, na ogół już dziś praktykowanym, jest uznanie faktu, że pierwszym momentem w rozumieniu tekstu jest odczytanie go przez nauczyciela¹⁵⁾. Jako środek skuteczny, w istocie swej o charakterze bezpośrednim, nie jest dość ceniony, a w wypadkach stosowania nie całkiem rozumiany. Nauczyciel, czytając tekst uczniom nieznany, ma uczyć właściwej wymowy. Daje wzór akcentowania, którego jednak przy stosowaniu tylko tej drogi nie można nauczyć. W początkach oczywista musimy uczyć właściwej wymowy nie samym naśladowaniem przez ucznia, ale przez uświadamianie praw akcentowania, więc apercpeją. Na wyższym stopniu dobre odczytanie słów nie podlegających ogólnej normie jak imiona własne: Niöbe, Patröclus, Hannibal zapadają w pamięci i bez zaglądania do słownika. Ale czytanie nauczyciela ma inne ważniejsze znaczenie. Jeśli nauczyciel o tym wie, że jego czytanie wprowadza pierwsze rozumienie myśli tekstu, o ile z właściwą ekspresją, logicznym akcentem, a w miarę możliwości intonacją estetyczną, odczyta czy dialog czy opis, to na ten zabieg dydaktyczny poświęci trochę czasu. To wymaga obmyślenia i przygotowania. I tu, jak zresztą wszędzie, improwizacja zawodzi. Warto przytoczyć argumenty, które w tej sprawie podaje Lisco (*Vom Arbeitsunterricht in den alten Sprachen w Neue Wege zur Antike*, H. 1, wyd. II, str. 13): Zasluga Rosenthala jest podkreślenie konieczności, że należy się zapoznawać z językiem obcym, tak jak z ojczystym, drogą naturalną, słuchem. Dlatego głośne i logicznie poprawne odczytanie nowego zdania a na wyższym stopniu nauczania kilku zdań jest pierwszym i najwyższym obowiązkiem nauczyciela, a jeśli

¹⁵⁾ Por. G. Rosenthal, *Lebendiges Latein* 1924, str. 31 i E. Bruhn, *Alt-sprachlicher Unterricht* 1930, str. 31.

ustęp przedstawia większe trudności, nie należy unikać nawet kilkakrotnego czytania. Wszyscy przecież wiemy, jak bardzo ułatwia nam zrozumienie myśli głośna lektura, kiedy odpowiednie łączenie i oddzielanie wyrazów, tempo i rytm, natężenie i barwa głosu stwarzają niezliczone możliwości, aby myśl zdania czy ustępu mogła wystąpić jasno jako zrozumiana całość.

3. Czytanie wykonywane przez ucznia jako dowód opanowania dykcji łacińskiej szczególnie w kl. I było zawsze stosowane i nadal musi być stosowane, ale jeśli właśnie wobec ograniczonego czasu trudno czytać tekst dla samego czytania, czytanie może mieć inny cel. Mianowicie czytanie tekstu już zrozumianego, więc czy nowej lekcji po jej przetłumaczeniu, czy starej jako początku lektury, może być środkiem neofilologicznym, jeśli w takim czytaniu podkreślimy dowody zrozumienia, pozwalające na rezygnowanie z przekładu. Zwyczaj psychologicznie i dydaktycznie niczym nieuzasadniony, aby rozpoczynać nową lekturę czytaniem ucznia, już wygasa. Czytanie ucznia przed rozumieniem nie jest szkodliwe, ale zupełnie bezowocne, a przez stratę czasu nieekonomiczne.

4. Ważnym środkiem nauczania neofilologicznego są stosowane od dawna rozmówki, w praktyce występujące w formie pytania postawionego przez nauczyciela lub ucznia i odpowiedzi uczniów. Jeśli jednak w nauce języków nowożytnych mają one znaczenie podstawowe, w nauce języków klasycznych służą tylko do ożywienia lekcji i są dobrą formą ćwiczeń deklinacyjnych i koniugacyjnych. Rozmówki jednak muszą być ograniczone do pytań, a stosowane głównie w najniższych klasach. Już na poziomie lektury oryginalnej tracą swą wartość, gdyż tu zachodzi potrzeba stosowania pytań treściowych, co nie jest celem nauki języka łacińskiego. Nam nie chodzi o konwersację, lecz o *Latine legere*. Najnowsi niemieccy dydaktycy wprost występują przeciw rozmówkom jako szkodliwym, gdyż opowiadania ucznia względnie rozmówki odbywają się tylko wyrazami łacińskimi a nie zwrotami ani frazeologią właściwą mowie klasycznej i tym mogą stworzyć fałszywy obraz mowy łacińskiej¹⁶⁾. Zasadniczo jest to słuszne, a raczej konsekwentne u tych dydaktyków, którzy zwalczają metodę tłumaczeń z języka ojczystego na łacinę, bo tym są takie rozmówki.

¹⁶⁾ Breywisch w w. c. d., str. 67.

5. Nauka słówek odbywa się głównie metodą filologiczną, dokonywaną w formie równań wyrazowych: *templum* = świątynia. Tej formy pracy zaniedbywać nie można, byle przepytywanie odbywało się przez wychodzenie od wyrazu obcego. Jeśli jednak postępujemy tak, jak to czynią neofilologowie pytając słówek w zdaniach, domyślając się wyrazów z kontekstu, objaśniając wyraz synonimem, np. *ales* to *avis*, *natus* to *filius*, *censeo* to *puto*, obieramy drogę bezpośrednią, psychologicznie słuszną, a dydaktycznie efektywną. Uwagi w naszym programie żądają słusznie, aby odbywały się kojarzenia między wyrazem łacińskim a wyobrażeniem podanym w obrazie, np. *exercitus* i obraz maszerującego oddziału, *castra* i widok tego, co się składało na obóz, to jest namioty, wieże obronne, tak w ogóle, jak to się postępuje przy nauczaniu języków nowoczesnych. I wtedy uczeń oderwie się od ciasnego przekonania, że *caput* znaczy tylko głowa, a zrozumie, że może też znaczyć: szczyt, życie, prawo obywatelskie itd. Takie uczenie słówek, w pewnym sensie bezpośrednio, może wyjaśnić uczniom, dlaczego np. *prohibeo* znaczy trzymam zdala, powstrzymuję, nie dopuszczam, przeszkadzam, jeśli nie długim logicznym wywodem będziemy się starać wyjaśnić rozwój znaczenia wyrazów, lecz ruchem jednym pokażemy, jaka sytuacja wytworzy się, jeśli np. ktoś chcącego wejść do sali na progu „*pro-hibeo*”.

6. Przy nauce fleksji wchodzi w grę trzy momenty: powstanie paradygmatu deklinacyjnego czy koniugacyjnego, zrozumienie funkcji danych form i przyswojenie pamięciowe tego materiału gramatycznego. Przy metodzie filologicznej postępowano w ten sposób, że wychodziło się od gotowego paradygmatu podanego w gramatyce, zaopatrzonego w znaczenia każdej formy, a przyswojenie pamięciowe odbywało się przed poznaniem form w zdaniu, wyrabiano zaś biegłość w tworzeniu formy przez tworzenie form izolowanych lub w tłumaczeniach polsko-łacińskich. Takie postępowanie prowadziło bezsprzecznie do wyników. Uczeń umiał formy tworzyć i przekładał niezłe na język łaciński i tym zadowalało się nawet w najwyższej klasie. Dopiero przy egzaminie dojrzałości występowały słabe strony tej metody. Wyniki właściwe tj. rozumienie tekstu było słabe. W ciągu nauki zapomniano, że nie ma być celem nauki, aby uczeń umiał oznaczyć jakąś formę, względnie przetłumaczyć jakieś zdanie z języka polskiego na łacinę,

lecz rozumienie tekstu i dobry przekład na język ojczysty. Dlatego pod tym względem mają rację zwolennicy metody w Niemczech zwanej *lateinisch-deutsche*, którzy twierdzą, że takie postępowanie nie uczy języka łacińskiego¹⁷⁾. W fałszywym pojęciu celu nauki leży początek gramatycyzmu i jego złych skutków w szkole. Program nasz to rozumiał i ustosunkował się do tego właściwie, kiedy (na str. 95) do wyników nauczania w kl. III zalicza umiejętność przetłumaczenia zupełnie łatwego, nieznanego tekstu łacińskiego jednego z czytanych w tej klasie autorów. I w tym leży zwalczanie u nas gramatycyzmu, chociaż na razie w formie postulatu, że już w III klasie wysuwa się istotny cel nauki, to jest samodzielną lekturę. Z drugiej strony pewnikiem jest, że nie można się nauczyć języka łacińskiego bez opanowania gramatyki szczególnie morfologii. Tylko przyznać trzeba, że nie istnieją dwie jedyne drogi prowadzące do celu rozumienia tekstów łacińskich, mianowicie tworzenie form i przekład polsko-łaciński. Jeśli już od czasów przedwojennych zapanowała tu indukcja jako forma tworzenia paradygmatu, było to pierwszym ustępstwem na rzecz metod neofilologicznych. Dziś jednak idziemy dalej. Przy stosowaniu niekiedy nawet dedukcji, np. gdy indukowanie paradygmatu odmiany zaimka *qui, quae, quod* wymagałoby zbyt dużo czasu i zbyt obszernego tekstu czytanki, możemy traktować niektóre formy jako chwilową antycypację, praktykowaną przy nauce języków nowożytnych, jeśli np. autor podręcznika wprowadzi formę *fuit* już w kl. I lub zwrot *mi puer* bez wyjaśnienia morfologicznego. Jeśli znowu opierając się przez ciąg kl. I tylko na asocjacyjnym połączeniu np. *corpus parvum* lub *mos patrius* odłożymy regułę o rodzaju deklinacji III i chwilowo uwolnimy umysł ucznia od balastu formułek, jeśli dalej odmiany będziemy pytać w formie złączenia asocjacyjnego, np. *puer chłopiec, pueri chłopca*, itd. a nie *puer, pueri, puero* itd., podobnie będzie się odmieniać *amor jestem kochany, amaris jesteś kochany* itd., wtedy również może skorzystamy z pożytecznych asocjacji użytkowanych w metodach neofilologicznych.

7. Traktowanie składni w oderwaniu od tekstu praktykowane było jeszcze w szkole powojennej w formie uświadamiania zjawisk składniowych w izolowaniu, a ćwicząco na przekładach

¹⁷⁾ Mader w w. c. d., str. 36.

z języka ojczystego. Nowy program to odrzucił, gdyż uszczuplony wymiar czasu na takie postępowanie nie pozwolił. Składni uczymy dziś przygodnie od kl. I do II półroczu kl. III włącznie, a powtarzamy systematyzująco, to znaczy nie tylko utrwalamy, ale ujmujemy w system¹⁸⁾. W nauczaniu składni ujęcie apercepcyjne musiało się utrzymać, jeśli mamy dać wystarczające przygotowanie do lektury autorów. Przy wielkiej różnicy między składnią polską a łacińską, dużo większą niż w stosunku do składni greckiej, nie można sobie wyobrazić nauki poważnej bez traktowania materiału aperceptywnie, ale dziś wobec tego, że cel nauki ograniczono do rozumienia tekstu i przekładu na język ojczysty, trzeba w materiale nauczania przeprowadzić gruntowną rewizję¹⁹⁾. Ta rewizja u nas się zaczęła i dlatego gramatyka Auerbacha w opracowaniu Auerbacha-Dąbrowskiego z r. 1934 skróciła się o 126 stron. Nie tylko jednak jest na czasie rewizja materiału, ale też i forma pracy zmieniła się i to w kierunku traktowania zjawisk tylko przygodnie, więc w kontekście. Formą wyłączną jest tu indukcja, podstawowa forma nauczania neofilologicznego. Nikt więc nie będzie partii o koniunktywie zaczynać regułą o *consecutio temporum*, lecz po ukończeniu tejże partii uczniowie sami sformułują odpowiednie prawo.

Traktowanie zjawisk składniowych jest możliwe też metodą neofilologiczną, jeśli zjawiska np. *gen. part. quis puerorum*, *abl. abs. vivo Augusto*, *te duce* potraktujemy jako zwrot językowy bez ujmowania różnicy między polskim a łacińskim, bez używania nazw, że to jest *gen. part.* czy *składnia abl. abs.* Zwroty te, jako chwilowe wyprzedzenie materiału, będą później na wyższym stopniu nauki traktowane aperceptywnie. Takie traktowanie zjawisk składniowych dopuszcza nasz program (str. 226).

8. Uznana i praktykowaną metodą w nauczaniu języków nowożytnych i dość wcześnie stosowaną przy metodzie filologicznej jest memorowanie. Uwagi do programu (str. 230) polecają to z naciskiem. Opanowanie jednak pamięciowe trzeba przenieść do pracy domowej, a tylko pierwszy moment, tj. dobre zrozumienie i wzór wygłoszenia, można podać na lekcji.

9. Najważniejszą formą pracy o charakterze metody bezpośrednio jest praca przy lekturze. Wyróżnić trzeba dwa stopnie

¹⁸⁾ Golias, *Nauka j. łac. w kl. III Eos-Kwart. Klas.*, str. 500.

¹⁹⁾ W. Jäkel, *Zielsetzung und Methode der Satzlehre im Lateinischen, Lateinischer Sprachunterricht*, str. 35 i n.

lektury: pierwszy, oparty na tekstach sztucznych i drugi na tekstach oryginalnych.

Stopień pierwszy jako okres propedeutyczny, mając za zadanie główne wprowadzić w poznanie elementów fleksji, nie pozwala na posługiwanie się tekstami oryginalnymi, gdyż i konieczność stopniowania trudności jak i postulat systematycznego poznania gramatyki zmuszają stwarzać teksty normowane postulatami dydaktycznymi. Ustępy te obecnie w przeciwieństwie do dawnych czytanek o luźnych zdaniach podlegają prawom treści, którą normuje nasz program. I tak czytanka kl. I przedstawia życie prywatne, kl. II dziedzinę życia politycznego i społecznego, w kl. III zaś treść ma się obracać około historii wielkich ludzi i przełomowych wypadków. Idzie to w parze z rozszerzeniem celu nauczania poza język do kultury i obarcza pracę nowym celem. Ale to właśnie jest pożądanym, jak już wyżej zaznaczyliśmy. Jakkolwiek program nasz nie wysuwa żadnych specjalnych metod, przez takie postawienie postulatu treści uznaje rację metod neofilologicznych, które głoszą, że od pierwszej chwili nauczania języka ważna jest treść.

Jak już wyżej zaznaczyliśmy, nastawienie ucznia na treść jest faktem naturalnym i wyjaśnionym psychologią wieku młodzieńczego. Jeżeli uczeń po kilku pierwszych ustępach zauważy, że treść jego czytanki jest godna wysiłku, budzi się u niego ciekawość i zainteresowanie, bardzo pożądane współczynniki nauczania. Obecne podręczniki uwzględniając to dają treść żywą, budowę wiążącą się ze sobą logicznie i pragmatycznie. Jeśli tedy wykorzystać umiemy te walory czytanek, postępowanie naszego nauczania powinno być możliwie często neofilologiczne. Ponieważ jednak przy nauczaniu języków klasycznych czytanki są więcej utrudnione wyższym poziomem treści jak też i większą różnicą językową i kulturalną między nami a antykiem, następstwem tego musi być dość często zawodność ujęcia bezpośredniego. Wtedy dopiero przychodzi do głosu metoda druga, gramatyczna, pośrednia. W konkretnym przypadku rzecz się tak przedstawia: weźmy ustęp Achilles i Odyseusz z czytanki *Puer Romanus*. Nauczyciel odczytuje właściwą opowieść (ust. XXII wyd. II): *Multarum civitatum Graecarum duces ad Troiam pugnant* np. do słów *Ulixes venit*. Czytanie będzie powolne, logicznie akcentujące, zdanie poboczne *ubi Achilles habitabat* wypadnie ciszej; zdanie pierwsze, w którym nie-

znanym wyrazem jest *civitatum*, można powtórzyć. Drugie zdanie: *Sed Achilles* itd. może być w pierwszej chwili niezrozumiałe, więc albo czytamy je dwukrotnie, albo podkreślimy *inter puellas*. Pierwsze, chociaż nikle, zrozumienie treści wystąpi, a nieco pogłębi się, jeśli pozwolimy uczniowi ustęp cicho przeczytać, ale bez zaglądania do preparacji. Pytanie nauczyciela po tym ustępie będzie następujące: Kto z was zorientował się tu? O czym tu mowa? Czy tu jest akcja czy dialog? Uczniowie nie mogą podawać dokładnej treści, bo nie znają jej jeszcze i szczególnie są im niejasne. Mogą odpowiedzieć, że tu odbywa się jakaś akcja, jak tego dowodzą słowa *pugnant*, *vitam agit*, *venit*, mogą zacytować całe zrozumiane zdanie: *duces ad Troiam pugnant*. W każdym razie nie zaczniemy od dawnych stereotypowych pytań: Co ci tu nieznane? Ani nie będziemy się pytać, gdzie jest zdanie główne, gdzie są orzeczenia, ani też nie będziemy wrywać ze zdania nieznanych słówek. Obracać się będziemy około całości obrazu, a nie koło fragmentu myśli. Taka postawa musi nam towarzyszyć możliwie najwcześniej, nawet już przy pierwszym ustępie. To jest próba ujęcia treści w całości, jak to bywa przy nauczaniu języków nowożytnych. Dawne pierwsze pytanie: Co ci jest niezrozumiałe? jest niebezpieczne i niemethodyczne, gdyż nie po to czytamy, aby się dowiedzieć, że czegoś nie rozumiemy. Nie wolno przyzwyczajać ucznia, że teksty łacińskie zawierają coś, co przede wszystkim jest niezrozumiałe. Przeciwnie, uczymy, że tam wszystko, jeśli nie od razu, to za chwilę będzie zrozumiałe, ale u tego prędzej, kto uważa więcej, kto pilniej się uczy. Zaznaczamy, że pragniemy poznać treść, bo jest ciekawa, ale tylko tu i ówdzie występują elementy nieznanne, które niekiedy sam związek treści wykrywa. Kiedy uczeń powie, że jednak jakieś słówka są mu nieznanne, wtedy dopiero pozwalamy sobie radzić i zaglądać do słownika lub naprowadzamy etymologicznie względnie porównawczo z językiem nowożytnym. Jeśli więc ujmowanie bezpośrednie treści nie daje żadnego wyniku, a o wypadkach takich my już z góry wiemy, gdzie mogą nastąpić, zaczyna się praca filologiczna, którą uczeń będzie cenić jako celowe, methodyczne a przede wszystkim samodzielne dochodzenie do treści tam, gdzie ujęcie bezpośrednie nie nastąpiło.

Oczywista na stopniu lektury elementarnej nie treść zdobywana metodą bezpośrednią jest głównym celem pracy nauczyciela, lecz właśnie ten moment drugi: praca filologiczna raz dla-

tego, że kładzie podstawę pod przyszłą lekturę właściwą, zaprawiając do samodzielności, po wtóre w tej formie pracy dokonywa się misterny, wartościowy i niczym nie zastąpiony proces pracy logicznej, ćwiczącej mowę, a tym samym i myślenie. Nie ma zaś obawy, abyśmy postępując metodą bezpośrednią, jako intuicyjną i mniej podatną prawom racjonalizacji, pozbawili się tej drugiej, to jest filologicznej metody. Ujmowanie bowiem bezpośrednio, jak inni nazywają intuicyjne, tekstu łacińskiego różni się od takiego, który stosuje się przy nauczaniu języków nowożytnych. Jeśli tu ujęcie odbywa się łatwo, bo forma i treść jest prosta, to przy nauce łaciny wymaga się nie tylko aktu większej uwagi i znajomości językowej, tj. leksykalnej i gramatycznej, ale także dłuższej i celowej poprzedniej pracy aperceptywnej. Ujęcie bezpośrednie jest tutaj uwarunkowane szeregiem ćwiczeń poprzednich w analizie, w konstruowaniu; wymaga poprzednich ćwiczeń w odróżnianiu i rozumieniu form, zapasu wyrazów i zwrotów, ale także i w wysokim stopniu zdolności indywidualnej ucznia w kombinowaniu i w podtrzymywaniu uwagi zamierzonej. Wobec tego, że to ujęcie intuicyjne jest raczej podświadomym stosowaniem pracy aperceptywnej, stąd wniosek, że przy nauce języka łacińskiego te elementy aperceptywne trzeba ćwiczyć drogami nam znanymi, aby w dalszym skutku rozwinąć zdolność ujęcia bezpośredniego. Stąd można twierdzić, że zdolność ta jest nieświadomym stosowaniem *metod aperceptywnych* tylko w formie uproszczonej.

Ucząc aperceptywnie, winniśmy wyniki tej pracy stosować właśnie na metodzie tak zw. bezpośredniej. Błędem zaś naszym jest to, że ciągle robimy zapasy, z których korzystać nie chcemy. Jeśli jednak w ujęciu treści bezpośrednim jest coś więcej niż tylko owoc i wynik pracy aperceptywnej, jeśli tu odzywa się wrodzona w większym lub mniejszym stopniu każdemu uczniowi zdolność kombinowania, coś, co nie da się ująć pracą racjonalizacji, tj. intuicja, to wiemy, że i ona podlega prawom wprawy. Niestosowana nie rozwija się, stosowana może przybrać na intensywności. Teksty sztuczne są dobranym wedle nakazów dydaktyki materiałem ćwiczeń gramatycznych, analiz, konstruowań i pozwalają przygotować ucznia do tekstów trudniejszych oryginalnych i formalnie skomplikowanych. Okazuje się zaś, że przy lekturze oryginalnej, a szczególnie przy lekturze poezji uczeń nie zaprawiony do ujęcia bezpośredniego staje bezradny, albowiem metody filologiczne nie wy-

starczają. Rozpoczyna się lektura przeważnie reprodukcyjna, bez samodzielności ucznia. Wyniki egzaminów dojrzałości odsłaniają słabość metody pracy, które uwzględnia tylko podejście filologiczne.

10. Stosowanie metod bezpośrednich winno znaleźć swoje zastosowanie i przy zadaniach szkolnych, których celem jest przekład na język polski. Zwyczajnie uczeń otrzymawszy tekst nieznany, jeśli przekonał się, że środki zakazane mu nie pomagają, że musi pracować własnymi siłami, zaczyna już przy pierwszym wyrazie grzebać w słowniku. Czuje się bezradny widząc, że słownik podaje mu szeregi wyrazów polskich niekiedy o treści wprost przeciwnej. I wychodzą z jego pracy niesłychane absurdy treściowe i logiczne. A jednak tenże sam uczeń wykona swoją pracę lepiej, jeśli lekcję tak zorganizujemy, aby pracował jak przy ustnym przekładzie.

Odpada tylko, choć nie zawsze, czytanie tekstu przez nauczyciela; można jednak przy pierwszych zadaniach zacząć od tego, że nauczyciel tekst niekiedy i dwukrotnie odczyta. Przy kilku tematach, a zwyczajnie powinno być dwa do czterech, odczytywanie nauczyciela technicznie trudno przeprowadzić, aby innym uczniom nie przeszkadzać. Dlatego zwykle przy kilku tematach nie stosuje się czytania nauczyciela. Zawsze zaś należy zwrócić uczniowi uwagę, że powinien przynajmniej dwukrotnie tekst cały cicho przeczytać. Dobrze jest, jeśli uczeń tekst przepisze. Dopiero po pewnym czasie ujmowania bezpośredniego, zastanowienia się nad całością, wolno przystępować do pracy nad słówkami. Dobrze taką próbę odbyć z uczniami urządzając pracę pod kierunkiem i zilustrować, jak partia dalsza tekstu wyjaśnia poprzednią, jak trzeba pracować z słownikami.

Zbierając te wszystkie uwagi dochodzę do konkluzji, że stosowanie metod tak zw. bezpośrednich winno mieć miejsce przede wszystkim tam, gdzie ono jest psychologicznie najwięcej uzasadnione, więc jako pierwszy moment pracy nad rozumieniem tekstów, następnie tam, gdzie ono pracę filologiczną urozmaica i ożywia. Na ogół okazuje się, że lekcja nowa wymaga więcej procesów aperceptywnych, wyjaśnień, uświadomienia językowego, gdzie jeszcze nie asocjacja lecz poszukiwanie samodzielne występuje na pierwszym planie. Natomiast na lekcji starej, w której chodzi przecież o reprodukcję pracy, tam to stosowanie metod neofilologicznych jest pożądane, przez co wprowadzamy to, co program tak słusznie podnosi, ażeby utrwalanie wiedzy odbywało się przez posługiwanie się poznanymi już wiadomościami w innych związkach, w nowym

układzie (str. XXV). A tym jest właśnie przy nauce języka łacińskiego rozmówka czy ekspresyjna w miarę możliwości ucznia lektura tekstu łacińskiego jako środek neofilologiczny zamiast przekładu, który występował przy tym samym tekście na lekcji poprzedniej. Nigdy jednak nie wyrugujemy metod filologicznych jako aperceptywnych pod grozą odebrania łacinie tych walorów kształcących formalnie, które nie są do zastąpienia przez żadne inne przedmioty nauczania szkolnego.

NA POGRANICZU METOD POŚREDNICH I BEZPOŚREDNICH W DYDAKTYCE JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO

napisała

REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Na zebraniu Grupy Lwowskiej Ogniska metod. języka łacińskiego (6 lutego 1937) wysunięty został przez kierownika Ogniska problem stosowania metod bezpośrednich (obok pośrednich) w nauczaniu języka łacińskiego oraz przyjęte zostały tezy normujące w ogólnych zarysach warunki odpowiadające stosowaniu niektórych metod bezpośrednich.

W związku z tym zagadnieniem chciałabym dorzucić garść uwag, które mi nasunęło rozważanie tematu i praktyczne doświadczenie; uważam bowiem, że stosowanie metod bezpośrednich może się odbywać na szerszej platformie, niż to przewidują wspomniane tezy. Podkreślić jednak należy, że tezy mają charakter ramowy, a wypełnienie ram treścią jest zadaniem nauczyciela, który uwzględnić musi przede wszystkim warunki, wśród których pracuje, gdzie do warunków należy zarówno jakość zespołu uczniowskiego jak i indywidualność nauczyciela. Zadaniem moim będzie nie krytyka tez ale raczej ich egzegeza, pewnego rodzaju dyskusja na ich marginesie.

Tezy żądają uświadomienia sobie, jakie są momenty filologiczne, a jakie bezpośrednie w nauczaniu języka łacińskiego (1), podkreślają, że nauczyciel opiera się głównie na metodach filologicznych (2), zwracają uwagę, że metody filologiczne winny przeważać w nowej lekcji tylko nie zawsze w pracy rozumienia nowego tekstu (3), metody bezpośrednie zaś mogą przeważać w starej lekcji (4).

Jakie metody nazwiemy bezpośrednimi? Wszystkie, które bez słownika i bez podawania słówek, bez objaśnień gramatycznych, bez uciekania się do przekładu, bez egzegezy pozwalają rozumieć myśl wyrażoną w języku obcym. Stosowanie ich przede wszystkim w dydaktyce języków nowożytnych dało im nazwę metod neofilologicznych.

Dydaktyka języków klasycznych opierała się dotąd głównie na metodzie tłumaczeniowej. Wobec tego, że między tekstem ory-

ginału z wrażeniem, jakie on wywierał w umyśle ucznia, stał przekład częściowy lub całościowy, nazwano metodę tłumaczeniową także pośrednią albo wręcz filologiczną. W zakres metod filologicznych wchodzi jednak nie tylko tłumaczenie, ale i przede wszystkim wszelka praca przygotowawcza, warunkująca rozumienie tekstu a w związku z nim i tłumaczenie. Czy przy stosowaniu metody tłumaczeniowej tłumaczenie jest środkiem czy też wynikiem rozumienia tekstu? Jeśli idzie o całość, choćby tylko o całość zdania, tłumaczenie jest wynikiem rozumienia, jeśli idzie o części zdania, o poszczególne wyrażenia, to może tłumaczenie być środkiem prowadzącym do rozumienia. Metody filologiczne są szukaniem dróg wiodących do rozumienia nie znanego tekstu. Walory tych metod zostały najlepiej sformułowane nie przez filologa lecz przez słynnego pedagoga współczesnego, Kerschensteina. W swoim dziele *Wesen und Wert des naturwissenschaftlichen Unterrichts* podaje proces myślowy, jaki przechodzi uczeń mający tekst pisarza starożytnego przełożyć na język ojczysty — jako przykład ilustrujący istotę dyscypliny umysłowej (*das Wesen der geistigen Zucht*). W procesie tym wyróżnia 4 stadia: 1) zaobserwowanie trudności przeszkadzających zrozumieniu tekstu i dążenie do ich wyjaśnienia przez stawianie sobie odpowiednich pytań, 2) przypuszczenia, które mogłyby rzucić światło na to, co niejasne, 3) rozsądkowe badanie tych przypuszczeń, zaprawiające ucznia do tego, by z rezerwą a nawet powątpiewaniem odnosił się do własnych przypuszczeń, 4) sprawdzenie, czy rozwiązanie znalezione odpowiada całości myśli rozwiniętej przez autora. Kerschensteiner stawia ten proces myślowy za wzór dla dydaktyki nauk przyrodniczych. Praca laboratoryjna w dziedzinie nauk przyrodniczych jest obrazem filologicznej metody w zakresie pracy nad językiem starożytnym. Metoda filologiczna spotyka się więc na jednej platformie z metodą laboratoryjną i ma przede wszystkim na celu kształcenie formalne, wyrobienie dyscypliny umysłowej, o której wyżej była mowa. Ta metoda została na wspomnianej konferencji przyjęta jako metoda główna w nauczaniu języka łacińskiego, co więcej jako metoda warunkująca i uzasadniająca istnienie jego w programie gimnazjum. Obok tej metody uznana została za dopuszczalną metoda bezpośrednia celem ożywienia i ułatwienia pracy.

Wypada się więc zastanowić, jakie formy i jaki zakres może mieć metoda bezpośrednia przy nauczaniu języka łacińskiego.

Czy będzie ona miniaturowym naśladownictwem metod stosowanych przez neofilologów, stawianiem miniaturowych pytań i dawaniem jeszcze bardziej miniaturowych odpowiedzi, lub próbą opowiadania łacińskiego przy nikłym zasobie wyrazów i jeszcze niklejszej znajomości budowy zdania, czy próbą mówienia po łacinie opartego w pierwszym rzędzie na osłuchaniu się ucznia? Oczywiście tak musiałyby wyglądać metody bezpośrednie, gdybyśmy je zapożyczyli wprost z dydaktyki języków nowożytnych niepomni ani celów ani warunków nauki języka starożytnego. Metody bezpośrednie muszą jednak w naszym przedmiocie przybrać formy swoiste, odpowiadające warunkom i celom naszej pracy w gimnazjum. Jeśli warunki przemawiają za uwagą wyrażoną w sprawozdaniu z zebrania Ogniska za „ożywieniem i ułatwieniem pracy“, to cel każe nam sięgnąć dalej. Wobec tego, że celem nauczania języka łacińskiego jest doprowadzenie do zrozumienia tekstu, muszą temu celowi służyć wszelkie formy nauki tego przedmiotu, a więc i stosowanie metod bezpośrednich. Będzie ono zróżnicowane w zależności od stopnia nauki, z tego też powodu mówimy nie o metodzie, lecz o metodach bezpośrednich. Forma pytań i odpowiedzi uważana powszechnie za podstawową przy nauczaniu języka łacińskiego metodami bezpośrednimi staje się przy bliższym rozważaniu odpowiednią tylko na stopniu najniższym, gdzie pytania są w znacznej mierze wyrazowe lub do nich zbliżone, a odpowiedzi są dostosowaniem odpowiedniej formy do całości zdania. W miarę postępu nauki (nawet już w klasie trzeciej) bogatsza treść tekstów wymagałaby pytań treściowych, na które uczeń przeciętny, opierając się na swoich wiadomościach językowych, samodzielnie i poprawnie odpowiedzieć nie potrafi. Jeśli jego odpowiedź ma być reprodukcją zdań drukowanych w tekście albo mozolnym ułożeniem nie wolnego od błędów językowych zdania, to cel tej odpowiedzi jest chybiony. Wobec tego rozmówka na tle tekstu stosowana w klasie I i II z powodzeniem, na dalszym stopniu nauki traci wartość dydaktyczną. Opowiadanie treści znanego ustępu po łacinie może tylko wtedy mieć wartość, jeśli uczeń je samodzielnie w formie poprawnej opracował. Przeciętny zasób wiadomości małego ucznia z całą pewnością tu zawiedzie. Uczeń doskonały potrafi taką treść opracować, jemu też powinno się ją powierzać. Ale żeby masa mozoliła się nad kumulowaniem błędów łacińskich, albo posługiwała się cudzym elaboratem — to korzyść bardzo wątpliwa. Cóż więc zostaje dla

metod bezpośrednich przy lekturze autora? Odpowiem krótko: zostaje wdrażanie do rozumienia tekstu metodą bezpośrednią, więc bez gramatyki, słówek, wstępnych objaśnień. Nie znaczy to chyba, że do takiej formy sprowadzić mamy wszelkie rozumienie tekstu łacińskiego. Idzie tylko o to, by uczeń patrząc na tekst łaciński od razu coś widział, a słuchając słów łacińskich od razu coś słyszał i żeby dzięki temu miał miejsca jasne w labiryncie nieznanego tekstu. Im więcej tych miejsc jasnych będzie, tym samodzielniej będzie dochodził do myśli tekstu, tym pewniej będzie się dokonywał ten proces myślowy, którego przebieg przedstawił Kerschensteiner formułując warunki umysłowej dyscypliny. Im więcej sprawności językowej zdobędzie uczeń metodą bezpośrednią, tym lepiej będzie pracował przy stosowaniu metod filologicznych. Racjonalna praca nad językiem łacińskim w szkole średniej winna się wobec tego znaleźć na pograniczu dwu metod: pośredniej i bezpośredniej.

Tezy wychodzą z założenia, że metody filologiczne winny przeważać w nowej lekcji, bezpośrednie zaś (neofilologiczne) mogą przeważać w starej lekcji. Że podział ten nie bardzo ścisły, zaznacza już teza trzecia wprowadzając zastrzeżenie „nie zawsze w pracy rozumienia nowego tekstu“. Należałoby się tu zastanowić, czy kwestia lekcji starej i nowej, tekstu znanego i nie znanego jest zupełnie jasna. Czy przerobienie ustępu czytanki nie znanego uczniom, ale nie zawierającego nowego materiału gramatycznego a nawet bardzo mało wyrazów nie znanych, jest lekcją starą czy nową? Czy operowanie znanym materiałem gramatycznym i leksykalnym w formie zdań w układzie nowym, jest lekcją nową czy starą? Czy omówienie doboru wyrazów i stylu w tekście uprzednio już przerobionym jest wreszcie lekcją nową czy starą? Wspominam o tym dlatego, że mamy cały szereg lekcji, które nie są ani typowo stare ani typowo nowe, a może dojdziemy kiedyś do tej jedynie właściwej formy dydaktycznej, w której nie będzie lekcji starych, a tylko ciągle posuwanie się naprzód przy umiejętnym wyzyskaniu tego, co się dotąd nabyło. W obecnych jednak warunkach będziemy uważali pracę opartą na tekście znanym za lekcję starą, pracę nad tekstem dotąd nie znanym za lekcję nową.

Jeśli idzie o rozgraniczenie obu metod w tezie trzeciej (metody filologiczne przeważać winny w nowej lekcji) i w tezie czwartej (metody bezpośrednie mogą przeważać w starej lekcji),

to mimo wprowadzonych już tam zastrzeżeń mam jeszcze pewne wątpliwości.

Zacznijmy od lekcji nowej. Czy podejście do tekstu nie znanego odbywa się metodą pośrednią czy bezpośrednią? Jeśli to jest tekst łatwy, bez nowych trudności gramatycznych czy leksykalnych, to średni uczeń rozumie go wprost, bez pośrednictwa objaśnień czy tłumaczenia. Jeśli w zdaniu są jakieś nowe trudności, to droga do zrozumienia go leży na pograniczu obu metod. W każdym tekście, w każdym zdaniu znajduje się jakaś choćby cząstka, która do ucznia mówi wprost, na którą on reaguje wyobrażeniem. Uchwycenie tej cząstki może stać się podstawą, na której budować będzie resztę. Budować a więc konstruować. Oczywiście idzie też o konstruowanie ale nie o jego stereotypową formę zaczynającą od podmiotu i orzeczenia oraz ich określeń. Słusznie zarzucono tej formie (Fr. Hoffmann, *Der lateinische Unterricht auf sprachwissenschaftlicher Grundlage*, u nas Marian Golias, *O metodę rozumienia tekstów łac. w szkole*), że jest nieraz chodzeniem po omacku, bo jakże znaleźć podmiot i orzeczenie czy też na odwrót, kiedy się budowy zdania nie rozumie, jak określić bez omyłki *verbum finitum*, kiedy się danego słowa nie rozumie, ba nawet nie rozróżnia jego formy. Pewną jest rzeczą, że wzorowe konstruowanie czyli budowanie zdania przy przekładaniu z języka ojczystego na łaciński ma znaczne walory dydaktyczne i jest bez zastrzeżeń wskazane, ale z tekstem łacińskim sprawa ma się inaczej. Trudno odmówić słuszności Hoffmannowi, który zwraca uwagę, że przy konstruowaniu buduje się całość z części zupełnie zewnątrznie, gdyż uczeń nie rozumie prawie znaczenia wyrazów, tym mniej rozumie treść zdania a już najmniej związek między zdaniami.

Metoda analityczna, polegająca na uchwyceniu całości w jakiś sposób (Hoffmann, l. c.) i na rozczłonkowaniu tej całości, nie zawsze jest niezawodna. Bardzo często ta całość żadnym sposobem uchwycić się nie da. Metoda bezpośrednia (bo uchwycenie całości przed rozumieniem części może się dokonywać tylko drogą bezpośrednią) nie znajdzie więc tu zastosowania. Droga prowadzącą do jakiegoś zrozumienia może więc być w tym wypadku tylko coś trzeciego, ani filologiczne konstruowanie ani neofilologiczne uchwycenie całości wprost. Pierwszy krok do zrozumienia tekstu będzie stanowczo oparty na metodzie bezpośredniej. W całym zdaniu coś przecież uczeń rozumie, choćby to i bar-

dzo niewiele było. Rozwinięcie tego małego choćby wątku, który uczeń chwycił, wymaga nieraz dróg innych niż bezpośrednia, może i wymagać częściowo konstruowania opartego jednak na fundamencie; fundamentem jest to, co znane, co uczeń uchwycił. Punktem wyjścia konstruowania nie musi więc być podmiot i orzeczenie, bo je uczeń nie zawsze znajdzie, ale to, co dla niego czymś jest, co on sam zauważył, co bezpośrednio do niego przemówiło. Weźmy dla przykładu zdanie Katona z Salustiusza B. C. 52: *Quare ego ita censeo, cum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxima pericula venerit eique confessi sint caedem incendia aliaque se crudelia facinora in cives patriamque paravisse, de confessis more maiorum supplicium sumendum*. Zdanie zbyt trudne, by je uczeń od razu choćby jakimś sposobem, jak żąda Hoffmann, ujął w całości. Tłumaczenie „słowo po słowie“ według Rosenthala (*Lebendiges Latein*) też by zawiodło, bo uczeń na początku już łączyłby „*cum nefario consilio*“. Względ formalny, którym się zazwyczaj posługuje przy konstruowaniu, rozpoznanie formy orzeczenia, nie dałby się tu wprowadzić, bo forma orzeczenia nie występuje dość przejrzysto. Zaczniemy więc od tego, co uczeń wprost, bez namysłu, bez tłumaczenia rozumiał; okazało się, że było to zdanie poboczne „*res publica in maxima pericula venerit*“. Forma koniunktywu prowadzi do spójnika „*cum*“; współrzędny temu zdaniu drugi człon zdania pobocznego „*eique confessi sint*“ układa się równolegle do niego, po czym następuje uzależniony od *confessi sint acc. c. inf. se paravisse* i wreszcie wniosek w formie myśli głównej: *supplicium sumendum*, gdzie uczeń domyśla się słowa posiłkowego *est* czy raczej *esse*. Ułatwieniem na drodze zrozumienia tekstu były te części zdania, które bezpośrednio przemówiły do ucznia, zrozumienie całości jednak zostało osiągnięte metodą filologiczną. Metoda bezpośrednia, idąc ręką w rękę z pośrednią, prowadzi do rozumienia tekstu. Na tym polega istota metody kombinująco-analityczna (cf. Gollas, *O metodę rozumienia tekstów łacińskich*, str. 8), która odpowiednio stosowana staje się połączeniem metody pośredniej i bezpośredniej. Uczeń nie przyzwyczajany do tego od samego początku nauki, by język obcy żywo i wprost do niego przemawiał, nie nauczy się tego później. Stąd to pochodzi, że spotykamy uczniów nie tylko pojedynczych ale i całe zespoły ich, które nawet łatwego stosunkowo tekstu zrozumieć nie mogą bez długiego szukania w słowniku, bez mozolnego i często krętymi drogami idącego konstruowania, wreszcie bez wydatnej pomocy osoby

uczającej. O tych uczniach musimy powiedzieć, że nie przyswoili sobie zasobu wiadomości wymaganych przez program.

Jeżeli więc przykładamy wielką wagę do samodzielnego ujmowania tekstu przez ucznia, musimy położyć większy nacisk na pracę posługującą się metodą bezpośrednią, z tym jednak zastrzeżeniem, że ona nie tylko nie wypiera metod filologicznych ale nawet je popiera, dając uczniowi, dążącemu do zrozumienia tekstu, punkt oparcia, dając mu coś w rodzaju Archimedesowego *δός μοι πονὲ στῶν*.

Wobec tego nie mniej uzasadnione będzie stosowanie metod bezpośrednich w lekcji nowej niż starej, co więcej: zajmie ono w lekcji nowej poczesne miejsce. Ćwiczenia umożliwiające rozumienie tekstu (częściowe lub zupełne) metodą bezpośrednią mogą być oparte: 1) na czytaniu tekstów łatwych o prostej konstrukcji i bez nowego zapasu słówek, 2) na czytaniu tekstów o treści znanej, ale nie znanym układzie zdań, 3) na omówieniu łatwego przeczytanego tekstu bez tłumaczenia, przy czym treść podaną po polsku ilustruje uczeń charakterystycznymi zwrotami łacińskimi, 4) na odczytaniu głośnym łatwego ustępu łacińskiego przy zamkniętych książkach słuchaczy i omówieniu jego treści. Na każdym stopniu nauki będzie to ćwiczenie inne, poczynając od zdań krótkich dwu lub kilkuwyrazowych w klasie pierwszej i idąc poprzez zdania rozwinięte ku złożonym w klasach następnych. Zwracanie szczególnej uwagi na sposób czytania uczniów, na odpowiednie podkreślanie wyrazów należących do siebie, na wydątnienie treści zdania, na właściwą pronuncjację wyrazów jest środkiem popierającym wydątnie rozumienie tekstów drogą bezpośrednią. Można śmiało powiedzieć, że uczniowie nasi czytają głośno po łacinie za mało i że nawet kilkakrotne głośne czytanie danego ustępu aż do osiągnięcia prawidłowego odczytania jest nie mniej ważne i uzasadnione niż kilkakrotne poprawianie tłumaczenia aż do doprowadzenia go do poprawnej formy.

Ukoronowaniem pracy powyższymi metodami będzie lektura kursoryczna polegająca na bezpośrednim rozumieniu tekstu łacińskiego a nie na pobieżnym przekładzie.

Przewaga metod bezpośrednich w lekcji starej — jak tego wymagają tezy — polega na odchyleniu linii szablonowego odpytywania lekcji drogą reprodukcji lekcji ubiegłej oraz na wprowadzeniu urozmaicenia nie tylko bawiącego ale i bardziej kształcącego umysł ucznia. Na stopniu niższym w kl. I i II dobre wyniki daje wymieniona już wyżej rozmówka, bo zmusza ucznia do

wyłączenia uwagi wymagając zrozumienia pytania w lot i dość szybkiej odpowiedzi. Przy lekturze tekstów oryginalnych zanika racjonalność krótkich pytań i odpowiedzi, a metoda bezpośrednia na lekcji starej znajduje rację bytu w formie dyspozycji treści tekstu ułożonej po łacinie, o ile to układanie odbywa się wobec nauczyciela z zachowaniem samodzielności ucznia. Inną skuteczną formą stosowania metody bezpośredniej przy lekcji starej może być głośne odczytanie tekstu już przerobionego, czyli przypomnienie treści tekstu wprost w języku oryginału. Uczenie się na pamięć zdań, przysłów, wierszy służy temu samemu celowi, należy jednak dać uczniom sposobność stosowania tych zdań a nie poprzestawać na nauczeniu się i złożeniu ich w lamusie. Ogółem jednak wzięwszy przesuwamy się przy czytaniu tekstów oryginalnych stosowanie metod bezpośrednich wydatnie ku lekcji nowej, gdzie umiejętnie posługiwanie się nimi staje się pomostem do samodzielnego rozumienia tekstu i zjawisk językowych. Nie sądzę więc, że szersze stosowanie metod bezpośrednich mogłoby zakwestionować rację istnienia języka łacińskiego w programie gimnazjum, uważam raczej, że łączenie ich z metodami filologicznymi staje się dla tych ostatnich silniejszą podporą, wykazuje bowiem ich konieczność i racjonalność przy dociekaniu do struktury zdania rozwiniętego i złożonego oraz przy dążeniu do logicznego ujęcia związków międzyzdaniowych.

Miedzy metodą filologiczną opierającą zrozumienie tekstu na pośrednictwie języka ojczystego (droga: tekst, konstrukcja lub analiza, przekład i idące z nim zrozumienie tekstu) a metodą neofilologiczną opierającą zrozumienie języka obcego na jego bezpośrednim działaniu na ucznia (droga: język obcy, zrozumienie choćby częściowe z uzupełnieniem tego, co nieznane, sposobem intuicyjnym) leży metoda trzecia, która łączy walory dydaktyczne jednej i drugiej (droga: tekst w języku obcym, bezpośrednie ujęcie tego co jasne, dochodzenie do całości tekstu na podstawie zasad logicznego rozumowania i przy pomocy analogii z językiem ojczystym, przekład jako wyraz zrozumienia tekstu). Uwzględniając w szerokiej mierze momenty psychologiczne obok logicznych, staje się ta metoda niezawodną pomocą do poznawania i udoskonalenia języka ojczystego oraz środkiem do formalnego kształcenia umysłu.

Wobec metody filologicznej i neofilologicznej, na których pograniczu się ona znajduje, można ją nazwać nowoczesną metodą filologiczną.

AKTUALIZACJA W NAUCE JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO

napisała

L. TAKLIŃSKA

Nauka języka łacińskiego nasuwa pod względem dydaktycznym wiele trudności, których uniknąć może w sposób łatwy neofilologia, mając na swe usługi znaczny zapas sposobów, jakich dostarcza aktualizacja, prowadząca prostą drogą do uaktywnienia uczniów.

Filolog z konieczności i z natury swego przedmiotu wysuwając na pierwszy plan metodę filologiczną, gdy chce doprowadzić do zrozumienia tekstu, posiada wątki zasób środków aktualizacji, ponieważ obraca się na dość wąskiej jej płaszczyźnie. Dlatego ważną w tej dziedzinie odgrywa rolę inwencja i pomyślność nauczyciela, która niejednokrotnie bywa jego indywidualną własnością, zresztą nieopatentowaną, bo z natury rzeczy dotyczącą drobiazgów dydaktycznych.

Na pozór zdawałoby się, że właśnie te drobiazgi są mało ważne i w ogólnych wytycznych nauki języka łacińskiego stanowią jakoby jej ułamki, znajdujące się na obwodzie ram zasadniczych.

Jednak od tzw. podejścia do pewnych dziedzin dydaktyki każdej lekcji zależy jej powodzenie i rezultaty. Nie trudno jest opanować ramowy plan lekcji, bo jest dany i ogólnie znany. Nauczyciel filolog potyka się ciągle o obcość tematów antycznych, a przede wszystkim składni i form j. łac., w czym leży największa trudność zbliżenia go do mentalności ucznia, którego koniecznie trzeba uaktywnić, by sprawę uczenia się łaciny uczynić własną.

Omawiając ten problem ułamkowy z dydaktyki jęz. łac., jaką jest aktualizacja i uaktywnienie uczniów, najproduktywniejszą rzeczą będzie podzielić się doświadczeniami własnej praktyki, które mogą być słuszne lub nie, mniej korzystne lub więcej.

Weźmy pod uwagę materiał klasy IV — dział poezji.

Pod względem treści wyjątki z Owidiusza, Propertjusza itd. nie przedstawiają specjalnych trudności, gdy chodzi o zainteresowanie wątkiem fabulistycznym. Wzbudzić je można, gdy się weźmie pod uwagę reminiscencje z literatury i mitologii naszej. „Filemon i Baucyda” — a nasze: „Dziad i baba”, „Piast i Rzepicha” — i „Świtez” — (motyw zatopienia siedzib ludzkich) pozwalają odkryć wspólność motywów i skrócić perspektywę czasów, gdy sięgnie się do psychologii człowieka i odkryje w niej odwieczne,

powtarzające się na przestrzeni czasów wspólne cechy i wspólne pierwiastki w kulturze starej a dzisiejszej (motyw religijny, motyw przemiany u Owidiusza i w poezji romantycznej, gościnność).

Bez obawy, iż z języka łacińskiego uczyni się naukę o motywach literackich, urozmaiciwszy tymi dygresjami poznanie Owidiusza i jego środków artystycznych, i odkrywając wspólnotę środków wyrazu poety tak odległych czasów z dzisiejszością, umocni się jednocześnie wartość poznawczą języka łacińskiego a z nim całej kultury rzymskiej. Przy opisach epickich — przyjęcie bogów w chacie Filemona i Baucydy — doskonale można zwrócić uwagę na pełny realizm tego obrazu, który sprawia, iż szczegóły są niemal widzialne, tak rzeczywiste swą plastyką kształtu i ruchu.

Przedmioty, które się widzi w tym obrazie — stół z krzywą nogą, ognisko z ciepłym jeszcze popiołem, wreszcie krzątanie się staruszków: Baucyda ściera stół miętą, przynosi potrawy — zainteresowały uczennice jako obrazek, jakby żywcem wzięty z dzisiejszego życia. I dzisiaj gospodyni na wsi wiechciem słomy lub trawy świeżej ściera ławę czy stół, dzisiaj podpała często w piecu korą i uschłymi liśćmi, i dzisiaj podłoży drzazgę czy skorupę pod chwiejący się stół. Motyw ten specjalnie wdzięczny do omówienia w gimnazjach na prowincji, w których jest znaczny procent młodzieży wiejskiej. I znów zbliżenie do tematu i znów odkrycie wielkiej wspólnoty ogólnoludzkich podobieństw bez względu na czas i przestrzeń.

Dedal i Ikar. W jakim skrócie środków artystycznych ujawniona miłość ojca do syna! Igraszki Ikara, który przeszkadza ojcu w wielkiej pracy, ojciec, niby ptak troskliwy, uczy syna trudnej sztuki latania, ogląda się za nim i kieruje jego lotem — i wreszcie w kilku zaledwie słowach „Icare, ubi es, qua te regione requiram“ — ból i tragizm ojca. Gdy po opanowaniu tekstu specjalną uwagę poświęci się tej sprawie, ile wydobędzie się piękna z utworu i jak się ułatwi mozolny trud przyswajania słówek i zwrotów, gdy zbliży się w ten sposób utwór do umysłu ucznia i zadziała na stronę emocjonalną przeżycia.

Krótką wzmianka o „Trenach“, o „Ojcu zadżumionych“ znów podkreśli wspólność motywów, nie mówiąc już o „Niobe“. Utwory „Ad Musam“. Owidiusza, „Orfeusz i Eurydyka“ (przyw. lekt. teksty polskie), „Pragnienia poety“ Tibullusa (przyw. lekt.) i wyjątek z Kochanowskiego „Sobie śpiewam a Muzom“ — dają

sposobność do omówienia problemu, czym jest poezja w oświe-
tleniu poety-twórcy.

Materiał, zebrany z tych utworów, można w przyszłości wy-
zyskać przy Horacym, w języku polskim przy Mickiewiczu (Kon-
rad Wallenrod). Od uczącego zależy, by zachował umiar w dy-
gresjach tego rodzaju, które mogłyby przeróść ramy lekcji za-
sadniczej. Przyznać jednak trzeba, że lekcje, na których te pro-
blemy omawiano, były interesujące i bardzo żywe, osiągnęły też
cel dydaktyczny, wytwarzając w uczennicach tzw. aktualizację
psychiczną.

W sprawie słownictwa, tak bardzo bogatego w poezji, rów-
nież trzeba uciekać się do pomysłów, których realizacja ułatwia
opanowanie pamięciowe słów i zwrotów i zachęca do skrzętnego
zbierania ich czy pod kątem pokrewieństwa formalnego, czy tre-
ściowego.

Nawet w klasie IV bawi młodzież i daje jej satysfakcję moż-
ność opisu po łacinie. Zdarzyło się, że właśnie w tej klasie, o któ-
rej mowa, znajdowała się lipka dość duża o grubym pniu. Jak
chętnie dziewczęta, zaczawszy od nazwy *tilia -ae*, poprzez *truncus*,
cortex itd. dochodząc do *vertex*, opisywały to drzewko!

Pięć rzeczowników na określenie morza w krótkim wyjątku
z Eneidy silniej wbija się w pamięć, gdy, zebrawszy je razem,
podkreśli się subtelne różnice pomiędzy *mare*, *altum*, *salum*,
pelagus, a *pontus*.

Poprzez pozorną obcość języka łacińskiego przerzucić można
pomost pomiędzy dzisiejszością a dawnością antyczną, gdy stale
odnajdywać będziemy te wspólne im pierwiastki, które są zawsze
żywe i aktualne. Poza czysto technicznymi sposobami, ułatwiają-
cymi naukę języka łacińskiego, wnikanie w podobieństwa i wspól-
notę kultury antycznej z dzisiejszą byłoby najkorzystniejszym
i najbardziej interesującym sposobem aktualizacji w dydaktyce
języka łacińskiego.

OCENY I SPRAWOZDANIA

Georgius Kowalski, De arte rhetorica I. Leopoli Polonorum 1937, Acta Semin. Philol. II Univ. Leopoliensis curante G. Kowalski, fasc. 3—4, str. 111, lex. 8°.

Prawdopodobnie powolność druku publikacji PAU. i Tow. Nauk. we Lwowie, gdzie dotąd ukazywały się większe prace prof. J. Kowalskiego, skłoniła go do ogłoszenia nowego studium o greckiej retoryce w organie własnego seminarium, co stanowi wprawdzie pewną innowację w tradycji takich *Acta seminarii* gromadzących dotąd wyłącznie prace uczniów, ale nie jest pozbawione uzasadnienia, skoro w seminarium, jako warsztacie naukowym, mistrzem jest profesor a uczniowie pracownikami; nie ma więc powodu, by produkt mistrza nie miał iść niejako na wystawę razem z pracami uczniów.

Rzymska jedynka przy ogólnym tytule zapowiada pierwszą część badań, a jej przedmiotem jest, jak wskazuje tytuł na str. 4 (*I De Coracis arte*), podręcznik wymowy Koraksa. Z najdawniejszej o nim wzmianki Arystotelesa (rhet. II 24 p. 1402 a, co autor cytuje jako B 24. 1402 a) wydobywa autor treść do czterech rozdziałów, zatytułowanych *de artificio, de arte, de artis definitione, de artis inventoribus*. Ustęp Arystotelesa zaczyna się od porównania retorycznej teorii prawdopodobieństwa z postępowaniem pewnych dialektyków, którzy twierdzili *ὅτι ἐστὶ τὸ μὴ ὂν ὂν*. Ganił ich z tego powodu już Parmenides (fr. 4 Diels), którego wywody pobrzmiewają w Platonie Sofistice (237 A, por. 258 D). Parmenides zwracał się ze swymi zarzutami przeciw Heraklitowi, a jego polemikę rozprawił Zenon z Elei i Gorgiasz. W tej polemice brał udział także Protagoras, który uczył, jak można temu samemu przedmiotowi przypisywać sprzeczne własności (*praedicamenta*). Paradoksalne zdania moralne, zwłaszcza o życiu i śmierci, kursowały także między „ludem“ i pobrzmiewały w literaturze, tak greckiej jak i rzymskiej, jak dzisiejszej, angielskiej (autor przytacza tu przykłady z Erehwon. Penguin Books Sam. Butlera i W. Townenda *The Top Landing* z r. 1936, gdzie indziej z innych powieści angielskich i francuskich).

Równie szczegółowo śledzi autor dwa inne zarzuty Parmenidesa przeciw dialektykom, by na str. 16 postawić pytanie, czy słusznie Arystoteles wciągnął dwie pierwsze hipotezy w porównanie z postępowaniem Koraksa, który dwa przeciwne orzeczenia o tej samej rzeczy uważał za jednakowo prawdopodobne. Przykłady takiego postępowania znajduje autor w przysłowiach, igraszkach poetów i w zdaniach religijnych, nie mniej jak w wypowiedziach o sprzecznościach ludzkiej psychiki i ludzkiego zdrowia. To prowadzi go do stwierdzenia rozmaitych źródeł zestawienia sprzeczności. Zestawiwszy najdawniejsze przykłady filozofów, podkreśla różnicę dowodzenia fizycznego, metafizycznego, etycznego, dialektycznego, retorycznego, potracą o psychologiczne źródło pewnych kategorii Arystotelesa i od kategorii czasu dochodzi do pojęcia odpowiedniego momentu (*καιρός*). Prócz niego traktuje także inne punkty widzenia, zwane później *capita generalia*, a wszystkie podporządko-

wuje przeciwstawianiu przeciwieństw czy sprzeczności, stanowiącemu główny przedmiot tego rozdziału.

Ponieważ dotąd czerpał materiał głównie z filozofii i z życia, przystępuje wreszcie (na str. 38) do kwestii, bliżej, jak powiada, związanej z przedmiotem, do użycia zestawiania przeciwieństw w wymowie, zwłaszcza sądowej. Powoławszy się na swe poprzednie studium (*De artis rhetoricae originibus quaestiones selectae*, Lwów 1933), uzupełnia szczegóły odnoszące się do *consilia* całych dzieł lub ich części, objaśniając np. (na str. 41) „zapchanie” przez Tocydydesa wiernego opisu zdarzeń wielką rozrzutnością pustych mów (*tanta profusione inanissimarum orationum*) jego szkolną manierą przeciwstawiania przeciwnych zdań o tej samej rzeczy (*scholastico contraria de eadem re inter se opponendi studio*). Zdaje się, że tu autor (występujący pod maską *novelli Thucydidis lectoris*) uległ własnemu *studio opponendi* („ni sublimioribus oculis hoc condire malis”) i — przeholował. Mowy Tocydydesa nie są *inanissimae*, lecz *gravissimae* i nie szkołą trącą lecz doświadczeniem wielkiego polityka...

Przebrnąwszy przez różnorodną uczoność pierwszego rozdziału, mamy ochotę zapytać się: *τί ταῦτα πρὸς τὸν Κόρακα?* Zresztą sam autor uważa to za wywód *de honesto contrariorum compositionis consilio* i zapowiada z drugim rozdziałem przejście do *topos de rebus inter se contrariis, nihil minus tamen ambabus ex aequo probabilibus*, na czym według Arystotelesa miała polegać sztuka Koraksa. Autor udowadnia, że idzie tu nie tyle o równie prawdopodobne przeciwieństwa, ile o uprzedzenie podejrzenia (*locus communis de praecavente suspitione*), poczym z Arystotelesowymi świadectwami o Koraksie zestawia tradycję Platonową o Tyzjaszu, by do trzech przykładów pierwszego dodać czwarty drugiego. Z kolei zastanawia się (od str. 52), czy Koraks rzeczywiście słabszą sprawę przemieniał na silniejszą, i stwierdza, że Koraksa i Tyzjasza nie można ściślej łączyć z sofistami i erystykami, niż któregośkolwiek innego autora podręcznika wymowy lub adwokata. Związek ten, istniejący już, jak się zdaje, u Ksenofanesa, nasilił się dopiero dzięki Protagorasowi, o którym Koraks (Techné jego wyszła zdaniem autora ok. r. 460) nie słyszał. Tego też nikt nie twierdził. Natomiast na podstawie Cycerona (*de inv.* II 6 według Arystotelesa), który nazywa pierwszym autorem sztuki wymowy i jej wynalazcą Tyzjasza, domyślano się, że Arystoteles nie znał Techné starszej od Tyzjaszowej, a tradycję o Techné Koraksa tłumaczono tym, że choć uczył tylko ustnie, Tyzjasz wydał jego wykłady, wzbogacone własnymi uwagami, jako własną Techné, pierwszą w literaturze greckiej. Może ta hipoteza nie jest prawdziwa (autor sam zdaje się ją w części podzielać na str. 96), ale w nowej monografii o Techné Koraksa należało się z nią rozprawić. Zignorowanie jej tu przez prof. Kowalskiego nie wzmacnia jego wywodów o Techné Koraksa, a i liczne uwagi o Tyzjaszu wiszą wobec tego w powietrzu.

Z rozdziału *de artis definitione* przytaczamy zdanie autora, że Koraks nazwał retorykę *τέχνη λόγων*, albo po prostu *τέχνη*, jak Hippokrates nazywa medycynę po prostu sztuką. Przypisane przez Platona (Gorg. 453) Gorgiaszowi określenie retoryki jako *παιδοῦς δημουγωγός*, uważa autor za własność samego Platona. Gorgiasz tylko pierwszy nazwał retorykę sztuką. Tu autor uzupełnia swe wywody (*De artis rhet. orig.*) nowymi przykładami,

które mają dowodzić, że retoryka nie była pierwotnie sztuką wymowy, lecz tłumaczeniem prawa w sądzie; w wieku V retor jest mowcą sądowym, posługującym się nieraz cudzym konceptem, co łączy się z niewymaganiem w sądzie wymowy. Sam wyraz *ῥήτωρ* pojawia się po raz pierwszy we fragmencie Arystofanesowych *Δαιδαλῆς* z r. 428/7, a ta data „dziwnie zgadza się z pierwszym przybyciem do Aten Tyzjasza.“ Autor przyznaje że attyckie *ῥήμα* oznacza wszelką wypowiedź (*locutio*), a *ῥήτορες* publiczne wypowiedzi mowy, zwanej już przez Homera *ῥῆσις*, ale ignoruje tu Homerowego *μύθων τε ῥητήρα (ποιητῆρά τε ῥογών)*, który był już chyba — mowcą. Osobno zastanawia się autor nad Gorgiaszowym zadaniem (nie określeniem) wymowy, polegającym na przekonywaniu słuchaczy i prócz przekonywania w sprawach politycznych i sądowych tudzież w dialektyce podnosi magiczną moc słowa, przejętą przez Gorgiasza od Empedoklesa. Powołanie się na Combarieu rozprawę o magicznym pochodzeniu muzyki i poezji (rytmicznej i rymowanej) byłoby uwolniło autora od przytaczania mnóstwa cytatów, z których przecież najważniejszy jest z Gorgiasza Heleny. Zbieranie świadectw późnych retorów o „wynalezieniu“ przez Koraksa kilku części składowych mów i wywody o znaczeniu *κατάστασις*, która mogła znaleźć się już u Koraksa albo u kogoś z dawniejszych retorów, uważam za — anachronizm. Zbyt też pewnie brzmi w ostatnim rozdziale streszczenie wywodów, że tradycja o Koraksie nie jest pozbawiona bardzo silnych świadectw i nie jest mniej pewna jak tradycja o Tyzjaszu, a różni się od niej tym, że mamy świadectwa (ale dopiero Pauzania i Sopatra) o przybyciu Tyzjasza do Aten i jego uczniach, a o Koraksie wie się tylko tyle, że był Syrakuzńczykiem. Platon nie zna Koraksa (aluzja Phaedr. 273 A jest zawodna), a Tyzjasza wymienia razem z Gorgiaszem, a i Arystoteles niekiedy przemilcza Koraksa na rzecz Tyzjasza lub temu przypisuje główną rolę w rozwoju retoryki. Objaśnienie tego postępowania Arystotelesa nie jest przekonywujące. Późne świadectwo Sopatra nie starczy za dowód, że Tyzjasz przywiózł do Aten podręcznik wymowy Koraksa lub że ten podręcznik rozszerzony przez Tyzjasza, przywiózł Gorgiasz, co miało być powodem tego, że Arystoteles zreferował wprawdzie treść podręcznika Koraksa, ale wśród najslawniejszych autorów retorycznych swoich czasów wymienił z Trazymachem i Teodorem Tyzjasza. Mamy niedawną dysertację *περί ἐβουμάτων*, z której materiałami należałoby porównać sąd prof. Kowalskiego, jakoby Arystoteles nie uważał Tyzjasza za „wynalazcę“ retoryki. Przeciwnie, on Koraksa i Tyzjasza nazywa (w Diog. La VIII 57, cf. Quintil. III, 1, 1) wraz z Empedoklesem pierwszymi nauczycielami potęgi słowa i jemu, a nie późnym retorom i w tym i w innych szczegółach musimy dać wiarę. Prof. Kowalski zużył bardzo wiele uczoności z pierwszej ręki i zdumiewającej bystrości na objaśnienie głównego świadectwa Arystotelesa (rhet II 24 p. 1402 c) o Koraksie, ale zajęty parergami nie wiele posunął naprzód znajomość tego, co było *ergon* jego studium, *Techne* Koraksa (i Tyzjasza).

T. SINKO

Victor Steffen, *Satyrographorum Graecorum reliquiae*, collegit, disposuit, praefatione adnotationibusque criticis instruxit..., Poznań 1935, nakładem Pozn. Tow. Przyjaciół Nauk z zasiłku Funduszu Kultury Narod.

i Funduszu Naukowego U. P., skład główny w Księgarni Jana Jachowskiego w Poznaniu, str. XXXI+477, lex. 8°.

Obok Stanisława Witkowskiego *Epistulae privatae Graecae, quae in papyris aetatis Lagidarum servantur* (Lipsk, Teubner 1906¹, 1911²), Jana Demiańczuka *Supplementum comicum* (Kraków 1912, Rozpr. Akad. Um. hist. fil. t. 51) i Jerzego Manteuffla *De opusculis Graecis Aegypti e papyris, ostracis lapideisque collectis* (Warszawa 1930, Prace Tow. Nauk. Warsz. Wydz. I nr 12) staje godnie wymieniony w tytule zbiór greckich satyrografów jako praca filologa polskiego, która musi się znaleźć we wszystkich zagranicznych bibliotekach filologicznych, a więc praca wybitnie eksportowa. Powstała ona z inicjatywy prof. Sajdaka pod kierunkiem prof. Klingera i stanowi świetne wejście na szerszą arenę filologiczną młodego docenta filologii klasycznej w Uniwersytecie Poznańskim, który już przez swe krytyczno-egzegetyczne *Studia satyrica* (pars prior et altera 1933) okazał się pierwszorzędnym pracownikiem naukowym.

Zbiór obejmuje 44 autorów ze 112 tytułami (w tym Ichneutai Sofoklesa i Kyklops Eurypidesa) i 95 Adespota. Wśród ostatnich tylko trzech fragmentów dostarczyły papirusy. Wśród fragmentów Eschyla jest wydany w r. 1933 przez Norsa-Vitellego papirusowy fr. (20) Diktyulków, wśród Sofoklesowych papirusowy fr. (89) Inacha i nowa recenzja Ichneutów (do których zamiast Sylena wprowadził autor Chirona już w *Studia satyr. I*); Eurypidesa wzbogaciły papirusy tylko fr. (23) Skirona. Ze znanych z cytatów fragmentów przypisuje wydawca Eschylosowi jeszcze Athamasa, Trophoi, Theoroi czyli Isthmiasai i (z wahaniem) Ostologoi; Sofoklesowi Athamasa, Dedala, Eris, Nauzykę czyli Plintriali, Syzyfa, Syndeipnoi, Peaków i Fineusa (była też tragedia Sofoklesa pod tym tytułem); Eurypides nie wzbogaca się żadnym nowym tytułem dramatu satyrowego. Króciutkie uzasadnienie tych rewindykacji podaje autor w zwięzłej *Praefatio*, która w przyszłości powinna się rozrosnąć w jakąś *Historia critica satyroglyphorum Graecorum*. Na razie nawet osobliwy Menedemos Lykoifrona doczekał się tylko pół strony (XXIV) omówienia. Nie mniej zwięzłe są uwagi autora *de fabularum satyricarum sermone et indole* (Praef. XXV—XXXI). Język ilustruje jednak obszerny (str. 241—473) *Satyricae dictionis index*, stanowiący bodaj najważniejszą część publikacji, jakkolwiek i aparat krytyczny i łącząca się z nim egzegeza poszczególnych fragmentów wychodzi poza zbiór u Naucka (TGF) nie tylko przez uwzględnienie całej literatury po Naucka, ale i przez krytyczną bystrość i ostrożność autora, wspomaganą wspomnianym Indekssem. Jeśli autor w *Conspectus rerum* wymienił jako czwartą część samodzielnej *Errorum manifestationis tabula* (475—477), to te trzy bite strony „jawniejszych błędów drukarskich“ świadczą głównie o tym, że Typographia Universitatis Posnaniensis nie dorosła jeszcze do porządnego drukowania tekstów greckich, w czym zresztą stoi na równym poziomie z innymi drukarniami uniwersyteckimi i „naukowymi“ w Polsce. Pociśmy się tym, że po obecnej redukcji nauczania greki będzie — jeszcze gorzej...

Aby z tak ważną i cenną pracą nie rozstawać się takim pesymistycznym westchnieniem, streścimy z Przedmowy ogólne uwagi o technice dramatów satyrowych: Akcja tych dramatów ma na ogół charakter podobny

do tragedii. W tej części nie ma nic lekkiego komicznego; wszystko „wnosi się” i poważnieje aż do chwili, kiedy niespodziewanie następuje zwrot do śmieszności. Tak w „Tropicielach” Sofoklesa dopiero w chwili, gdy ślady mają doprowadzić do wydobycia z ukrycia złodzieja, zamiast oczekiwanego Hermesa staje przed satyrami nimfa Cyllene i poważna dotąd akcja staje się śmieszną. Podobnie rzecz się ma w „Cyklopie” Eurypidesa. Aż do chwili największego niebezpieczeństwa grożącego Odyssovi, akcja jest poważna; tu zaczyna się komiczny fortel zagrożonego. W tej poważnej części akcji także język nie różni się od tragicznego, chyba że poeta umyślnie wtrąci coś, co ma osłabić wrażenie tragiczności. A więc prolog Apollona na początku „Tropieli” mógłby stać w tragedii. I nie w tym dziwnego (sądzi autor), skoro to pisali zawodowi tragicy.

Ale ze względu na wesoły charakter dramatu satyrowego musieli oni „zniżyć się” i do języka i stylu komediowego. Tu należy zwracać się aktorów do publiczności, przypominające parabazy starej komedii. Tak w „Tropicielach” (76 i n.) dowódca chóru zapytuje widzów, czy kto z nich nie widział lub nie słyszał o ukradzionych wołach, a to miejsce służy autorowi do objaśnienia fr. z Athla Achajosa, gdzie jeden aktor zapytuje drugiego, czy ma coś powiedzieć widzom czy agonistom.

Satyrografowie, jako realści, wprowadzali na scenę wszelkiego rodzaju rzemieślników i robotników z ich gwarą zawodową. Dekoracja przedstawia zwykle obraz z natury (drzewa, jaskinie, góry itd. wymienia jako „ozdoby” tych dekoracyj Vitruv. V 6, 9), której szczegóły opisywane są dokładniej niż w tragediach. Z tym łączy się zajęcie satyrów myślistwem, rybołówstwem i innymi sprawami załatwianymi „na łonie natury”, z tym też liczne wzmianki o zwierzętach, rybach, roślinach. Nazwy ich pochodzą z języka codziennego; dużo wśród nich *ἀπαὶ εἰσημένα*. Na 400 uszkodzonych wierszy „Tropieli” przypada aż 42 *ἀπαὶ εἰσημένα*. Jeżeli w dramatach satyrowych V i IV w. spotykamy wiele wyrazów występujących dopiero w epoce hellenistycznej a nawet bizantyjskiej, to potwierdzają one fakt czerpania przez satyrografów z języka codziennego.

Z realizmem satyrografów łączą się też częste wzmianki o sprzętach domowych i naczyniach, o jadłach i napoju, wreszcie o sexualiach, co ich zbliża zarówno do komedii, jak (co dodajemy) do sycylijskiego dramatu. Na równi z obu tymi rodzajami scenicznymi posługują się satyrografowie parodiowaniem tragedji. Z języka codziennego (naśladowanego też przez komediopisarzy) biorą oni synkopy, apokopy, gry słów, alliteracje, przysłowia, kumulacje. Wspólne z komedią źródło dostarcza im też deminutiwów, rzeczowników na *-ιον* czasowników na *-ίζω*, *-ίζω*, *-ίζω*. Wreszcie metryka zajmująca pośrednie miejsce między surowością tragedji a swobodą komedii, w partiach osób poważnych nie różni się od tragicznej, w partiach satyrów i rolach podobnych zbliża się w rozwiązywaniu stóp do techniki komedii. Również powtarzanie się schematu strof, niedopuszczalne w tragedji, łączy technikę satyrową z komediową. Ta zwięzła charakterystyka języka i techniki dramatu satyrowego na ogół nie przynosi wiele nowych obserwacji, ale samo ich zestawienie przyczynia się do uwydatnienia różnic między dramatem satyrowym i tragedją i podobieństw z komedią, jak zestawienie wszystkich fragmentów z aparatem prawdziwie

krytycznym, a zwłaszcza wyczerpujący Index dictionis satyricae, daje solidną podstawę do dalszych badań.

T. SINKO

Études Horatiennes, Recueil publié en l'honneur du bimillénaire d'Horace. (Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'université de Bruxelles t. VII), Bruxelles, Édition de la Revue de l'université de Bruxelles 1937, str. 267.

Jest niewątpliwie rzeczą zupełnie przypadkową, ale równocześnie nader charakterystyczną, to, że na czele zbioru uczonych rozpraw poświęconych Horacemu, a wydanych w 2000-ną rocznicę Horacego przez Uniwersytet Brukselski, znalazła się praca, jaką dał p. Karol Beckenhaupt pt. (zresztą źle brzmiącym po łacinie) *Horatius Travestitus*. Praca ta daje bowiem miarę tej wytwornej swobody, braku oschłości i napuszoneści i tego nastawienia prawdziwie ludzkiego, jakie cechują zbiorowe dzieło brukselskiego Fakultetu filozofii i literatury. Autor omawia w niej burleskowy poemat humorysty niemieckiego, mało znanego w krajach nie-niemieckich, Morgenstern'a pt. *Horatius Travestitus* (3-e wyd. 1911). Ten niezrównany kpiarz i przedrzeźniacz, jakim jest Christian Morgenstern (1871—1914), odkrywa, przez swe naśladowania, nieprzeczuwane u Horacego rysy liryzmu całkiem spontanicznego, doskonałego humoru, ironii delikatnej i tego, co Anglicy tak trafnie oddają przez wyraz *self-enjoying*. Jak niezrównane jest przedrzeźnianie ody *Exegi monumentum* (III 30). „Pozostaje niezniszczalny. Sława moja kwitnąć będzie tak długo, jak długo pedagog, z mými poematami pod pachą, będzie wchodził w podwoje gimnazjum i krokiem pełnym godności przekraczać będzie próg klasy. Kwitnąć będzie tak długo, dopóki głębokie i sumiennie opracowane przemówienia wielbić mnie będą przed uczniami klasy najwyższej. Wszędzie, gdzie istota ludzka oddawać się będzie studiom klasycznym, będą od niej wymagać doskonałej znajomości Horacego“.

Czy w tym przedrzeźnianiu Horacego, jakiego dopuszcza się Morgenstern, nie jest nigdzie przekroczona miara dobrego gustu, co do tego zdania mogą być podzielone. W swym naśladowaniu ody 18 ks. III także Morgenstern mówi Horacemu: „Niekiedy w godzinie zmroku, gdy spoglądam na pasące się kozłatka, lubię wyobrazić sobie, że jestem, lub mało tylko brakuje bym był, drugim św. Hieronimem w swoim domostwie“. Mimo świetnej obrony tego przedrzeźniania, jaką daje Beckenhaupt (aluzja odnosi się — mówi ten autor — do sławnej ryciny Dürera przedstawiającej św. Hieronima w jego domostwie, która w każdej duszy germańskiej budzi ukryte jej powinowactwo z mistycyzmem panteistycznym) sądzimy, że lepiej było dla Morgensterna w tej parodii pozostawić na uboczu obolałą, napuszoną a często zjadliwą postać św. Hieronima.

Maniera Morgensterna przypomina, moim zdaniem, często aż do złudzenia znany u nas styl tłumacza Katulla, kol. Zygmunta Reisa. Jest to ta sama mieszanina pierwiastków dowcipu, subtelnego i samorodnego, z cechami nierzadko trywialnymi. Nie przeszkadza to jednak temu, że praca Beckenhaupt'a, piszącego o Morgensternie, zawiera mnóstwo cennych i głębokich myśli o humanizmie, o duchu rzymskim, o pisarzach niemieckich i o szeregu tematów, które nikogo nie mogą pozostawić obojętnym.

Kodeks Biblioteki Królewskiej w Brukseli (*Bruxellensis* nr 9776—78), pochodzący z XVI stulecia, jest przedmiotem badania p. Andrzeja Boutemy, asystenta Uniwersytetu Brukselskiego. Z punktu widzenia tekstu Horacego, kodeks Brukselski jest eklektyczny. Największy interes naukowy przedstawia jego zgoda z *g* (*Gothanus* z wieku XV), który to rękopis w pewnych wypadkach zdaje się potwierdzać świadectwo manuskryptu *Blandinianus vetustissimus*, zniszczonego w roku 1566, w czasie pożaru opactwa Mont Blandin w Gand. Natomiast przypuszczenie Chatelain'a, że kodeks Brukselski mógłby być kodeksem *Gemblacensis Collegii vetus* okazało się, w świetle badań autora artykułu, jako nieuzasadnione. Również nie można zidentyfikować kodeksu Brukselskiego z żadnym z manuskryptów całkowitych, użytych przez Poelman'a (*H*, *B*, *E*). Wydane w r. 1935 dzieło A. J. Botschuyver'a *Scholia in Horatium* *lqq.* (Są to *Parisini* 7972, 7974 i 7971) pozwoliło autorowi artykułu stwierdzić, że scholia tych manuskryptów są krewnymi bardzo bliskimi manuskryptu Brukselskiego. Najbardziej zbliża się *Br.* do *l.* nie w tym jednak stopniu, by można było uważać go za kopię tego manuskryptu. Autor przypuszcza, że scholia, w które jest zaopatrzony *Bruxellensis*, nie mają wspólnego początku, lecz że pochodzą z różnych źródeł. Manuskrypt Brukselski, tak samo zresztą jak *lqq.*, z którymi jest związany, potwierdza autentyczność scholij manuskryptu *Blandinianus vetustissimus* i dobrą wiarę Crucquius'a (Jacques van Crucq), który zużytkował ten rękopis, podawała w wątpliwość hyperkrytyka niemiecka XIX-go stulecia, a lekcje Crucquius'a uważała za wytwór jego wyobraźni.

Praca p. A. Brauwers'a, asystenta na Uniwersytecie Brukselskim przynosi rozważania na temat Albiusa, wymienionego w Odzie I 33 i Liście I 4 Horacego. W wyniku tych rozważań bardzo szczegółowych, autor dochodzi do wniosku, że adresat Listu I 4 jest tym samym, do którego jest zwrócona Oda I 33 i że nie należy identyfikować go z poetą Tibullem. Wynik ten wydaje nam się solidnie uzasadniony i pewny.

Praca p. Gustawa Charlier'a poświęcona jest przekładowi Horacego, dokonanemu przez Jezuitę Sanadon'a, a ogłoszonemu drukiem w r. 1756. Wydanie to znajdowało się w rękach pisarza Florian'a (1755—1794) tego, którego Voltaire, tak złośliwie, nazywał zawsze Floriankiem (*Florianet*). Notowane na brzegu książki wrażenia i uwagi Florian'a są przedmiotem badań i rozważań autora. Pracę tę możnaby porównać ze zbieraniem, już nie kłósów ale ździebeł, które poniewierają się po polu po okresie właściwych żniw.

P. R. Goossens, asystent na Uniwersytecie w Brukseli, wyjaśnia *Erycina ridens* w Horacego O 1 2, 33, jako obraz równie dawny, jak religia grecka. Jest to *Ἀφροδίτη φιλομειδής*, otoczona swym tradycyjnym orszakiem. Nie potrzeba przeto uciekać się do przypuszczenia źródła aleksandryjskiego, by wyjaśnić podobieństwo tego ustępu z wierszem Quintus'a ze Smyrny (V 71 s.).

Ważne i trudne zagadnienie porusza p. Leon Herrmann, profesor Uniwersytetu Brukselskiego, czy Horacy był religijny. (*Horace et le libre examen*). Zbyt nowożytnie stanowisko autora, kategorie myślenia, które stosuje, a które

były nieznane w starożytności (coż to jest np. ów *libre examen*? czy nie prawo, przysługujące człowiekowi wierzenia w to tylko, co jego rozum indywidualny może skontrolować?) sprawiają, że ciekawa i gruntowna praca musi nasunąć w szczegółach mnóstwo zastrzeżeń i wątpliwości, mimo że ogólne jej wyniki przedstawiają niewątpliwie wartość trwałą.

Z pozoru, mówi p. Herrmann, Horacy mógłby uchodzić za najbardziej religijnego z poetów Rzymu. Jednakże w istocie nie było umysłu bardziej mistycznego i bardziej silnego, zdrowego, jak umysł poety wenuzyjskiego. Nie żądać od bogów tego, co jest niemożliwe; modlić się o to tylko, by zachować co się posiada: rozum, zdrowie i skromne zasoby swoje. I religia będzie prosta, bez przepychu; ofiary niech będą zredukowane do drobnostek, byle tylko serca były czyste. Jeżeli idzie o rozległy program Augusta odnowienia religijnego, to Horacy bierze w nim udział, popiera krzewienie kultu cesarskiego, zaleca powrót do nowej religii wieśniaczej, rolniczej, jaką wyznawała Italia pierwotna, zwalcza kultu obce, które przenikały ze Wschodu, drwi sobie z judaizmu, lub ze zwolenników bogów egipskich. To wszystko czyni jednak Horacy z obowiązku obywatelskiego, a nie z przekonania religijnego. Przede wszystkim jednak potężny zmysł poetycki każe Horacemu słać poetyczny charakter religii rzymskiej, która naturę całą zaludnia bogami. Również uznaje Horacy charakter religijny poety *vates* i przedstawia siebie, jako pozostającego w stosunkach osobistych z bogami, a życie swoje jako szereg cudów.

Przeszkodą w takim pojmowaniu rzeczy mogłaby być oda I 34, lecz autor traktuje ją jako szczególnego rodzaju *mea culpa* wobec mistyki urzędowej, narzędzia monarchistycznej polityki Augusta i jako urzędowe dzieło propagandy na korzyść dziedzica Juliusza Cezara, przyczem aluzja do piorunu miałyby się odnosić do cudu z roku 44, sama zaś oda miałyby powstać, podobnie jak I 35, I 2, I 21, I 29, i III 5, w okresie między 30 a 27.

Autor określa dalej stanowisko Horacego wobec innych systemów filozoficznych. Horacy sztydził ze stoików, z powodu ich przesady w surowości i ich pogardy dla subtelnych odcieni i dla pocucia miary. Tak samo nie rozczulał się kynizmem Diogenesa z Sinope, nad który przenosił hedonizm Aristippa. Gwałtownie atakował Empedoklesa i Pytagorasa. Odraza Horacego do neopytagoreizmu jest niezaprzeczona. Autor sądzi, że również sławna oda I 28 zawiera atak przeciw pytagoreizmowi. Oda wykazuje, jak próżna jest wiara Pytagorejczyków w zmartwychwstanie, uzyskane przez metempsychozę. Czy jednak Horacy oszczędził zupełnie epikureizm, z którego jak się zdaje, zaczerpnął swoje pojmowanie przyjaźni i miłości, wiele wskazówek społecznych, a nawet poglądów kosmologicznych czy historycznych? Autor w ten sposób określa stanowisko Horacego: Od Stoików zapożyczył Horacy wiele idei, które słusznie wydawały mu się piękne lub dobroczynne, a do przeciwnego obozu Epikurejczyków przeszedł, nie jako zbieg, lecz jako przyjaciel. Strzegł się Horacy wszelkiej nietolerancji, szukał prawdy nawet u przeciwnika, i w tym właśnie wyrażała się szlachetność jego duszy.

Uzupełnieniem do pewnego stopnia cennej pracy p. Herrmann'a jest studium p. G. Heuten'a prof. Athenaeum (liceum) w Uccle „o kulcie Kybeli w poejach Horacego“. W przeciwieństwie do cesarza Augusta, który okazał podziw dla wielkiej matki frygijskiej, Horacy zachował milczenie

wobec tego kultu, a w dwu wzmiankach, które o nim uczynił, zajął stanowisko zdecydowanie odpychające, podobnie jak Varro i Lucretius. W trafnej formule w ten sposób ujmuje autor charakterystykę Horacego. Jest to w naszych oczach najmniej mistyczny umysł Rzymian, doskonały klasyk, zupełnie zrównoważony umysł, który tak samo nie odczuwa żadnego niepokoju od strony bósiwa, jak też nie podziela nienasyconego pragnienia czynu, które ożywia ludzi Zachodu.

Temat, który poruszył p. Henryk Janne, uczeń Hermann'a, profesor Athenaeum w St-Gilles „Epoda XVI i historia drugiego triumviratu“ interesuje nas szczególnie z tego powodu, iż niedawno polski filolog Dr Śmiatek ogłosił na ten temat (w *Munera Philologica Ludowico Cwikliński oblata*, Poznań 1936) piękne studium pt. „Psychologiczne podłoże Horacego epody 16 i 4 eklogi Wergilego“. Belgijski uczony, z podziwu godną starannością, ustala, na podstawie pewnych szczegółów historycznych, daty powstania obu utworów. Wyniki tych badań bardzo szczegółowych dadzą się ująć po krótko w ten sposób: Epoda XVI jest z września roku 40. Wschód cały, aż po Jonię, jest w rękach Partów. Antonius obległ Brundisium. Wschód i Zachód są w walce. Od dawna horyzont polityczny nie był równie ponury; epoda jest pieśnią buntu i rozpacz. Ekloga IV Wergilego jest natomiast napisana w październiku 40 r. Rzym przyszedł do siebie. Octavianus i Antonius pogodzili się; zarządzenia zostały wydane, by odepchnąć Partów. Od dawna czasy nie były równie pełne nadziei i światła. Ekloga jest śpiewem zaufania i radości.

Gdzie było *fanum Vacunae*, świątynia sabińskiej bogini Vacuna? zastanawia się p. Michał Kugener, profesor Uniwersytetu Brukselskiego. Za tą świątynią, jak wiadomo, ułożył Horacy swój list do Aristius'a Fuscus'a. Obok umiejscowienia tej świątyni w dolinie Licenza, na dwa kroki od dziedziny Horacego, jak to się zwykle przyjmuje, p. Kugener podaje argumenty przemawiające za stacją klimatyczną Aquae Cutiliae, gdzie Horacy, w r. 33 przed Chr., odbywał kurację hydroterapeutyczną.

W interesujący sposób panna Le Bon odpowiada na pytanie, co rozumiał Horacy pod wyrażeniem *vera virtus*, które znajdujemy w jego pismach. Czyni to w związku z pracą M. A. Kugener'a, przedstawioną na VI Kongresie międzynarodowym Historii Religij, który naszkicował definicję tego dawnego wyrażenia łacińskiego. W wyniku swoich badań, autorka stwierdza, że w Odzie III 5 *vera virtus* znaczy „prawdziwe męstwo“, natomiast w Listach znaczy „prawdziwa cnota“, wyrażenie, na które nie ma przykładu u pisarzy dawniejszych.

Izydor Levy bada ciekawą historię i rozgałęzienie zwrotu, który znajdujemy na końcu Ody I 21 i w którym Horacy wzywa młodzież rzymską do modłów, by Apollo odwrócił od władcy i od ludu rzymskiego wojnę, głód i choroby, a nieszczęścia te zesłał na Persów i na Brytańczyków. Autor odnajduje pokrewieństwo tego rodzaju zwrotów aż do Deuteronomu VII 15 i ewangelii św. Marka V 10, przez co uzupełnia w cenny sposób to, co na ten temat ogłosił Weinreich (*Primitiver Gebetsegoismus*).

W pracy pt. „Horacy i Armia“ p. Edm. Lienard zestawia wszystko, co dotyczy stosunku Horacego do *militia*.

W wyczerpującym studium pt. „Budowa heksametru w Sztuce Poetyckiej Horacego“, p. F. Peeters, asystent Uniwersytetu Brukselskiego, rozważa zagadnienie stosunku między *ictus* a akcentem w heksametrze Horacego i dochodzi do wniosku, zgodnego zresztą z tym, który przedstawił już p. Dr Kolovrat na Kongresie nicejskim Towarzystwa G. Budé w r. 1935, że istnieje doskonała identyczność techniki poetyckiej Horacego i Wergilego w budowie heksametru. Pod tym względem paralelizm jest istotnie uderzający między obu klasykami, tak różnymi zresztą pod względem treści i temperamentu artystycznego.

P. M. Renard, profesor Athenaeum w Uccle, bada jakie jest stanowisko zajęte przez Horacego wobec Kleopatry i dochodzi do wniosku, że słowa Horacego (epoda 9 i oda I 37) wyrażają istotnie obawę przed niebezpieczeństwem wschodnim, a Horacy widzi w Kleopatrze symbol cywilizacji, która pod każdym względem jest przeciwieństwem tradycji rzymskich.

W uczonej i niezwykle sumiennej pracy przedstawia p. Maurycy Sabbe, profesor Uniwersytetu Brukselskiego, szkic biograficzny wydań Horacego dokonanych, w latach od 1558 do 1708, przez firmę Plantin-Moretus, tak w Antwerpii, jak i w jej filii w Leyde. W szeregu tych wydań jest jedno, które nas najżywiej zająć musi: Indeks do wszystkich utworów Horacego, wydany w roku 1575, *studio et labore Thomae Treteri Posnaniensis collectus et ad communem studiosorum utilitatem nunc primum editus*. Do tego wydania i do powstania indeksu odnoszą się cenne uwagi autora na str. 205—207.

W bezpretensjonalnej, ale pełnej życia i świeżości notatce, p. C. Sobry podnosi, dla uświetnienia poety, motywy muzyczne, na które możnaby śpiewać poszczególne wiersze Horacego. Autor wynajduje te motywy w utworach wielkich mistrzów: Schumann'a, Beethoven'a, Berlioz'a, Wagner'a, Brahms'a, Chopin'a. Próba jest interesująca, choć pod względem muzycznym niemal bezwartościowa, a nawet, w niektórych szczegółach, nie wolna od błędów.

Ten sam temat, ale w sposób bardziej źródłowy, a przede wszystkim historyczny, omawia p. Karol Van Den Borren w pracy „Horacy a muzyka“, przy czym powołuje się na wybitną pracę dra Thomas'a, ogłoszoną na posiedzeniu londyńskiego *Musical Association* i ogłoszoną w *Proceedings* tego towarzystwa (1919—1920). Jest rzeczą interesującą wymienić nowszych kompozytorów, którzy podłożyli muzykę pod utwory Horacego. Nie są to bynajmniej muzycy drugorzędni, gdyż wśród nich, można zacytować takie nazwiska jak: Kamil Saint-Saëns (chór 4-głosowy do ody I 7), Castelnuovo-Tedesco (*Sei Odi di Orazio* 1930), amerykański kompozytor Randall Thompson (*Odes of Horace* 1932), Jean Binet (*Deux Odes d'Horace* 1933). Należy tu przypomnieć, co u nas w tym kierunku zdziałał śp. Cybulski.

P. M. R. Sulzberger daje komentarz, dosyć zawiły i jeszcze bardziej niepewny, do Listu do Pisonów II 3 ww. 131—148.

W wyczerpujący sposób omawia p. Lucjan-Paweł Thomas, emer. profesor Uniwersytetu w Gand „Sztukę Horatianąską Gongory“. Zasadnicze sta-

nowisko autora jest jednak dziwne i wręcz niezrozumiałe. Oto bierze on w obronę Gongorę, mówi o „domniemanym upadku smaku i gustu”, który ma znajdować swój wyraz w pismach Gongory, albo oświadcza nawet wręcz, że „minął już czas, w którym w gongoryzmie, marinizmie, euphuizmie itd. widziano tylko niepokojące formy choroby literackiej”. Tego rodzaju poglądy i zdania mogą wywołać tylko zdziwienie i możemy zapewnić autora, że nawet jego praca, sumienna zresztą i wyczerpująca, nie zdoła przekonać nikogo z wykształconych na wzorach klasycznych, jakoby gongoryzm, marinizm itd. był wyrazem dobrego gustu. Tak samo i u nas, w podobnym duchu utrzymana praca śp. Porębowicza o Andrzeju Morsztynie wzmocniła jedynie wśród ogółu odrazę do tego kierunku zepsucia i zwyrodnienia, który przedstawiał A. Morsztyn i spotęgowała przekonanie, że jak ognia należy nam tej zarazy unikać. (Podpisany dał wyraz temu swemu uczuciu w ten sposób że, odkrywając w rękopisie nieznane dotąd utwory Piotra Kostki z pierwszej połowy XVII wieku, pierwszy pod względem chronologicznym okaz marinizmu w Polsce, i mając już szczegółowo pracowane wydanie tych wierszy, rzeczy tych nie wydał, by uchronić ducha polskiego przed skażeniem. Czyn ten i dziś jeszcze po tylu latach, poczytuje sobie podpisany za zasługę).

Znakomity romanista p. Maurycy Wilmotte podaje przyczynek nader interesujący do historii wpływu Horacego na średniowiecze, historii, którą opracował dosyć szczegółowo Manitius. Oto bada związek między utworami Horacego a obszernym poematem, zapewne z X wieku, *Ecbasis captivi*, w którym opisana jest, allegorycznie pojęta, ucieczka cielecia ze stajni (tj. ucieczka mnicha z klasztoru) i następnie jego powrót. Otóż w tym utworze, który w sposób magistralny wydał Ernest Voigt w *Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgesch. der germ. Völker* VIII Strassburg, Trübner 1875, odnajduje p. Wilmotte i stwierdza szczegółowo to, co, w sposób ogólnikowy, już Voigt zauważył, wpływ utworów Horacego, w szczególności Satyr i Listów. Niezwykle cenne uwagi autora o tym związku, przy czym pobocznie i inne zagadnienia wiążące się z tym działem zostały poruszone, nadają głęboką wartość tej prostej notatce, jak autor swą pracę nazywa.

Należy w końcu wymienić dwie jeszcze prace, zawarte w zbiorze, które pozostają jednak w zupełnie luźnym związku z Horacym. Pierwsza z nich to studium p. Emila Boisacq'a pt. „Gruszka i grusza w starożytności”, związana z Horacym przez wzmiankę o gruszy w Liście I, 7 w. 14. Uczony autor *Słownika etym. języka greckiego* podtrzymuje w niej dawne swoje twierdzenie o związku pokrewieństwa między *ἄπιον* i *ἄπιος* a *pirum* i *pirus*, które prowadzą do tego samego wyrazu śródziemnomorskiego i preindo-europejskiego, którym mogłoby być *apiso. Pogląd ten został, jak wiadomo, przyjęty przez nowszych leksykografów (A. Ernout, A. Meillet). Autor bada następnie rozszerzenie się gruszy w krajach północnych w epoce już średniowiecza.

Praca o etymologii wyrazu *caballus*, którego użył Horacy dwa razy w Satyrach a trzy w Listach (wobec szesnastu przykładów na *equus*) wyszła z pod pióra p. Henryka Gregoire'a. Niezrównany stylista, mistrz słowa, uczony wielkiej miary, ale niejednokrotnie również twórca genialnych fantasmagorii, rozsywał w niej perły swej zdumiewającej wiedzy i swego stylu czarującego,

aby stwierdzić, że *καβάλλης* a także *καβάλλιον*, które uważa się ogólnie za pożyczkę grecką z łaciny, są w istocie wyrazami greckimi pochodzenia bałkańskiego, potwierdzonymi od III wieku przed Chr. (Inskrypcja odkryta w Callatis nad Morzem Czarnym, a ogłoszona w *Revue Archéologique* 1925 I p. 259). Autor identyfikuje owo *καβάλλης* — *καβάλλιον* i *κόβαλος*, wyraz obelżywy gwary attyckiej, którego pierwsze znaczenie miałyby być: „tragarz” (ludzki) i sądzi, że wyraz ten jest transkrypcją grecką wyrazu bałkańskiego o odcieniu peioratywnym. Nawiasowo podaje autor etymologię różnych wyrazów; wśród nich najbardziej uderza niezauważone dotąd, niem. *Gaul* < *Ca-ballus*. Artykuł niezwykle pobudzający Gregoire'a stanie się niewątpliwie punktem wyjścia dalszych badań.

KAZIMIERZ JARECKI.

Ludwik Piotrowicz, Cesarz August. (Odczyt wygłoszony na publicznym posiedzeniu Polskiej Akademii Umiejętności w dniu 15 czerwca 1937.) Kraków 1937. Str. 29.

Skoro cały świat cywilizowany w uroczysty sposób obchodzi 2000-lecie urodzin ces. Augusta, trudno, żeby brakło w takiej chwili Polski. Toteż Pol. Akademia Umiej., chcąc podkreślić szczególną doniosłość tej dziejowej chwili, powierzyła odczyt na swym publicznym posiedzeniu znawcy spraw ustrojowych Rzymu, który ujął rzecz pod kątem widzenia zagadnień ustrojowych. Ponieważ sprawa przedstawiona jest przejrzysto i interesująco, więc chętnie przeczyta ją każdy czytelnik.

Na wstępie stwierdza autor, że mimo upływu 20 wieków nie udało się uzgodnić poglądów na cesarza, jego charakter, zdolności i znaczenie dokonanego przezeń dzieła. Rozbieżność poglądów tłumaczy się w pewnej części naturą stworzonego przezeń dzieła, które z powodu kompromisowego charakteru można oceniać równie dobrze z dwóch, wręcz przeciwnych stanowisk. Główna jednak przyczyna sprzeczności tkwi w bardzo niedostatecznym stanie źródeł. Tym cenniejszym więc pomnikiem nie tylko jako źródło wiadomości ale i jako wyraz psychiki autora i ilustracja oficjalnych poglądów na charakter jego stanowiska jest znane Monumentum Ancyranum. Poza tym Tacyt — jak wiadomo — cofnął się przed przedstawieniem jego panowania; z późniejszych źródeł posiadamy życiorys Augusta napisany przez Swetoniusza. Ten jednak, zebrawszy wiele materiału, nie zdołał złożyć z niego obrazu osobowości Augusta. Cenny materiał zebrał Apian, ale jego opracowanie urywa się na roku 35 p. C. Podstawowym więc dla nas źródłem jest Kasjusz Dion, który w księgach 45—56 objął całość panowania Augusta. Ale znowu Kasjusz, wychowany w innych tradycjach i warunkach życia politycznego, nie miał zrozumienia dla zagadnień, o które walczone 200 lat przed nim. Stąd więc szereg faktów pierwszorzędного znaczenia pozostaje niejasny. Prelegent więc ogranicza się do uwydatnienia zasadniczych rysów sylwetki cesarza i przewodnich linii jego działalności politycznej. Zaczyna więc od życiorysu, z którego wynika, że dorastający chłopiec chował się w starożytnej karności i surowości a nawet w atmosferze pewnej staroświeczyzny. W skład jego wykształcenia weszła literatura i filozofia grecka. Ale ciekawe, że wpływy greckiej myśli nie przetworzyły jego duszy w tym stopniu, co Cyserona czy Cezara. Za to na kształtowanie się jego psychiki musiały oddziaływać — i to niekorzystnie — wydarzenia

ówczesnego życia politycznego: rozkład dotychczasowych form ustrojowych i formowanie się nowych ośrodków władzy opartej na sile zbrojnej. Te wpływy budziły we wrażliwym chłopcu żądze władzy.

W jaki sposób do władzy doszedł — to rzecz powszechnie znana tak, że szczegółowiej o tym mówić jest rzeczą zbędną; stwierdzić jedynie należy, że mimo młodocianego wieku posiadał zdumiewającą dojrzałość umysłu, której towarzyszyła trzeźwość w osądzaniu sytuacji, śmiałość decyzji i żelazna wytrwałość w dążeniu do wytkniętego celu.

W długim okresie współzawodnictwa z Antoniuszem dojrzewał Oktawian wewnętrznie. Otoczony powszechną nienawiścią z powodu egzekucyj, konfiskat i ucisku podatkowego, począł się orientować, że władzę można zdobyć siłą i terrorem, ale bez oparcia w społeczeństwie trwale jej utrzymać w ten sposób nie można. Przyszedł daleko do przekonania, że władza tylko wtedy daje pełnię zadowolenia, gdy jest oddana w służbę wielkiej idei. Tą ideą było hasło służby dla rzpltej. Podejmując je, rzucił program przywrócenia pokoju, poszanowania prawa, odrodzenia moralnego narodu i umocnienia jego przewodniej roli w państwie. A ponieważ równocześnie Antoniusz wkraczał coraz wyraźniej na drogę orientalnego despotyzmu, więc przeciwieństwo między współzawodnikami zaczęło nabierać charakteru starcia ideologii narodowej rzymskiej z niwelującymi tendencjami absolutnej monarchii Antoniusza.

Po pokonaniu Antoniusza stanął Oktawian u kresu swych walk o władzę a tym samym wobec zagadnienia: jak ułożyć na przyszłość stosunek do rzpltej, na jakich podstawach prawnych oprzeć swe stanowisko? Mimo sprzyjających mu nastrojów Oktawian cofnął się przed myślą ugruntowania swego panowania w charakterze nieograniczonego władcy. Chciał być wierny swoim przekonaniom, nie dającym się pogodzić z zasadą władzy absolutnej. Nie rezygnując tedy z pretensji do odgrywania przewodniej roli, starał się pomieścić swe stanowisko w ramach istniejącego porządku w ten sposób, że przyjmował te uprawnienia republikańskich urzędów, które mu się wydawały niezbędnymi do kierowania państwem.

Na tej drodze doszedł do stworzenia nowej formy ustroju, która otrzymała nazwę pryncypatu czyli rządów pierwszego obywatela. W myśl tego w roku 27 a. C. składa w ręce senatu i ludu posiadaną dotąd władzę nieograniczoną, aby w drodze konstytucyjnej otrzymać uprawnienia umożliwiające mu odgrywanie kierowniczej roli w państwie. Nadanie mu wtedy przez senat imienia „Augustus“ oznaczało uznanie jego autorytetu jako pierwszego w państwie obywatela w ramach restytuowanego ustroju republikańskiego. Jakoż bezpośrednio zlecono mu tzw. imperium proconsulare, dzięki czemu mógł rozporządzać siłą zbrojną i zasobami finansowymi przydzielonych mu prowincji. Władza ta mieściła się wprawdzie w ramach republikańskiego porządku, zwłaszcza że była przyznana na czas ograniczony; mimo to fakt, że przez lat 40 spoczywała ona w rękach jednego człowieka, sprawił, że imperium proconsulare stało się fundamentem nowej władzy.

Drugą jej podstawą miał być konsulat; ale coroczne wybieranie na tę godność i jej kolegialny charakter krępowały jego swobodę ruchów. Toteż w roku 23 a. C. złożył konsulat, a w miejsce jego objął na podstawie

uchwały senatu tzw. imperium maius czyli władzę zwierzchnią nad namiestnikami prowincji senackich i stanowisko naczelnego wodza sił zbrojnych. Równocześnie polityczne stanowisko na gruncie rzymskim oparł na tzw. tribunicia potestas, dzięki której otrzymał ważne prawo inicjatywy ustawodawczej oraz prawo weta. W ten sposób władza trybuniska stała się drugą ważną podstawą nowej władzy.

Z biegiem czasu spadł nań jeszcze cały szereg innych atrybucji. Bronił się jednak August przed godnościami, które wychodziły poza ramy dawnego porządku, co podkreślał w Monumentum Ancyranum. Konsekwencją takiego stanowiska było jego ustosunkowanie się do kwestii kultu boskiego jego osoby, co znalazło swój wyraz w tym, że nie dopuścił, by mu obywatele oddawali cześć boską.

Za najwłaśniejszy środek utwierdzenia państwa na daleką przyszłość uważał odrodzenie moralne narodu. Starał się tedy wszelkimi środkami krzepić poczucie narodowe rzymskie, budzić siły ideowe i poczucie obowiązku ofiarnej służby dla sprawy publicznej. Z tych założeń wynikała jego polityka religijna zmierzająca do odnowienia starych kultów i ożywienia uczuć pobożności, dalej ustawodawstwo, mające na celu przeciwdziałanie zepsuciu obyczajów. Stąd starania o podniesienie powagi senatu, jako ostoi rzymskich tradycji, stąd troska o ubogą ludność w stolicy i dążenie do łagodzenia socjalnych trudności przez zakładanie kolonii, stąd wprowadzenie ograniczeń przy dopuszczaniu obcych elementów w szeregi obywatelstwa. Zarzucił wielki program zdobyczy Cezara, uważając, że ważniejszą jest rzeczą zorganizować państwo, aniżeli rozszerzać jego granice. Stanowisko to jednak nie było równoznaczne z biernością i gnuśnym kwitowaniem. Decyzją niezwykle doniosłości stała się decyzja wyrzeczenia się myśli podboju tych plemion germańskich, które w roku 9 p. C. zrzuciły narzucone jarzmo. Przez to bowiem szczepy germańskie uchroniły się od niechybnej romanizacji, w razie której historia świata poszłaby była innymi drogami.

Stworzonemu przezeń dziełu brakowało jednego, a mianowicie uregulowania kwestii następstwa. Jak długo August stał na podstawie republikańskiej, kwestia następcy nie mogła być prawnie uregulowana. Niemniej zdając sobie sprawę z tego, że kontynuacja jego dzieła przez nowego pryncypsa leży w interesie dobra publicznego, wcześniej starał się przygotować sobie politycznego spadkobiercę. Los jednak pod tym względem dziwnie go prześladował. Ostatecznie z rodziny całej pozostał mu jedynie drugi pasierb, Tyberiusz, którego nie całkiem z przekonania, ale dla dobra rzpltej adoptował już w roku 4 p. C., a następnie postarał się o nadanie mu władzy prokonsularnej i trybunskiej tak, że sprawa następstwa była już siłą faktu uregulowana.

Umierał w przeświadczeniu, że podstawy, na których oparł rzpltą, wytrzymają próbę czasu. I w istocie wyrok historii, po upływie 2000 lat wydany, potwierdza sąd własny cesarza w zupełności. Wyprowadził rzpltą z chaosu, oparł nową jej organizację na zasadzie prawa, na najbliższych lat z górą 200 zapewnił państwu niemal niczym niezamącony pokój a z nim imponujący rozkwit kulturalny i gospodarczy.

F. S.

Watzinger Karl, Denkmäler Palästinas, Eine Einführung in die Archäologie des Heiligen Landes. Bd. II. Von der Herrschaft der Assyrier bis zur arabischen Eroberung. Mit 15 Abbildungen im Text und 82 auf 40 Tafeln. Leipzig 1935, S. VIII+164. 8°.

W pierwszej części dzieła swego wydanego w r. 1933 pod powyższym tytułem a omówionego przez nas w „Przeglądzie klasycznym“ 1936 II 3, przedstawił autor archeologiczny obraz Palestyny od czasów najdawniejszych aż do pierwszych dziesięcioleci IX w. pd. Chr., to jest do początków wdzierania się wpływów kulturalnych Asyrii do Ziemi Świętej. W drugiej części dzieła swego przebiega autor okres czasu trwający około półtora tysiąca lat, a zatem czasy już ściśle historyczne, znacznie lepiej znane i tym samym silniej przemawiające nam do serca przede wszystkim swym romantyzmem religijnym.

Czasy panowania obcego. Silne kulturalne wpływy asyryjskie, które już od początku IX w. pd. Chr. wyraźnie dają się zauważyć w architekturze i wyrobach artystycznych Palestyny, są niejako pierwszą jaskółką przyszłego politycznego ujarznienia Ziemi Świętej przez Asyrię. Dzieje się to właśnie w chwili, kiedy Egipt popada w niemoc polityczną, a oba państwa hebrajskie, tj. izraelskie i judzkie, trwonią siły na wzajemnych walkach. Od tego czasu panowanie cudzoziemców w Palestynie nie przerywa się, lecz jedynie się zmienia, tak iż mogło się wreszcie wydawać, że żydostwo rozplynęło się całkowicie w hellenizm, który opanował cały świat ówczesny. Nieliczne i odosobnione wykopaliska z epoki asyryjskiej i babilońskiej, jak również perskiej i hellenistycznej, nie dają możliwości odtworzenia obrazu kultury tych epok, jak to było w okresie królestwa. Jedno jest pewne, że uprowadzenie do niewoli najznakomitszych warstw królestwa izraelskiego po zdobyciu Samarii przez Sargona II w 721 r. przed Chr. nadzwyczaj wzmocniło w dalszych latach obce elementy i wpływy w północnych częściach Palestyny, tj. w królestwie izraelskim, które za rządów asyryjskich zostało podzielone na cztery prowincje: Dor, Megiddo, Gilend i Samaria.

Resztki budowli z epoki asyryjsko-babilońskiej zachowane w Megiddo czy też w Samarii wskazują na to, że zdobywcy dbali wtedy głównie o budowę silnych twierdz. Były to nadzwyczaj silne i potężne budowle, z których niektóre, jak np. twierdza Samaria, zachowały się w dobrym stanie aż do połowy I w. pd. Chr. czyli do chwili przejścia Palestyny pod panowanie Rzymu. Tak samo nieliczne są zabytki z południowych części Palestyny, a więc z królestwa judzkiego, zdobytego w 586 r. przed Chr. przez Nabukadnezara, który postąpił z pokonaną ludnością tak samo jak i Sargon, jednak tylko część wyższych warstw judzkich uprowadził do Babilonu. Część natomiast uciekła do Egiptu i służyła tam jako wojskowi i najemnicy w miejscowości Elefantynie, gdzie założyli własną kolonię ze świątynią. Charakter budowli w południowej Palestynie nosi to samo piętno, co i w północnej, a zatem monumentalny, głównie budowa twierdz. Rozumie się, że z chwilą uprowadzenia znacznej ilości ludności do niewoli musiał nastąpić upadek miast; tak np. w Jerycho ludność w wielu wypadkach opuściła własne domy i zostawiła całe prawie mienie. Na miejsce dawnej ludności przychodzi ludność z Babilonu lub z południa, chociażby Idumejczycy, którzy zajęli okolice Hebronu. Wreszcie przychodził szereg arabski

Nabatajów z ośrodkiem w Petrze. Cała siła Nabatajów opierała się na opanowaniu głównych dróg handlowych, prowadzących znad morza Śródziemnego (głównie z Gazy do Aila) czy to nad morze Czerwone, czy to w głąb lądu. A chociaż za Cyrusa wraca w r. 536 pd. Chr. część Żydów do Palestyny, a za czasów Dariusza już w 519 r. zaczęli Żydzi nawet odbudowywać świątynię nawiązując wzory odrestaurowania do czasów Salomona, to przecież kulturalne wpływy perskie nie nikną, a więc nie tak, jak to się stało poprzednio z wpływami asyryjskimi.

Daleko ważniejszym jest wpływ kultury greckiej, który już od V w. pd. Chr. daje się coraz silniej w Palestynie zauważyć. Te wpływy idą głównie przez kupców. Kupcy ateńscy osiedlali się przede wszystkim w Akko, późniejszej Ptolemaidzie. I nie tyle z Akko, ile w głównej mierze z Cypru i miast fenickich, położonych nad morzem Śródziemnym, szły greckie wyroby i towary w głąb lądu. Najwcześniej, bo już w VII w. pd. Chr. występuje grecki import w miejscowościach Schephela na południu i w Samarii na północy z wyspy Rodos i z Koryntu. Od V w. pd. Chr. zaczyna się import attycki, który z czasem wypiera import Greków azjatyckich. Zwłaszcza poszukiwaną jest w Palestynie czarno- i czerwono-figurowa ceramika attycka, głównie wazy. Bardzo wielki wpływ wywarły Ateny na typ monet palestyńskich tzw. systemu filistyńsko-arabskiego. Rozumie się, że również w Palestynie są bardzo znaczne wpływy egipskie i fenickie. Widać to na różnego rodzaju wyrobach, przede wszystkim artystycznych oraz ozdobach pogrzebowych. Od czasów wyprawy Aleksandra W. zaczynają się w Palestynie wpływy macedońskie. Czasy diadochów i epigonów (głównie Ptolemeuszów i Seleukidów), a zatem czasy wczesnej epoki hellenistycznej, są tak silnie przesiąknięte w Palestynie kulturą grecką, że tylko Jerozolima z swą najbliższą okolicą zatrzymała swe żydowskie oblicze, gdyż już Samarytanie mają własną świątynię Jehowy w Garizim. W Palestynie powstaje szereg kolonii greckich założonych na wzorach greckich, co występuje najbardziej w regularnym greckim systemie budowy ulic, podobnym do tego, który zastosował Aleksander W. w Aleksandrii. Niedużo jednak pozostało w Palestynie zabytków z epoki Ptolemeuszów, zwłaszcza z III w. pd. Chr., kiedy to wpływy hellenistyczne, płynące z Aleksandrii w Egipcie, były w Ziemi Świętej najsilniejsze. O tej epoce świadczą przede wszystkim ruiny starego Tyru, opisanego przez Flawiusza Józefa, którego potężne mury zostały zbudowane z początkiem II w. pd. Chr. Zwłaszcza niektóre nekropole dają dużo materiału z okresu wczesnego hellenizmu. Całkiem fragmentaryczne są nasze wiadomości o zabytkach monumentalnych z czasów panowania syryjskiego w Palestynie w II w. pd. Chr. Bardzo dużo pracował w tej dziedzinie Antioch IV Epifanes w chęci wprowadzenia kultów hellenickich w Palestynie. Nawet Jerozolima nie oparła się silnym wpływom hellenistycznym. Tych wpływów nie przerwał nawet fanatyzm religijny za czasów reakcji Makabeuszów i w czasach późniejszych. Różne zabytki architektury grecko-jońskiej mamy w Samarii, Gazie, Joppe, Cezarei itp., choć tu już widać niemało wpływów rzymskich, głównie w budowie twierdz.

Herodes Wielki. Bardzo obszernie omawia autor działalność budowlaną króla Herodesa Wielkiego (73—4 pd. Chr.; panuje 37—4 pd. Chr.). Z objęciem władzy przez tego króla w r. 37 pd. Chr. zaczyna się w Palestynie

czas wielkiej działalności budowlanej w stylu diadochów. Jerozolima, jako rezydencja królewska, zostaje zamieniona przez budowlę króla na miasto helleńsko-rzymskie i to piętno zachowało się aż do czasów założenia na jej miejscu osady Aelia Capitolina za czasów Hadriana. Przede wszystkim Herodes otoczył miasto nowym murem, zbudował pałac królewski, który zamienił na twierdzę, rozszerzył tereny około świątyni, a w części północno-zachodniej tego terenu zbudował twierdzę-zamek Antonia (nazwana na cześć triumwira Antoniusza). Budował wspaniałe ulice, które szły prosto, a przecinały się pod kątem prostym. Na południowej stronie miasta zbudował Herodes teatr, hippodrom i kryte krużganki — xystos. Miasto rozszerzyło się ogromnie. Autor dokładnie opisuje wszystkie budowle Herodesa w Jerozolimie, jak właśnie zamek Antonia, pałac królewski itp.; zwłaszcza bardzo dokładnie opisuje autor okrąg świątyni i samą świątynię, podaje jej wymiary, wogóle wszystko, co archeologia z ruin wydobyć mogła. W czasach Herodesa powstają również budowle na prowincji, chociażby w Samarii, gdzie zbudowaną została świątynia Augusta, połączone obwarowania miasta i bramy. Tak samo w Jerychonie i innych miejscowościach Palestyny przejawia się bogata działalność budowlana Herodesa, jak to obecnie najnowsze — a daleko im jeszcze do końca — wykopaliska archeologiczne wykazują. Rozumie się, że Herodes siłą rzeczy musiał przede wszystkim zwrócić główną uwagę na Jerozolimę, która za niego doszła do nadzwyczajnego rozrostu i świetności.

Czasz cesarstwa rzymskiego. Po strasliwym zniszczeniu Jerozolimy i po zburzeniu przez Tytusa świątyni, odbudowanej w pełni i wspaniale rozszerzonej przez Herodesa, dopiero po r. 130 po Chr. zaczyna się odbudowa miasta, lecz nie w rozumieniu Żydów jako miejsca ich świętości narodowych, tylko w formie kolonii rzymskiej. Hadrian krwawo zgniół powstanie Żydów za Bar-Kochby, miasto zburzył, a na miejsce Jehowy wprowadził kult Jowisza Kapitolńskiego. Tak zatem na miejscu Jerozolimy powstaje kolonia rzymska Aelia Capitolina zbudowana przez Akwile z Sinopy. Jerozolima, podobnie jak wiele innych miast, staje się na długie lata kolonią rzymską. Dopiero od czasów Konstantyna Wielkiego zaczyna się odbudowa Jerozolimy, ale już chrześcijańskiej. Za Hadriana rozbudowa Aelia Capitolina następuje szybko dopiero po ostatecznym zgnieceniu powstania w r. 134. Miasto zostaje podzielone na 7 dzielnic, na miejsce wypędzonych Żydów przychodzą osiedleńcy Grecy. Tutaj jest stacjonowana X legio Fretensis, pozostająca na miejscu już od czasów Tytusa. Autor stara się z zabytków monetarnych, z krótkich notatek w Chronikon Paschale itp. odtworzyć obraz Aelia Capitolina. Sieć ulic kolonii Hadriana daje podkład pod Jerozolimę chrześcijańską, którą mamy na mapie mozaikowej mądeba z końca VI w. po Chr., a która nawet do dzisiaj jest widoczną w Jerozolimie. Hadrian nie skończył budowy Aelia Capitolina, ale jego następcy długie lata ją dalej kontynuowali. Zwłaszcza cesarz Severus Commodus wielce się tutaj zasłużył. Dokładny obraz nowej kolonii rzymskiej będzie możliwy dopiero wtedy, kiedy zostaną przeprowadzone pełne wykopaliska archeologiczne, a znaleziony materiał będzie usystematyzowany.

Oprócz Aelia Capitolina przyczynił się Hadrian wielce także i do

rozbudowy innych miast w Palestynie. Weźmy chociażby Gazę, dla której zaczyna się od r. 130 po Chr., a zatem od podróży przez nią Hadriana z Jerozolimy do Egiptu, nowa era rozwoju. W swej polityce religijnej Hadrian jest jednakowy zarówno względem Żydów, jak i względem Samaritan. Stąd też buduje on w Gerizim świątynię Zeusa Hyspistosa. Zwłaszcza zaznaczyła się działalność budowlana Hadriana w Perei, gdzie np. mamy ruiny miasta Geraza i innych miejscowości. Autor dokładnie omawia wszystkie zabytki archeologiczne wydobyte na światło dzienne w Geraza. A było to miasto niemałe, skoro zajmowało przestrzeń około 97,4 ha i było otoczone murami z basztami. Następcy Hadriana nie spoczywają, lecz także budują, głównie drogi, mosty, wodociągi, studnie itp.; rozwija się handel i przemysł, postępuje romanizacja kraju, co widać do pewnej miary w zmianie dotychczasowych nazw miast na łacińskie i greckie. Bardzo ważnym dla Palestyny był pobyt tutaj w r. 199 po Chr. cesarza Septimiusza Sewera po pokonaniu Nigra i Partów. Z rodzajów budowli pojawia się obecnie na terenie Palestyny typ bazyliki, grobowce-mauzolea (z obrzędu pogrzebowego sarkofagi), synagogi zarówno starszego typu, jak i z czasów późniejszych, już z epoki bizantyńskiej. W epoce późno-rzymskiej i wczesno-bizantyńskiej wytwarza się u Żydów wrogie nastawienie do obrazów w synagogach, co mamy do dzisiaj. Przedtem tego nie było, skoro zachowały się resztki obrazów mozaikowych z synagog typu starszego.

Epoka bizantyńska. Po zwycięstwie nad Maksencjuszem i uznaniu chrześcijaństwa za religię państwową, zwrócił się wzrok Konstantyna i jego matki Heleny na kraj, skąd przyszło zbawienie ludzkości. Budowy kościołów w różnych miejscowościach miały głosić światu zwycięstwo nowej religii, a zarazem podkreślać myśl i fakt, że każdy nowy władca rzymski buduje wspaniałe świątynie *swemu wybranemu bogu*. W Palestynie zaczyna się ożywiona działalność budowlana, co zmienia architektoniczny obraz kraju w ciągu stuleci i na miejsce dotychczasowych świątyń i synagog wytwarza się styl kościelny palestyńskiej architektury budowlanej. Powstają ogromne i wspaniałe bazyliki. Taki kościół Bożego Grobu, dzieło syryjskiego budowniczego Zenobiosa, nadał wyjątkowe stanowisko Jerozolimie w całym świecie nie tylko przez samą swoją treść, ale także przez to, że wywarł wpływ decydujący na rozwój budownictwa bazylik chrześcijańskich. Zarysy kościoła Bożego Grobu daje mozaika mądeba. Budowę zaczęto za Konstantyna w r. 326, a zakończono 14 września 336 r. Drugim typem bazyliki jest kościół Dziecięcia Jezus w Betlejem biorący swój początek od cesarzowej Heleny. Autor dokładnie omawia tę bazylikę. Również omawia autor budowę bazyliki z IV. i dalszych wieków po Chr. i dokładnie podkreśla cechy budowlane tych budowli (np. forma krzyża itp.). Wielu władców bizantyńskich budowało w Palestynie domy boże w różnych miejscowościach, chociażby cesarz Justynian. Jego dziełem jest kościół Marli Nea, który poprzez zniszczenie go przez Persów w 614 r. przetrwał aż do końca VIII. w., kiedy to go zniszczyło trzęsienie ziemi. Świątynie były upiększane wspaniałymi mozaikami, których omówieniu autor sporo miejsca poświęca.

Oprócz wznoszenia kościołów po miastach i świętych miejscach zaczyna się mocno krzewić w Palestynie pustelnictwo, które dobitnie wpłynęło na obraz budownictwa w tym kraju. Powstają klasztory, których tworzy się w Pa-

Iestynie bardzo dużo tak, że nawet wytwarza się osobny styl budowy klasztornej. Niektóre z tych klasztorów stają się sławne. Ponadto pobożni chrześcijanie zaczynają budować grobowce i wytwarzają w tej dziedzinie również pewien styl. Na ogół upiększenia wewnętrzne w grobowcach chrześcijańskich w Palestynie nie wybijają się wspaniałością. Z reguły znajduje się w grobowcu lampka, czasem trochę naczyń szklanych itp. Wyjątki od tego są rzadkie, jak np. grobowiec w Jerycho, gdzie znaleziono bardzo dużo naczyń, głównie glinianych, co daje nam możliwość wejrzeć w bizantyński sprzęt domowy na przełomie IV/V w. po Chr.

Wreszcie przychodzi napad Arabów w r. 633 i zdobycie Palestyny przez kalifa Omara. Z początku nie zaczepiali Arabowie ludności tubylczej i nie prześladowali jej wiary. Dopiero później zaczyna się ucisk i prześladowanie tak, że ogromna większość tej ludności przyjmuje z czasem nową wiarę, islam. Ale stara tradycja budowlana, artystyczna itp. żyje jeszcze długie czasy i zapładnia narastającą sztukę islamską. Równocześnie zapładnia ona bezpośrednio oraz pośrednio przez kulturę islamską w znacznej mierze europejską śródziemnomorską architekturę i dekorację. Dawne wzory nie giną, lecz odradzają się w nowych formach.

Tak przedstawia się mniej więcej treść drugiej części dzieła Watzingera. Dzieło jest stosunkowo krótkim, ale nadwyzczaj sumiennym omówieniem najważniejszych zabytków archeologicznych Palestyny od czasów najdawniejszych aż do przyjścia Arabów. Autor uwzględnił przede wszystkim najważniejsze pomniki budowlane, mające wybitnie charakterystyczne cechy, pomniki, które wywarły niemały wpływ na architekturę budowlaną. Autor starał się, o ile tylko można było, wykorzystać źródła literackie i wraz z zabytkami materialnymi dać jak najpełniejszy obraz archeologii Ziemi Świętej. Szereg dobrych reprodukcji, fotografii i planów w tekście i dodanych do tekstu świadczy bardzo dodatnio o sumienności autora. Dzieło jest bardzo ważnym wkładem w literaturę archeologiczną Palestyny. NIKITA DUMKA.

Tacyt, Dialog o mowach opracowany i przemyślany przez Ognisko Filologii Klasycznej w Lublinie, ostateczna redakcja przekładu J. Pliszczyńskiej i K. Plucińskiego (Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Lublinie, Prace Komisji Filologicznej nr 6), Lublin 1937; str. 17+18—73, z tekstem łacińskim i polskim.

Dziwne poniekąd, że przekłady prozaicznych utworów łacińskich pojawiają się u nas tak rzadko. Poetów tłumaczy się znacznie częściej. A przecież przełożyć utwór poetycki — to rzecz nie tyle może trudniejsza, ile wymagająca już znacznych twórczych zdolności poetyckich, nie mówiąc oczywiście o konieczności posiadania gruntownej wiedzy filologicznej. Nasi tłumacze dzieł poetyckich często dostatecznego talentu nie mają, a częściej nie zdają sobie należyte sprawy z tego, czym ma być i jak ma wyglądać prawdziwie dobry przekład poetycki. Stąd też takich przekładów jest stosunkowo mało. Aby tłumaczyć prozą (nawet utwory poetyckie, bo i to nieraz ma swoje dobre strony) poetą być nie trzeba. Ale trzeba mieć bardzo gruntowną wiedzę fachową, bystrość i wnikliwość analityczną, no i dużą dozę uzdolnienia językowego. Kto te zalety posiada, może być pewny, że jego trud nie pójdzie na marne. Słusznie też autorowie omawianego prze-

kładu tak kończą swe słowo wstępne do czytelników: „Ten skromny, choć możolny dorobek oddajemy ufnie w ręce czytelników“.

W recenzji przeznaczony dla fachowców zbędnym byłoby wyjaśniać, dlaczego w ogóle przekład z łaciny jest rzeczą trudną i możolną. Zaznaczam tylko, że „Dialog o mowcach“ następcza tłumaczowi specjalnie duże trudności. Bo jego treścią są teoretyczne rozważania na tematy abstrakcyjne, od naszych stosunków przeważnie bardzo odległe, bo zawiera całe mnóstwo wyrażeń i określeń z zakresu retoryki i bardzo wiele miejsc trudnych do interpretacji. A przy tym język i styl pospolu i Cyceroński i Tacytowski, więc w każdym razie trudny do przekładania. Jak autorowie do przekładu podeszli, wyjaśnione jest w słowie wstępnym. Zasada „by najpierw zrozumieć a potem dopiero przełożyć“ jest jedynym należyty punktem wyjścia, a wymóg, „by treść pojęciowa, zawarta w tekście łacińskim, była przeniesiona w formie możliwie nienaruszonej i żywej w organizm pojęciowy polski“ — mieści w sobie wszystko, czego od dobrego przekładu domagać się i oczekiwać należy. W recenzji trzeba więc scharakteryzować przekład z dwu punktów widzenia: 1) jaki jest stosunek między treścią pojęciową oryginału a treścią przekładu, tj. czy przekład zawiera istotnie takie same i tyle samo elementów treściowych, co oryginał, i 2) czy tę treść oddano w formie możliwie nienaruszonej i żywej, to jest żywym i prawdziwie polskim językiem.

Jeżeli chodzi o rozumienie myśli Tacyta, jest ono przeważnie trafne i dobre, a już zawsze samodzielne i nacechowane umiejętnością wnikań w ducha autora. Strona formalna przekładu, do której zaliczam język i styl i przestrzeganie należytej równowagi między dążnością do zachowania nienaruszonej konstrukcji łacińskiej i równoczesnego uszanowania wszystkich praw języka polskiego, jest jeszcze lepsza. Wspomniałem o specjalnych trudnościach, które nasuwają się tłumaczowi „Dialoga“. Źródłem tych trudności w znacznej mierze jest to, że język dialogu ugina się wprost pod ciężarem synonimów i przenośnych określeń retorycznych, dla polskiego odczuwania językowego nieraz bardzo trudno przystępnych. Weźmy dla przykładu pod uwagę jeden tylko rozdział, 18-ty. Jaka w nim obfitość takich przenośni: (oratores) horridi, impoliti, rudes, informes, (orator) plenior, uberior, politior, ornator, distinctior, urbanior, altior, mitior, dulcior, inflatus, tumens, pressus, exultans, superfluous, exsanguis, acidus, otiosus, dissolutus, enervis, tractus, clumbis. Przenośniami tym przeważnie odpowiadają albo inne przenośnie polskie, albo wyrażenia nieprzenośne. Stąd i trudność w ustaleniu ich zawartości pojęciowej. Pod tym względem przekład stoi na wysokości zadania. Celuje w ogóle poprawnym i żywym, nieraz prawdziwie wytwornym językiem, w szczególności bogatym słownictwem, trafnym doбором znaczeń i dużą wrażliwością na wszelkie, choćby najsubtelniejsze wymogi języka i stylu polskiego. Nie mogę odmówić sobie przyjemności zacytowania dla przykładu kilku zdań, np. z rozdziału 21: „Mowa zaś tak jak ciało ludzkie: wtedy dopiero jest piękne, gdy w nim są niewidoczne żyły i kości nie dadzą się policzyć, lecz gdy je wypełnia zdrowo i miarowo krążąca krew, gdy ona odświeży mięśnie, czerwienią swą oślania tętnice i podnosi urodę“. Albo rozdział 22: „Ja zaś przyrównuję mowcę do zamożnego i wytwornego ojca rodziny; chcę, by mowca, jak i ojciec

rodziny, miał (nie tylko) dach nad głową, jako osłonę przed deszczem i wiatrem, lecz żeby i oczy mógł czymś uradować, żeby go wyposażył nie tylko w przedmioty do codziennego użytku niezbędne, lecz by zastosował w urządzeniu domu i złoto i drogie kamienie, by było przyjemnie brać je do rąk i częściej oglądać". Odpowiednie miejsce oryginału brzmi: „Ego autem oratore, sicut locupletem ac lautum patrem familiae, non eo tantum volo tecto tegi, quod imbrem ac ventum arceat, quod visum et oculos delectet; non ea solum instrui supellectile, quae necessariis usibus sufficiat, sed sit in apparatu eius et aurum et gemmae, ut sumere in manus et aspicere saepius libeat". Trudno orzec, co tu jest lepsze: czy doskonała interpretacja, czy zręczność i finezja języka, czy harmonia między tym, co chce narzucić struktura łacińska, a tym, co stanowi o specyficznie polskim zabarwieniu. Takich miejsc jest w przekładzie bardzo dużo. Dobry przykład, zwłaszcza z łaciny, musi być zarazem interpretacją. Ta „interpretacyjność” przekładu wtedy zwłaszcza najwyraźniej się objawia, gdy w oryginale jest jakieś zdanie o formie mniej szczęśliwie ujętej i przez to treściowo nie dość jasne, albo gdy wewnętrzna struktura zdania jest tego rodzaju, że choć mogło być jasne dla Rzymianina, nie musi być takim dla człowieka nowożytnego. Przykładem takiego logiczno-językowego wyjaśnienia i może nawet poprawienia oryginału jest przykład zdania z rozdziału 3-go; Aper mówi do Materna: „z trudem mógłbyś podolać tylu sprawom nawet wtedy, „si non novum tibi ipse negotium importasses, ut Domitium et Catonem, id est nostras quoque historias et Romana nomina Graeculorum fabulis adgregares". Autorowie tak interpretują: „gdybyś nie podjął nowej jeszcze pracy, a to w chęci wprowadzenia do utworów dramatycznych, obok tematów baśniowych greckich, także i postaci naszej rzymskiej historii, jak Domicjusza i Katona". Doskonałą interpretacją jest przykład zdania: cum in plerisque iudiciis crederet populus Romanus sua interesse quid iudicaretur". Po polsku: „kiedy w większości procesów lud rzymski uważał się za stronę zainteresowaną wynikiem sprawy" (rozdział 39). Albo zdanie z rozdziału 2-go: „ut fabulas quoque eorum et disputationes et arcana semotae dictionis penitus exciperem". W przekładzie polskim: „by sobie przyswoić zarówno różne ich swobodne rozmowy, poważne roztrząsania, a wreszcie poufne ćwiczenia w zakresie wymowy".

Uwzględnianie różnic w zakresie składni obu języków jest stosowane w całej pełni. Przykładów dostarczyć może każda stronica. — Znaczną trudność przedstawia dla tłumaczy ta okoliczność, że Tacyt w „Dialogu” używa bardzo często do określania pewnych rzeczy lub stosunków dwu bliskoznacznych wyrazów i w ogóle chętnie posługuje się synonimami. Np. aetas deserta et orbata (rozdział 1) frequens et assidua contentio (4), potentia ac potestas (5), lueri et defendere (7), veteres et antiqui (w całym szeregu miejsc). Autorowie całkiem słusznie starali się takie synonimy ściśle odróżniać. Sądzę jednak, że niepotrzebnie silili się na zróżnicowanie „veteres” i „antiqui” (oratores), bo oba wyrazy, przynajmniej w „Dialogu” zgola żadnej odmienności znaczeń nie wykazują.

Dodatkowo oceniam przykład jako całość. Ale w szczegółach muszę wytknąć szereg usterek. Najwięcej uchybień (co jest poniekąd rzeczą naturalną) polega na mylnej lub nieścisłej interpretacji, czy to konstrukcji gra-

matycznej, czy zawartości treściowej poszczególnych pojęć, czy wreszcie ich wzajemnych związków i skojarzeń. I tak:

W rozdziale 3: „*offensas Catonis*” przetłumaczono „napastliwego Katona”, a to znaczy „zaczepne miejsca w „Katonie” (utworze).

W rozdziale 5: „*omittit studium, quo non aliud... ad urbis famam pulchrius vel ad totius imperii atque omnium gentium notitiam inlustris excogitari potest*”. Tłumaczono: „zaniedbuje tę dziedzinę pracy, nad którą nie da się pomyśleć nic, o ile o sławę stolicy idzie, świetniejszego, lub wspanialszego ze względu na chwałę państwa całego i wszystkich narodów”. Poprawić należy: nie wspanialszego, o ile o sławę stolicy idzie, lub o głośnie imię w całym państwie i wśród wszystkich narodów.

W rozdziale 11: „*nec vereor ne mihi umquam verba in senatu nisi pro alterius discrimine facienda sint*” przetłumaczono: „nie ulękę się jednak, jeśli kiedyś będę musiał wystąpić w senacie z obroną, ale w każdym razie — nie we własnej sprawie”. Ja bym rozumiał tak: nie obawiam się (nie przypuszczam), bym musiał wystąpić w senacie z obroną własnej osoby; jeśli wystąpię, to w obronie kogoś innego.

W rozdziale 19: „*narrationis alte repetita series*” przetłumaczono: „stopniowo potęgujący się rozwój akcji”. Rozumieć należy: daleko wstecz sięgające przedstawienie stanu faktycznego.

W rozdziale 23: „*et plura omisi, quae tamen sola mirantur atque exprimunt ii, qui...*” przetłumaczono: „które spotykają się z podziwem i są w użyciu jedynie u tych...”. Poprawić trzeba: a te jedynie spotykają się z podziwem itd.

W rozdziale 25: „*.....Apro, qui primum nominis controversiam movit*”, przetłumaczono: „poruszył on najpierw sporną kwestię, mianowicie...”. To zaś znaczy: Wszczął spór o nazwę.

W rozdziale 25: „*Quod ad Servium Galbam et C. Laelium attinet, et si quos alios antiquiorum agitare non destitit, non exigit defensorem, cum fatear quaedam eloquentiae eorum ut nascenti adhuc nec satis adultae defuisse*”. W przekładzie: „Co się zaś tyczy Galby i Gajusza Leliusza oraz tych spośród dawniejszych mówców, których Aper nie omieszczał zaatakować, nie wymagają oni obrońcy, chociaż przyznaje, że niejednego nie dostało ich wymowie jako dopiero początkującej i nie dość jeszcze urobionej”. Jeżeli „cum” pojmemy jako *causale*, myśl cała zmienia się i staje się jasna: Messsalla chce powiedzieć, że Galby i Leliusza nie zamierza bronić, bo przyznaje, że mają wiele braków.

W rozdziale 31: „*Nam in iudiciis fere de aequitate... disserimus. Nie „o poczuciu słuszności”, jak przetłumaczono, lecz „o słuszności, o tym, co słuszne”.*

W rozdziale 31: „*Oratio ex communibus ducta sensibus*” przetłumaczono: „mowa oparta na wyczuciu nastroju ogółu słuchaczy”. Rozumiałbym: mowa, której treść zaczerpnięta jest ze sfery myśli i zainteresowań ogółu.

W rozdziale 32 „*Et Cicero his, ut opinor, verbis refert*” nie znaczy: „A i Cycero to właśnie, jak myślę, wyraża...”, lecz: Cycero w tych, jak myślę, słowach wyraża itd.

W rozdziale 36: „*nihil eloqui poterat*” przetłumaczono nieściśle: „nie można było nic powiedzieć”, kiedy to przecież znaczy: „mógł nic nie powiedzieć”.

A oto parę miejsc trudniejszych, o których nie mógłbym powiedzieć, że ich interpretacja jest mylna, ale które skłonny byłbym inaczej rozumieć.

W rozdziale 2: „In eo tragoediae argumento” — chyba raczej „w tragedii o tym temacie”, niż „w czasie pisania tej tragedii” (tak w przekładzie).

W rozdziale 2: tamquam maiorem industriae et laboris gloriam habiturus, si etc. „Industria” i „labor” pojąłbym jako trud i wysiłek około własnego wyrobienia krasomówczego, a nie jako „ożywioną działalność” (jak w przekładzie).

W rozdziale 19: „longa principiorum praeparatio” przetłumaczono: wstępny pracownice przygotowane. Uważam, że „praeparatio” oznacza raczej przygotowywanie słuchaczy na treść mowy, niż opracowywanie wstępów przez mówcę.

W rozdziale 28: „Sic Corneliā Gracchorum, sic Aureliā Caesaris, sic Attiā Augusti praefuisse educationibus ac produxisse principes liberos accepimus” — przetłumaczono: wiemy, że Kornelia kierowała tak wychowaniem swych Grakchów, Aurelia Cezara, a Attia Augusta i kształciły dzieci znanych rodzin. W każdym razie jest tu forma językowa przekładu niezbyt jasna, bo dopuszcza takie rozumienie, jakoby te panie kształciły dzieci nie własne, lecz jakichś innych znanych rodzin. Zresztą skłonny byłbym pojmować „principes” predykatywnie i tłumaczyć: wykształcały swe dzieci na wielkich ludzi.

W rozdziale 29: Tam, gdzie mowa o zepsuciu współczesnej młodzieży, tłumaczyłbym: „sui alienique contemptus”: lekceważenie swego i cudzego mienia. W przekładzie czytamy: pogarda dla siebie i innych.

W rozdziale 31: (orator) „tenebit venas animorum” przetłumaczono: „utrzyma rząd dusz”. Może raczej: znać będzie i panować nad nastrojami słuchaczy (przenośnia z dziedziny chirurgii lekarskiej). Wiele trudności interpretacyjnych zawiera koniec rozdziału I (zwłaszcza zdanie: „cum singuli diversas vel easdem sed probabilis causas adferrent”). Nie będę ich jednak poruszał, bo łączą się z kwestią krytyki tekstu, który moim zdaniem jest w tym miejscu zepsuty. W przekładzie oparto się na lekcji tradycyjnej. Zupełnie niejasne jest też dla mnie ostatnie zdanie rozdziału 21.

Z usterek językowo-stylistycznych wymienię:

W rozdziale 2: podjąłś nową pracę w chęci wprowadzenia do utworów dramatycznych itd.

W rozdziale 13: ja wolę beztroski i spokojny, w odosobnieniu żywo t. Wergiliuszowy.

W rozdziale 16: ktoż wyjaśni, jeśli właśnie nie ty, łącząc wysokie wykształcenie...

W rozdziale 21: którzy w tej samej lecznicy popisują się chorobliwie wychudłym szkieletem.

W rozdziale 26: oni sami byli osobiście głęboko przekonani (sibi ipsi persuaserant).

Tu i ówdzie nie uwzględniono w przekładzie pewnych wyrazów a nawet całych zdań łacińskich. I tak nie tłumaczono:

W rozdziale 1: patroni,

W rozdziale 19: iam vero (longa principiorum praeparatio).

W rozdziale 22: non eo tantum volo tecto tegi.

W rozdziale 25: *sive illos antiquos sive maiores...*

W rozdziale 32: nie tłumaczono „*omnibus artibus armatus*“.

W rozdziale 34: *omnes eiusdem aetatis patronos*.

W rozdziale 36: *plura assequi*.

W rozdziale 39: przeoczono zdanie: *in quibus iam fere plurimae causae explicanto*.

W rozdziale 39: nie tłumaczono: *cum tot pariter ac tam nobiles forum coartarent*.

Korekta jest bardzo staranna. W tekście łacińskim zauważyłem jedną tylko omyłkę. Mianowicie ostatnim słowem rozdziału 11 ma być: „*sint*“ a nie „*sit*“. To, że w całym przekładzie spotykam pisownię „*Messala*“ zamiast „*Messalla*“, nie jest już oczywiście omyłką korektorską. Ale dlaczego tak pisanie, pozostaje dla mnie tajemnicą. Dotkliwie daje się odczuć brak numeracji wierszy w tekście łacińskim. Papier druk i szata zewnętrzna bez zarzutu.

W zakończeniu chcę jeszcze zająć stanowisko wobec recenzji ogłoszonej przez Prof. Ganszyńca w „Przeglądzie Klasycznym“ r. 1937, zeszyt 1—4, strona 259—260. Co na pierwszy rzut oka w tej recenzji uderza — to fakt, że Prof. G. zajął się tylko wstępem do przekładu, napisanym przez p. Pliszczynską, a kwestię samego przekładu niemal zupełnie pominął. Bo czyż wiele to znaczy, jeśli o przekładzie jest tylko jedna krótka wzmianka „przekład jest wierny“? A przecież celem wydawnictwa lubelskiego było nie omówienie i rozstrzygnięcie historyczno-literackich problemów dotyczących „Dialogu o mówcach“, a właśnie tylko i jedynie opracowanie przekładu przeznaczonego zresztą nie dla nauczycieli, jak to sądzi Prof. G., lecz w ogóle dla wykształconej publiczności. Wstępne uwagi poprzedzające przekład są czymś zgoła mało istotnym wobec samego przekładu. Mają one tylko zorientować niefachowego czytelnika bliżej w zagadnieniach omawianych w Dialogu, wyjaśnić mu to i owo, co w trakcie lektury albo łatwo może ująć uwadze, albo nasunąć trudności w rozumieniu myśli. Prawda, że rozdział o chronologii wchodzi już głębiej w problemy naukowe, ale nie jest on znów tak naiwny, jak to mniemać się zdaje Prof. G. Pani P. w ustalaniu chronologii Dialogu wcale nie wyciąga zbyt daleko idących wniosków z daty rzekomej rozmowy. Do przypuszczenia, że p. P. uważa fikcję literacką Tacyty za pewny fakt, nie ma dostatecznej podstawy. Zdanie: „Jeśli sama rozmowa literacka Dialogu toczyła się w latach 75/77, to termin napisania tego dzieła może być dwójaki“ itd. jest zdaniem hipotetycznym tylko z formy a nie treści. Nie mówi ono więc jak to, że sama rozmowa toczyła się w latach 75/77 (moim zdaniem raczej 74/75), zaś czas powstania dzieła może być dwójaki. Oczywiście, że gdyby p. P. zamiast „rozmowa toczyła się“ powiedziała była „miała się toczyć“, nie mogłyby powstać żadne wątpliwości. Ale i Andresen w swym wydaniu „Dialogu“ we wstępie roztrząsa pytanie „*Wann ist das Gespräch gehalten worden*“, nie dodając wcale wyrazu „*angeblich*“, choć niewątpliwie zdawał sobie sprawę, że chodzi o fikcję literacką. Dla kwestii czasu powstania „Dialogu“ ta data, choć fikcyjna, nie jest obojętna. Jeżeli Tacyt na wstępie powiada, że słyszał tę rozmowę dawno, kiedy był jeszcze bardzo młody, to niemożliwe jest przypuszczać, aby „Dialog“ mógł powstać w r. 81 i to też p. P. słusznie podnosi.

DAWID BAUMGARTEN.

Franciszek Kulisiewicz, Nowy program języka łacińskiego dla klasy czwartej na tle praktyki szkolnej. Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. Antoniego Osuchowskiego w Cieszynie za rok szkolny 1936/37. Str. 1—35.

Autor rozprawki podaje we wstępie, że pragnie zwrócić uwagę na niedociągnięcia w programie dla klasy czwartej i podać szereg praktycznych spostrzeżeń o realnej wartości programu, o trudnościach jego wykonania i o wartości całego materiału gimnazjum. Ujęcie spostrzeżeń, opartych na praktyce szkolnej w klasie czwartej państwowego gimnazjum w Cieszynie, nie ogranicza się do formy sprawozdawczej, lecz przyjmuje miejscami formę poradnika nie zawsze jednak przekonywującego. W ogóle zaciera się granica między sprawozdaniem a poradnikiem, a przekroczenie granicy nie jest odpowiednio udokumentowane. Autor stara się uwzględnić wszystkie zagadnienia związane z nauką łaciny, większość ich traktowana jest jednak zbyt pobieżnie i ogólnikowo. Substrat rozważań autora — doświadczenie na tle jednej klasy — nie jest materiałem wystarczającym do omówienia tych zagadnień. Przeprowadzenie ankiety wśród uczniów na temat: „co myślą uczniowie o nauce łaciny w tej klasie”, do którego autor sam nie przywiązuje wielkiego znaczenia, nie przynosi ogółem wzięwszy charakterystycznych spostrzeżeń. Trudno wymagać od uczniów odpowiedzi na pytanie „co umiałem z materiału klasy trzeciej zaczynając czwartą, czego nie umiałem, co myślę o treści ustępów łacińskich” itd. Wobec tego i do odpowiedzi na takie pytania nie można przywiązywać wagi. Co do słówek i gramatyki na przykład stwierdza autor znaczne braki u uczniów, o których oni jednak w swych odpowiedziach mówią bardzo mało. Charakterystyczne jest zdanie jednego ucznia, dotyczące się podręcznika (Roma aeterna): „Komentarz był opracowany nieodpowiednio, bo miejsca naprawdę trudne były bez objaśnienia, w łatwych podane gotowe tłumaczenia”. Rzecz naturalna, że do tak właściwego ujęcia roli komentarza mógł dojść tylko uczeń myślący i samodzielny, który szuka w nim umiejętnie pomocy tylko tam, gdzie jego własny zasób wiadomości i zmysł kombinacyjny okaże się niewystarczającym. W toku tych rozważań powołuje się autor na wyniki ankiety bardzo rzadko.

W odniesieniu do programu w łączności z podręcznikiem zwraca K. uwagę, że wymogi programu co do materiału rzeczowego (autor łaciński, temat) zostały przez autorów wszystkich podręczników uwzględnione, spowodowały jednakowoż pewne trudności, którym zaradzić się nie da. Przeskok między klasą trzecią a czwartą uważa on za zbyt wielki, a różnorodność autorów przyjmuje jako moment utrudniający, przywiązując wielkie znaczenie do „oswojenia się z autorem”; także niewystarczające przygotowanie z zakresu gramatyki i słownictwa uważa K. za przeszkodę w nauce języka łacińskiego w klasie czwartej, zaznaczając, że uczniowie wypisywali na każdą prawie lekcję mnóstwo słówek, które zabierały im najwięcej czasu przy pracy domowej. Uważam, że wszystkie przytoczone „trudności” dadzą się, jeśli już nie usunąć w zupełności, to bodaj w znacznym stopniu zmniejszyć. Idzie przede wszystkim o racjonalne wzmaganie zasobu leksykalnego przez przyzwyczajanie uczniów do opierania się na słowotwórstwie i semajologicznym rozwoju wyrazów oraz o ujmowanie

tekstu jako całości a nie jako składu nieznanych słów; odpaść przy tym musi „wypisywanie mnóstwa słówek na każdą prawie lekcję“ jako nieproduktywne i połączone z mozolnym obciążaniem pracy domowej. Zmiany autorów w ciągu roku szkolnego nie uważam również za moment utrudniający. Teksty grupowane są około zagadnień i mają treść łączną. Koncentrowanie uwagi ucznia na zagadnieniu, którym się zajmuje przez czas dłuższy, zastępuje w znacznym stopniu „ułatwienie“, jakie mu daje zajmowanie się jednym autorem. „Przeskok“ z klasy trzeciej do czwartej nie jest więc takim, jakim go widzi Kułisiewicz, a w dziedzinie gramatyki nie ma go już zupełnie, gdyż, tak jak w klasie trzeciej, mamy do czynienia z ugruntowaniem, rozszerzaniem i pogłębianiem wiadomości na podstawie czytania i rozumienia tekstu. Dwa wymogi programu uważa autor za nie-dość wyraźnie sformułowane. Jeden tyczy się posługiwania się słownikiem, drugi umiejętności przetłumaczenia nieznanego tekstu. Program żąda elementarnej sprawności w posługiwaniu się słownikiem. Rzecz jest chyba zupełnie jasna. Sprawność w posługiwaniu się słownikiem nie polega tyle na wertowaniu w słowniczku mniejszym lub większym, ile na zdolności uświadomienia sobie tego, co w tekście znane, skonstatowaniu, co nieznanne, do czego się z samego kontekstu dojść nie może i na zorientowaniu się co do strony formalnej wyrazu, którego się będzie szukało w słowniku. Jeśli się tej sprawności nie posiada, wypisuje się słówka rzędem, co oczywiście zabiera tyle czasu, ile narzekający uczniowie często podają, albo się je odpisuje. I jedno i drugie jest bezcelowe, każde w swoim rodzaju. Nie należy się więc dziwić, że program żąda elementarnej sprawności w posługiwaniu się słownikiem, a trudno rozumieć, jakoby miał na myśli przyniesienie do klasy tekstów poza podręcznikiem i grubych słowników, bo taka próba dałaby się tylko z wyjątkowymi uczniami przeprowadzić, a nie z ogółem. Umiejętność przetłumaczenia nieznanego łatwego tekstu, której żąda program, nie wymaga koniecznie formalnego skonstatowania na jakiejś ad hoc przeznaczonej lekcji i na jakimś specjalnym tekście, lecz daje się poznać przy przerabianiu każdej lekcji, na której się ujawnia, jak się uczeń do tekstu zabiera. Jeśli program ten punkt podkreśla, to przede wszystkim dlatego, by usunąć mylne a panujące nie tylko wśród uczniów, ale nawet częściowo wśród nauczycieli przekonanie, że reprodukcja przekładu może być przyjęta za wystarczający wynik pracy ucznia. Dlatego wyniki nauczania w klasie czwartej muszą się różnić od wyników klasy pierwszej lub drugiej, gdzie jest wymagana znajomość ustępów przetłumaczonych w szkole. Rzecz naturalna, że próby rozumienia ustępów nie zawartych w podręczniku, czytanych głośno przez nauczyciela, napisanych na tablicy lub też danych uczniom do rąk, są pożądane i celowe. Nie widzę jednak potrzeby, dla jakiej program miałby być wyszczególnić, o jaki łatwy a nieznaną tekst autora czytanego w szkole idzie tam, gdzie mowa o umiejętności tłumaczenia.

Dość dużo uwag poświęca K. nauce kultury, żądając „ilościowego i jakościowego ustalenia materiału, przede wszystkim zaś wymyślenia środka, by uczniowie mieli możliwość jakiegoś takiego repetytorium wiadomości z kultury“. K. stwierdza, że uczniowie, doszedłszy do klasy czwartej, tracą wiadomości, jakie nabyli w latach poprzednich, i proponuje, by autorzy pod-

ręczników wydali odbitki swych pogadanek z czterech klas i dołączyli do podręcznika klasy czwartej, albo by wydano podręcznik odpowiedni dostosowany do programu. Rzecz naturalna, że pierwsza propozycja jest mniej właściwa, druga w odpowiedniej formie zupełnie racjonalna. Idzie jednak nie tyle o repetitorium nauki, jak chce K., ile o danie uczniom do rąk podręcznika, któryby mógł być dla nich źródłem poznania rozmaitych interesujących ich zagadnień, związanych z życiem Rzymian i Greków. Czy uczniowie, o których mówi K., korzystali odpowiednio z „pogadanek klasycznych“ dołączonych do podręcznika, którego używali, nie mam pewności; na każdy wypadek opieram to przypuszczenie na uwadze autora, że grupa ustępów o ustawie różnej sprawiała uczniom trudności pod względem treści, że uczniowie nie znali tyle historii starożytnej, ile trzeba do zrozumienia tych tekstów, a nauczyciel musiał z nimi tę rzecz przerabiać osobno jako przygotowanie do lektury. Tymczasem odnośne ustępy polskie (str. 64 do 70, 94—95) dają bardzo wiele interesującego materiału oświeclającego tę kwestię i, odpowiednio wyzyskane, mogą czytanie i rozumienie odnośnych tekstów łacińskich ułatwić, uprzystępnąć, ba nawet wzbudzić dla nich niezwykle zainteresowanie.

Ogólna ocena podręcznika Sinki, jako trudnego językowo i rzeczowo dla ucznia, odpowiedniego raczej dla klas dobrych i dość uzdolnionych, nie jest moim zdaniem właściwa. Wielki wysiłek nauczyciela i ucznia, konieczny do tego, by sprostać wymogom programu, nie wynika z podręcznika, lecz ze skondensowanego, że tak powiem, materiału wtłoczonego w mniejsze czasowo ramy niż te, do których przywykliśmy. Nie tylko nauczyciel, który się posługuje podręcznikiem Roma aeterna, ale każdy nauczyciel, jakiegokolwiek podręcznika używa, musi włożyć wiele pracy, konsekwentnego i planowego wysiłku oraz pomysłowości, by rzetelnie odpowiedzieć wymogom nauczania w klasie czwartej. Rzecz naturalna, że ważną rolę odgrywa tu fakt, iż nie idziemy utartymi torami, a szukamy dróg wiodących do celu w sposób najwłaściwszy po ścieżkach nie udeptanych. Stąd każdy przyczynek do zagadnienia nauczania w nowym gimnazjum jest cenny, byleby był przyjęty krytycznie i poddany rozwadze, a nie z góry osądzony jako dobry lub zły.

W końcu wypada zwrócić uwagę na pewne postulaty postawione przez autora w zakończeniu w związku z „wartością podbudowy gimnazjalnej z języka łacińskiego dla liceum i życia praktycznego“: 1) wprowadzenie łaciny od I półroczu klasy pierwszej, 2) wprowadzenie nadobowiązkowej nauki łaciny w liceach bez łaciny, 3) wprowadzenie nadobowiązkowej nauki języka greckiego w liceach typu humanistycznego. Słuszność tych postulatów jest oczywista i nie wymaga uzasadnienia specjalnego, podkreślę tylko, że ważność postulatu drugiego uzasadnia autor potrzebą umożliwienia młodzieży późniejszej korektury wyboru wydziału i typu szkoły wyższej po ukończeniu liceum bez łaciny i greki. Słusznie bowiem stwierdza autor, że po ukończeniu klasy czwartej młodzież nie zdaje sobie jeszcze sprawy (moim zdaniem zdaje ją sobie bardzo rzadko), dlaczego wybiera dany typ liceum.

R. SCHÄCHTEROWNA

K R O N I K A

XLII Walne Zgromadzenie P. T. F. we Lwowie w r. 1937

XLII Walne Zgromadzenie P. T. F. odbyło się w sobotę dnia 15 maja 1937 roku o godz. 17 we Lwowie w sali VII Uniwersytetu J. K. przy ul. Marszałkowskiej 1., z następującym porządkiem obrad:

1. Zagajenie.
2. Odczytanie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia.
3. Odczytanie sprawozdania z rocznej działalności Towarzystwa.
4. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej.
5. Dyskusja.
6. Sprawozdanie Redaktora.
7. Wnioski Kół.
8. Sprawa składki członkowskiej.
9. Odczyt Prof. Dra Jana Sajdaka pt. „Suidas-Suda“.
10. Wybory.
11. Wnioski i interpelacje.

1. W zastępstwie nieobecnego Prezesa Towarzystwa Prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego, obrady zajął Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, dziękując w serdecznych słowach wszystkim obecnym za przybycie a specjalnie gościom-delegatom kół pozalwowskich.

Następnie Prof. Chyliński złożył przemówienie w związku z 2000 jubileuszem ces. Augusta i znaczeniem tego jubileuszu dla filologów klasycznych jako przedstawicieli wielkich tradycji humanizmu i humanitaryzmu.

Z kolei obecni przez powstanie uczcili pamięć zmarłych w ostatnim roku członków Towarzystwa a to: seniora filologów polskich, śp. Prof. Winkowskiego; zasłużonego propagatora filologii klasycznej, śp. Prof. Wołoszyna i śp. Prof. Dr Bazylego Pastuszczyszyna.

Nakoniec Prof. Chyliński złożył na ręce Prof. J. Sajdaka wyrazy hołdu i czci dla Ukochanego Założyciela Towarzystwa i obecnego Prezesa Prof. Dr Ludwika Ćwiklińskiego.

Na sali obrad było obecnych 50 członków Towarzystwa wśród nich następujący zgłoszeni delegaci:

- z Koła Brzeżańskiego: Prof. Dr Regina Schächterówna,
- z Koła Krakowskiego: Mgr Wł. Brożek,
- z Koła Lwowskiego: Bałakim Michał, Kapturkiewicz Wojciech, Leśniak Jan, Łukasiewicz Michał, Pelczarski Tadeusz, Pistolówna Marta, Dr Starczuk Jan, Szczerbański Mikołaj, Szmyd Franciszek, Dyr. Szmyt Jan, Wiśniewski Bolesław, Zawadzki Alfred,
- z Koła Łódzkiego: Prof. Dr Stefania Warszawska,
- z Koła Poznańskiego: Prof. Dr Jan Sajdak,
- z Koła Śląskiego: Dyr. Józef Grzybowski,
- z Koła Warszawskiego: Doc. Dr Stanisław Seliga.

2. i 3. Przewodniczący Prof. Konstanty Chyliński polecił sekretarzowi Zarządu Głównego odczytać protokół z poprzedniego Walnego Zgromadze-

nia, odbytego w Krakowie dnia 31 maja 1936 oraz Sprawozdanie z czynności Towarzystwa za rok 1936. Na wniosek Prof. M. Szczerbańskiego, który otrzymał głos w sprawie formalnej, Walne Zgromadzenie jednomyślnie zwolniło sekretarza od obowiązku odczytania protokołu z ostatniego Walnego Zgromadzenia, ponieważ został on ogłoszony drukiem w „Eos-Kwartalniku Klasycznym” XXXVII 1936, str. 384—390, a tak samo od odczytania Sprawozdania z działalności Towarzystwa za rok 1936, wobec tego, że znane jest ono delegatom z drukowanego „XLII Sprawozdania z czynności P. T. F. za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1936 roku” (Lwów 1937, str. 12—25).

4. Imieniem Komisji Rewizyjnej zabrał głos Prof. Stanisław Cygan, który zawiadomił Walne Zgromadzenie, że Komisja Rewizyjna stwierdziła zgodność poszczególnych pozycji z kwitami i rachunkami przedłożonymi przez skarbnika Towarzystwa, Prof. Mariana Goliasa, oraz z drukowanym, XXXI Zestawieniem dochodów i wydatków P. T. F., umieszczonym w drukowanym „XLII Sprawozdaniu z czynności P. T. F. za rok 1936”, str. 26—27 i zgłasza wniosek na Walne Zgromadzenie o udzielenie Skarbnikowi i Całemu Zarządowi absolutorium z gospodarki finansowej.

5. Przewodniczący Prof. Chyliński otwiera dyskusję nad Sprawozdaniem Zarządu Głównego P. T. F. z działalności za rok 1936 i nad Sprawozdaniem Komisji Rewizyjnej. Prof. Cygan zaznacza, że w bieżącym roku po raz pierwszy przystąpiono do kontroli magazynu wydawnictw P. T. F. i książki handlowej i stwierdza, że księga magazynowa jest normalnie prowadzona (wartość nominalna wydawnictw sięga ok. 200.000 zł.), ale stan samego magazynu jest tego rodzaju, że w ogóle nie nadaje się na pomieszczenie dla wydawnictw, którym z powodu wilgoci i brudu grozi szybkie zniszczenie, a ponadto ciasnota nie pozwoliła na przeprowadzenie kontroli wydawnictw i w tych warunkach nadal wydawnictwa Towarzystwa stanowczo nie powinny się znajdować. Wobec czego Prof. Cygan stawia wniosek: Walne Zgromadzenie prosi nowo wybrany Zarząd Główny o wystaranie się lepszego pomieszczenia dla wydawnictw P. T. F.

Z kolei zabiera głos Prof. Chyliński, który wyjaśnia, że Rektorat — oficjalnie — nie daje nikomu pomieszczenia w gmachu Uniwersytetu (za wyjątkiem Lwów. Tow. Nauk., które zresztą ma tylko dwa nieduże pokoje) i że tylko z trudem udało się uzyskać dla magazynu wydawnictw P. T. F. obecne pomieszczenie. Wynajęcie zaś lokalu byłoby niezmierznie kosztowne, toteż Towarzystwo przy swoich skromnych dochodach nie może sobie pozwolić na żaden wydatek na ten cel. Niemniej jest nadzieja, że może uda się uzyskać jakieś lepsze od dotychczasowego pomieszczenie dla wspominanych wydawnictw.

W dalszej dyskusji nad sprawozdaniem zabiera głos Prof. dr St. Witkowski, który wyraża przekonanie, że nie zaszkodziłoby dokładniejsze sprawozdanie finansowe, w którym byłyby podane dla informacji wszystkich członków także mniejsze pozycje zarówno w dochodach jak i w wydatkach. Ponadto pożądanym byłoby na przyszłość przedkładanie krótkiego preliiminarza — praktykują to dziś liczne towarzystwa — wyszczególniającego, ile przeznaczają się na Eos, na Eos Suppl., ile na honoraria za artykuły i recenzje itd. Pozycje takie mogłyby być z pożytkiem dla przyszłego zarządu przedyskutowane na Walnym Zgromadzeniu i dawałyby pełniejszy obraz stanu fi-

nausowego Towarzystwa. Ponadto Prof. Witkowski wyraża życzenie, aby w sprawozdaniach dokładniej uwidaczniać, ile egzemplarzy wysyła się zagranicę ile rozsprzedaje się w kraju (poza prenumeratą). Dalej jest zdania, że sprawą wymiany czasopism powinien się zająć specjalnie jeden członek Zarządu Gł., gdyż jest to zajęcie odpowiedzialne i odrębne od zajęć administracji ogólnej. Wówczas możnaby skrupulatnie wypełniać luki w czasopismach, które niestety są coraz częstsze.

W związku ze sprawozdaniem administratora Prof. Witkowski zauważa, że na stronie 17 zamieszczono zdanie, które jest niejasno sformułowane („Nakład wynosi 600 egz.“ itd.).

Na koniec zauważa, że w wypadkach likwidacji jakiegoś Koła prowincjonalnego Zarząd główny powinien zbadać dokładnie przyczyny i w miarę możliwości nie dopuścić do likwidacji, gdyż jest to strata dla Towarzystwa, które powinno starać się w zakresie filologii klasycznej promieniować jak najszerszej. Bo jakkolwiek nie wiele dzieje się w małych Kołach prowincjonalnych, to jednakowoż choćby dwa-trzy odczyty wygłoszone w nim w ciągu roku mają swoje znaczenie w utrzymywaniu minimalnego poziomu kultury filologicznej. Zwłaszcza za szczególnie pożyteczne uważa Prof. Witkowski odczyty z zakresu sztuki i kultury klasycznej (z obrazami świetlnymi) i dobrzeby było, ażeby we wszystkich kołach o takich odczytach myślano. Trudno bowiem być dobrym filologiem klasycznym bez znajomości sztuki i kultury klasycznej.

Ponadto w dyskusji zabierali głos PP.: X. Prof. S. Szydełski i Prof. Gruźewski.

Po skończonej dyskusji Przew. Prof. Chyliński zarządza głosowanie nad udzieleniem absolutorium Zarządowi Głównemu P. T. F.

Prof. M. Szczerbański stawia wniosek o przyjęcie do wiadomości Sprawozdania Zarządu Głównego i Komisji Rewizyjnej oraz podziękowanie Prez. Prof. Chylińskiemu i całemu Zarządowi Głównemu za owocną i ofiarną pracę dla dobra Towarzystwa. Wniosek przyjęto jednomyślnie.

Prof. Chyliński dziękuje w imieniu swoim i całego Zarządu za słowa uznania zaznaczając, iż Zarząd spełnił jedynie swój obowiązek wobec Towarzystwa.

6. Sprawozdanie Redaktora. Prof. Dr Fr. Smolka przedstawił pokrótce swą działalność na stanowisku naczelnego Redaktora czasopisma „Eos-Kwartalnik Klasyczny“.

Prof. M. Szczerbański zwraca uwagę na możliwość nadesłania do redakcji Eos dobrej pracy, której autor nie jest członkiem Towarzystwa. Wobec tego, iż — do druku obecnie są przyjmowane wyłącznie prace członków Towarzystwa, stawia wniosek następujący: „Walne Zgromadzenie upoważnia Naczelnego Redaktora czasopisma „Eos-Kwart. Klas.“ do przyjmowania wartościowych prac także od osób nie należących do P. T. F.“

Prof. Dr R. Schächterówna zwraca się z prośbą do Naczelnego Redaktora o zamieszczanie w każdym zeszytcie „Eos“ komunikatów bibliograficznych.

Prof. dr Smolka oświadcza, że wniosek Prof. Szczerbańskiego może być aktualny dopiero przy 11 punkcie porządku obrad (wnioski i interpelacje). Co się zaś tyczy postulatu Prof. Schächterówny to obiecuje umieszczać w przy-

szości komunikaty bibliograficzne w ramach obszerniejszych, ale prosi wszystkich członków o łaskawe nadsyłanie odnośnych materiałów.

7. Wnioski Kół. Koło Krakowskie przedstawia wniosek, ażeby w „Eos” była uwzględniana cała twórczość filologiczna Polaków bądź to w rychłych recenzjach bądź też w skrupulatnej bibliografii.

Wniosek przyjęto jednomyślnie.

Wniosek Koła Brzeżańskiego, aby w miejscowościach liczących mniej niż dziesięciu członków P. T. F. mogły powstawać sekcje, posiadające własny zarząd a przynależne do najbliższego Koła P. T. F.

Wniosek przyjęto jednomyślnie.

8. Sprawa składki członkowskiej. W zastępstwie nieobecnego skarbnika P. T. F. — prof. dr Fr. Smolka przedstawił wniosek uchwalony już przez Zarząd Główny, by składkę członkowską utrzymać w dotychczasowej wysokości.

Wniosek uchwalono jednomyślnie.

Na wezwanie Przewodniczącego udała się na narady Komisja-Matka, w skład której weszli z ramienia Zarządu Głównego: Prof. Dr K. Jarecki, Doc. Dr K. Majewski i Prof. Dr Fr. Smolka. Z ramienia Walnego Zgr. Brożek i Prof. Dr R. Schächterówna.

9. Prof. Dr Jan Sajdak wygłosił odczyt pt. Suidas-Suda przyjęty z wielkim zainteresowaniem przez W. Zgr. Po odczycie wywiązała się ożywiona dyskusja; zabierali w niej głos Prof. Witkowski, Brożek i Prof. Chodaczek.

Na czas dyskusji przewodnictwo objął Prof. Oko.

10. Wybory. Na wniosek Przewodniczącego Komisji Matki, Prof. Dr Kazimierz Jarecki odczytał skład przyszłego Zarządu i Komisji Rewizyjnej. Należy bowiem zaznaczyć, że tak Prezes Towarzystwa Prof. Dr Ludwik Ćwikliński, jak i Redaktor Naczelny Prof. Dr Franciszek Smolka wraz z Komitetem Redakcyjnym zostali wybrani w roku 1935 na przeciąg trzech lat.

WŁADZE POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO W ROKU 1937/38.

1. Zarząd Główny.

Prezes: Prof. Dr Ludwik Ćwikliński, Poznań, Aleja Marcinkowskiego 2 a.
Wiceprezes:

Prof. Konstanty Chyliński, Lwów, ul. Technicka 8. II. p. — Wiceprezes urzędujący.

Prof. Dr Leon Sternbach, Kraków, ul. Batorego 14.

Prof. Dr Jan Oko, Wilno, ul. Wielka 17.

Wizytator Edward Czernichowski, Katowice.

Członkowie Zarządu Głównego:

a) Ze Lwowa:

Prof. Dr Edmund Bulanda, ul. Badenich 12.

Prof. Marian Golias, ul. Obozowa 4.

Prof. Władysław Gruźewski, ul. Tarnowskiego 20, m. 4.

Prof. Dr Kazimierz Jarecki, ul. Kopernika 52.

Wizyt. Ludwik Jus, ul. Pełczyńska 31.

Doc. Dr Kazimierz Majewski, ul. Zimorowicza 3 m. 10 a.

Doc. Dr Jan Smereka, ul. Marszałkowska 1.

Prof. Dr Franciszek Smolka, ul. Stryjska 24.

Dyr. Dr Wincenty Śmialek, ul. Czesł. Mączyńskiego 24.

Prof. Dr Stanisław Witkowski, ul. Zielona 25.

b) z poza Lwowa:

Wiz. Wincenty Ogrodziński, Kraków, ul. Słoneczna 10.

Prof. Dr Gustaw Przychocki, Kraków, ul. Lea 19 a.

Prof. Dr Jan Sajdak, Poznań, ul. Matejki 30.

Prof. Dr Aleksander Turyn, Warszawa Uniw. J. P.

Zastępcy Zarządu Głównego:

a) Ze Lwowa:

Doc. Dr Marian Auerbach, ul. Marszałkowska 1, Uniwersytet J. K.

Prof. Dr Władysław Chodaczek, ul. Teatyńska 37.

Dyr. Dr Adolf Bednarowski, ul. Batorego 5.

Prof. Jan Paszkiewicz, ul. Wyspiańskiego 11.

b) z poza Lwowa:

Prof. Józef Grzybowski — Pszczyna, Gimn. Państw.

Prof. Mieczysław Rozmarynowicz, Kraków, ul. Czarnowiejska 15.

Prof. Regina Schächterówna, Brzeżany, Państw. Gimnazjum.

Prof. Dr Stanisław Seliga, Warszawa, ul. Brzozowa 12.

Prof. Dr Stefan Srebrny, Wilno, Uniwersytet.

Prof. Dr Jan Ujda, Poznań, Uniwersytet.

2. Komisja Rewizyjna:

a) Ze Lwowa:

Prof. Stanisław Cygan, ul. Łyczakowska 37 (Gimn. VI).

Prof. Jan Lubomirowicz.

Prof. Edmund Skarbiński, ul. Stryjska 20.

b) z poza Lwowa:

Prof. Dr Alfred Buse, Łódź-Ruda Pabianicka.

Prof. Marian Kosiak, Tarnopol, ul. Sokoła 2.

3. Komitet Redakcyjny: (Urzęduje trzeci rok.)

Redaktor Naczelny: Prof. Dr Franciszek Smolka, Lwów, ul. Stryjska 24.

Członkowie Komitetu:

Prof. Dr Alfred Buse, Łódź, Ruda Pabianicka.

Prof. Dr Seweryn Hammer, Kraków, ul. Łokietka 1.

Wiz. Wincenty Ogrodziński, Kraków, Słoneczna 10.

Prof. Dr Gustaw Przychocki, Kraków, ul. Lea 19 a.

Prof. Dr Jan Sajdak, Poznań, ul. Matejki 30.

Prof. Dr Jerzy Manteuffel, Lwów, Uniw. J. K. Marszałkowska 1.

Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Warszawa, Uniw. J. P. 136.

Po odczytaniu proponowanej przez Komisję Matkę listy nowych Władz Towarzystwa zabrał głos Prof. Witkowski, który oświadczył, iż stanowczo rezygnuje z godności członka Komitetu Redakcyjnego. Równocześnie proponuje na swoje miejsce Prof. Jerzego Manteuffla. Po przeprowadzeniu powyższej korektury w składzie Komitetu Redakcyjnego Prof. Szczerbański zgłasza wniosek, by listę proponowaną przez Komisję Matkę przyjąć przez aklamację.

Wśród oklasków Walne Zgromadzenie zatwierdziło jednomyślnie proponowaną przez Komisję Matkę listę nowych Władz P. T. F. na rok 1937/38.

Na wniosek Prof. Skarbińskiego uchwalono jednomyślnie wysłać telegram z wyrazami hołdu do Prezesa P. T. F. Prof. Dr Ludwika Ćwiklińskiego.

11. Wnioski i interpelacje. Prof. Skarbiński zgłasza wniosek, by Walne Zgromadzenie poleciło Wydziałowi Zarządu Głównego wystosować pismo do Ministerstwa W. R. i O. P. z prośbą o stworzenie przy Gimm. IV im. Długosza we Lwowie — zamiast zamierzonego liceum zawodowego (administracyjnego), liceum ogólno-kształcące typu klasycznego, z uwagi na 60 letnią tradycję klasyczną tego gimnazjum, oraz na cenne zbiory gabinetu filologicznego, które uległyby powolnemu zniszczeniu.

Prof. Dr L. Hausknecht proponuje uzupełnienie tego wniosku w tym kierunku, że na wypadek, gdyby nie było możliwe kreowanie liceum typu klasycznego, w takim razie P. T. F. prosi przynajmniej o liceum typu humanistycznego.

Przewodniczący Prof. Chyliński poddaje wniosek Prof. Skarbińskiego z poprawką Prof. Dr L. Hausknechta pod głosowanie. Walne Zgromadzenie przyjęło jednomyślnie.

Prof. Witkowski zabiera głos w sprawie nauczania w liceum klas. greki wedle programów ministerialnych i oświadcza, że jego zdaniem w ogóle szkoda uczyć obecnie języka greckiego w szkole średniej, skoro nauczanie to ma ograniczać się do tak szczupłych rozmiarów, wobec czego wnosi, by Zarząd Główny zwrócił się do wszystkich Kół, aby zechciały na najbliższym posiedzeniu powakacyjnym przedyskutować program Ministerstwa w sprawie nauczania języka greckiego w liceum i przedłożyć odnośny materiał Zarządowi Głównemu, który na podstawie tych materiałów wystosuje odpowiednią rezolucję do Ministerstwa. Prof. Witkowski spodziewa się, że Ministerstwo uwzględni braki tego programu, ale musi mieć odpowiedni materiał krytyczny.

Prof. Dr R. Schächterówna zwraca się również z prośbą, by Wydział Zarządu Gł. zwrócił się we wrześniu b. r. do wszystkich Kół po opinię o programie nauczania języka greckiego.

Wniosek Prof. M. Szerbańskiego: Walne Zgromadzenie poleca Zarządowi Głównemu upoważnić Pana Redaktora do przyjmowania wartościowych artykułów do „Eosu” dostarczonych przez uczonych nie będących członkami P. T. F.

Wniosek przyjęto jednomyślnie.

Wobec wyczerpania porządku dziennego, przewodniczący zamyka obrady i dziękuje Zebrany za uczestnictwo, rzeczową dyskusję i gorącą troskę o losy Towarzystwa.

Posiedzenie zamknięto o g. 20,15.

Z działalności Ogniska metodycznego filologii klas. w Lublinie

O kulturze antycznej i jej nauczaniu.

(Zagajenie dyskusji.)

Szczególne rola, jaka przypada w udziale filologii klasycznej w szkole średniej, wynika już choćby z tego, że jest to jedyny wśród wszystkich przedmiotów nauczania, który nie jest w codziennym znaczeniu bezpośrednio uchwytne pożyteczny, a pozornie mało ma związku ze współczesnością. Ta nierealność, w szczególny sposób podniecająca zwolenników utylitaryzmu

w nauczaniu, przestaje być argumentem istotnym, o ile zastanowimy się choć chwilę nad celem szkoły współczesnej i nad rolą antyku w stosunku do każdorazowej współczesności europejskiej. Jeśli za cel szkoły średniej ogólnokształcącej przyjmiemy (a nie innego przyjąć nie możemy) harmonijne wykształcenie właściwych człowiekowi zdolności uczuciowych i intelektualnych jako podstawę przyszłego wykształcenia zawodowego, to dla tej bogato rozgałęzionej sieci rozmaitych zainteresowań umysłowych i dziedzin wiedzy musimy mieć bazę zapewniającą różnym specjalnościom tak bardzo od siebie odległym, że aż nieraz wprost obcym, możliwość znalezienia wspólnego języka kulturalnego. Jest nią bezwątpienia baza genetyczna kultury europejskiej: antyk grecko-rzymski. Poza tym dzięki temu, że antyk obejmuje wszystkie problemy ustrojowe, gospodarcze, artystyczne, naukowe i wiele innych kulturalnych, ma on dla Europejczyka wartość przekroju jakiejś całości skończonej, rozwijającej się według praw, właściwych każdej społeczności ludzkiej, może więc być i memento i w pewnych wypadkach wzorem dla ludzi współczesnych. Języki zaś antyku dzięki swej zwartości myślowej i formalnej czystości stanowią szkołę budowania pojęć i logicznego myślenia, szkołę, której zastąpić czym innym nie można. Jeśli zaś cele współczesnej szkoły nie zamykają się w zakresie kształcenia władz intelektualnych, ale zdają się nawet na plan pierwszy wysuwać kształcenie charakteru, wysuwa się tym więcej konieczność oparcia wychowania na zespole idei przekazanych przez antyk. Jakkolwiek każda epoka czerpała zeń to, co chciała w nim widzieć, jako uzasadnienie teoretycznych pomysłów, to jednak w skali wieczności reprezentuje antyk tego rodzaju idee wychowawcze, które nigdy nie stracą na swej żywotności i sile. Bez bazy ideowej antyku nie można sobie wyobrazić współczesnego humanizmu z jego wylicznymi skierowanymi ostrzem przeciw 1) skrajnemu utylitaryzmowi w życiu społecznym i kulturalnym, 2) przeciw przewadze sugestii uczuciowej, a więc elementu irracjonalnego nad wagą argumentu myślowego, który winien właśnie człowieka prawdziwie kulturalnego zmusić do ustąpienia ze swego uczucia na rzecz słuszności rozumowej. Współczesny humanizm stawia znowu na piedestale człowieka zepchniętego dotychczas w cień maszyny, którą sam stworzył, a rządzić nią jeszcze nie potrafi, z jego ludzką naturą, z jego całą sublimacją pojęć, w imię owej sympatii tkwiącej w słowach: „Homo sum et nihil humani a me alienum puto“.

Dlatego w całym nauczaniu filologii klasycznej w szkole średniej należy brać pod uwagę następujące wytyczne:

1. Nauka języków starożytnych w szkole musi być przeniknięta od początku do końca, od samych elementów do ostatniej lekcji w liceum, zrozumieniem ducha antyku przejawiającym się w wychowawczym podejściu nauczyciela tak, by uczeń żył się ze światopoglądem antycznym i uznał go do pewnego stopnia za swój, bądź to jako całość, bądź też w poszczególnych elementach.

2. Stawiając na pierwszym planie bezpośrednie obcowanie z antykiem przez teksty, z tekstu przede wszystkim czerpiemy wiedzę o antyku i jego zrozumienie, one wprowadzają nas w bezpośredni kontakt z myślą antyczną. Dlatego nie jest bynajmniej obojętną rzeczą, jak będziemy podchodzić do tekstu i jakie teksty wybieramy. Zasadniczym postulatem musi być, by nauczyciel doprowadził ucznia do wydobycia treści myślowej z danego urywka.

Sam przekład nie wystarczy, możnaby raczej powiedzieć, że przekład powinien być uwieńczeniem, zakończeniem tego procesu myślowego, który nazwiemy zrozumieniem danego tekstu. (Wszak to stanowi podstawę wszelkiego badania dokumentu, z czym student zetknie się na historii, polonistyce, filologii czy filozofii). Uczeń musi zrozumieć to, co czyta. Wybór tekstu musi być trafny i dawać jakąś istotną treść.

3. Metodyczne i bezustanne zwracanie uwagi ucznia, nastawienie jego wrażliwości na estetykę słowa pisanego i mówionego, budzenie poczucia piękna odbywa się przy nauce języków starożytnych przede wszystkim przez słowo, potem dopiero jako dodatek tylko przez obcowanie ze sztuką plastyczną. Uczeń ma częstszy kontakt z literaturą, więc ona może na niego najsilniej oddziaływać.

4. Ze względu na to, że cywilizacja antyczna była niewątpliwie niższa od dzisiejszej, a kultura duchowa niewątpliwie wyższa, w toku nauki musimy podkreślić oraz ująć syntetycznie obraz kultury antycznej. Nie jest rzeczą pierwszej wagi, by uczeń znał nazwy rzemików u sandałka, lecz by poznał i wchłonął zespół owych idei nieśmiertelnych, równie dobrze dzisiaj, jak dawniej, jak za lat kilkaset aktualnych. Nauka dotychczasowa „realiów” suponuje z góry, że mieć będziemy do czynienia ze zdobycami cywilizacji, gdy tymczasem główną wartością kształcącą antyku są zdobycze kultury duchowej traktowane łącznie z poznawaniem języka, który jest najważniejszym przejawem ducha narodowego.

5. O ile na terenie gimnazjum nauczanie kultury antycznej ma charakter dorywczy, o tyle na terenie liceum powinno to stać się pracą zorganizowaną i mającą na celu wyraźne osiągnięcia. Zanim zastanowimy się nad środkami prowadzącymi do wytyczonych zamierzeń, musimy sobie uprzytomnić, w jakim zakresie będziemy traktować nauczanie kultury klasycznej. Zakres ten obejmuje szeregiem problemów dających nie tylko wiadomości, lecz syntetyczny obraz światopoglądu antycznego. Tego rodzaju ujęcie zapewnia hierarchiczność zagadnień, możliwość swobodnego operowania materiałem szczegółowym bez uszczerbku dla całości, jest dla ucznia żywsze i bardziej interesujące od historycznego i opisowego przedstawienia antycznego życia. Oto owe problemy wraz z ich naświetlaniem.

I. Państwo jako dzieło sztuki na tle historycznego rozwoju ustrojów państwowych Grecji i Rzymu. Ustrój państwowy jest przejawem właściwości psychicznych danego narodu. Indywidualizm grecki stworzył różnorodność ustrojów zależnie od warunków, myśl grecka znalazła formę teoretycznego ujęcia tego zjawiska (Platon, Arystoteles, Polibiusz). Cyceron będzie wyrazem dążności i nagięcia myśli greckiej do organizacyjnych potrzeb narodu rzymskiego, a zarazem doskonałą ilustracją niezwykłego w dziejach zjawiska przenikania się dwu odmiennych psychik i kultur oraz przetwarzania ich w nowe wartości.

W konsekwencji tego rozwojowo najwyższym szczeblem w zakresie organizacji państwa będzie w Grecji „polis”, w Rzymie ustrój republikański. Specjalnej uwagi wymaga cezaryzm, genetycznie, historycznie i teoretycznie uzasadniony.

II. Rola jednostki. W związku z właściwościami plemiennymi i ustrojowymi jednostka odgrywała inną rolę w Grecji, inną zaś w Rzymie,

co znalazło wyraz nie tylko w rozwoju historycznym obu narodów, ale i w teoriach filozoficznych Platona i Arystotelesa, w koncepcji epikurejskiej i stoickiej. W duchu rzymskim leżała karność jednostki wobec potrzeb państwowych. Przykładów dostarczą postacie z dziejów, w tym wypadku obojętne, czy mitycznych (np. Mucius Scaevola, Koriolan, Brutus Starszy, Cyncynat, Torkwatus, Appiusz, Kato Starszy). Z chwilą, kiedy karna psychika rzymska zaczyna się zmieniać pod wpływem greckiej filozofii, widoczne jest poszukiwanie oparcia stanowiska jednostki o filozoficzne uzasadnienie. Wynikiem tego jest z jednej strony reakcja psychiki rzymskiej na greckie teorie filozoficzne, z drugiej przetwarzanie i dostosowywanie myśli greckiej do rzymskich potrzeb aktualnych, co spowodowało eklektycyzm, spalenie epikureizmu, ograniczenie Stoi do zagadnień etycznych, zdecydowało wreszcie o roli nauki stoickiej za cesarstwa.

III. Odkrycie świata i człowieka. Dociekania filozoficzne i religijne stanowią najistotniejsze zdobycze świata greckiego, punkt wyjścia, wszystkich odłód rozważań. Ujmiemy je w następujące punkty:

I. a) Próby objaśnienia powstania świata i człowieka w poszczególnych fazach rozwoju myśli (hylozości, eleaci, Demokryt w związku z Lukrecjuszem, aleksandryjskie doświadczenia i teorie).

b) Teoria poznania w historycznym jej rozwoju poprzez eleatów, sofistów, Platona, Arystotelesa, Epikura i Stoików.

c) Skierowanie zagadnień od zdolności poznawczych człowieka na zagadnienia etyczne: Sokrates i antropocentryczny humanizm z prymatem etyki (punkt wyjścia Apologia Sokratesa)

d) Estetyczny punkt widzenia Platona (jego teoria idei z naświetleniem estetycznym).

e) Arystoteles jako podstawa starożytnej wiedzy o świecie i człowieku.

f) Somnium Scipionis Cyserona jako wyraz najszczytniejszych dążeń człowieka, a zarazem ustalenie pewnych pojęć, które były podstawą dla eschatologii chrześcijańskiej.

II. Nauka w starożytności. Będziemy o niej mówić w ścisłej łączności z filozofią, gdyż posiada charakter spekulatywny, jest z małymi wyjątkami nauką czystą, zrodzoną z zainteresowań bez praktycznego nastawienia, odmiennie np. od nauki egipskiej (matematyka, fizyka, astronomia, geografia, medycyna, architektura).

IV. Religia. Trzy są źródła, które nam pozwalają poznać religijne życie Greków: mity (literatura), sztuka, filozofia. Mity greckie sięgają najpierwotniejszych wierzeń, ich rozwój to stopniowe urabianie się poglądów etycznych, rozwiązywanie doniosłych problemów winy i kary, życia pozagrobowego. Charakter mitów greckich da się zestawić z księgami Starego Testamentu i indyjskiej Rig-vedy. Z powyższego wynika, że przy rozpatrywaniu religii podkreślimy mity, które są związane z problemami religijnymi, tak, jak te same zagadnienia wysuniemy w związku z omawianiem niektórych działów literatury, dzieł sztuki i filozoficznych dociekań.

Punkt wyjścia dla religii greckiej stanowi antropomorfizm (mity o powstaniu świata, Kronosie); przechodzimy następnie do Olimpu Homera i Teogonii Hezjoda. Religia Zeusa (mity o Prometeuszu, Heraklesie, Tezeuszu), religia Apollina i Dionizosa oraz odnośne mity. W oparciu o religię rozwija

się etyka (misteria eleuzyjskie i orfickie wraz z mitami). Rola dramatu greckiego w kształtowaniu pojęć etycznych (mity konstruuje treść dramatów).

Szkoly filozoficzne i ich rola w kształtowaniu pojęć etycznych; religia filozoficzna: neoplatonizm jako wyraz najszczytniejszej mistyki.

Charakter religii rzymskiej był zupełnie odmienny: bóstwa przedstawiały siły bezosobowe związane z życiem człowieka. W charakterze religii rzymskiej przejawia się dobitnie brak wyobraźni, brak skłonności do dociekań filozoficzno-etycznych, ujawnia się natomiast karne skoordynowanie się z wolą sił wyższych i poddanie się im. Dlatego to religia rzymska ma charakter dynamiczny w stosunku do państwa i wyraźny charakter społeczny — jest czynnikiem socjologicznym (imperium, mantyka, obrzędowość, carmina).

V. Życie obyczajowe. Rodzina, uroczystości religijne, życie towarzyskie, sport (jego znaczenie w rozwoju sztuki, architektury i poezji — Bakchylides, Pindar — zestawienie z dzisiejszym rozwojem sportu: różnice). Wszystko w oparciu choćby o krótkie teksty i dzieła sztuki np. rzeźba, ceramika.

VI. Starożytna organizacja wojskowa. Grecka falanga i rzymska acies triplex — wyraz ducha organizacyjnego i systematyczności. Broń grecka, flota, organizacja służby wojskowej. Etapy organizacyjne wojska rzymskiego (Kamillus, Mariusz, cesarstwo), liczebność armii rzymskiej, jednostka bojowa, broń rzymska, sztuka oblężnica.

VII. Sztuka. Rozwój zasadniczych pojęć: ars i techné. Dekoracyjny charakter sztuki kreteńskiej. Monumentalność sztuki greckiej jako jej cecha zasadnicza. Odrębność pierwiastka doryckiego i jońskiego. Ethos i pathos. Zagadnienie symetrii. Pierwiastek konstrukcyjny i dekoracyjny. Idealizm i realizm w przedstawieniu artystycznym. Historyczny rozwój rzeźby. Malarstwo greckie: jednopłaszczyznowość, brak perspektywy, technika barwna, freski i dekoracja pompejańska. Rzemiosło a sztuka, jako ilustracja: rozwój ceramiki. Rola ceramiki w poznaniu mitów i wybitniejszych dzieł malarstwa.

VIII. Architektura. Główne style: świątynia grecka i rzymska; jej podział, różnorodność kształtów, rodzaje kolumn.

Wpływy etruskie na architekturę rzymską, sklepienia, mosty i akwedukty, łuki triumfalne, termy, nagrobki, stele, obeliski, teatry i amfiteatry.

IX. Sztuka stosowana. Sprzęty, złotnictwo, szkło.

1. Uwaga: Literatura nie została tu ujęta odrębnie, tylko łącznie z pewnymi problemami (np. rola dramatu w tworzeniu pojęć etycznych). Poza tym tylko przy tekstach. Mitologia jako tworzywo poezji i wyraz religijnych poglądów — nie zaś samodzielnie.

2. Uwaga: Celem niniejszego referatu nie było przedstawienie wszystkich zagadnień dotyczących kultury klasycznej, lecz przykładowe podanie pewnych zagadnień, według mnie ważniejszych i nie idzie tu o to, aby nauczyciel wszystkie je wyczerpał, lecz by stale usiłował pracować zagadnieniami, zupełnie dowolnie (wedle swego zamiłowania) wybranymi. Wielką tu pomocą może być współpraca z historykiem.

Metodyka i środki nauczania kultury klasycznej.

Oto zakres naszych możliwości bardzo zresztą wielki. Jakie przewidujemy środki prowadzące do tego celu? Różnorodne. Podstawą i punktem wyjścia lektura autorów prowadzona w sposób w wytycznych już omó-

wiony, następnie od czasu do czasu zebranie w formie dyskusji nagromadzonych już wiadomości oraz uzupełnienie jej wykładem; dalej wszelkiego rodzaju konkursy, lektura domowa uczniów (pożądana — dobrze zaopatrzona biblioteka uczniowska, referaty uczniów na podstawie pewnych, szczególnie ciekawych książek. Do takich należy m. in. Fustel de Coulanges'a „La cité antique” lub Boissier'a „Cicéron et ses amis”, wycieczki estetyczne, np. do Gołuchowa (wazy greckie), pokazy epidiaskopowe, wystawy sztuki. Nieco dłużej pragnę omówić pokazy epidiaskopowe. Pokazy te muszą operować dobrym materiałem ilustracyjnym, by nie miały się z celem i nie stały się wgadywaniem w ucznia zachwytów nad pięknem, którego nie widzą. Nie można jednorazowo przeładowywać ucznia zbytnią ilością materiału ilustracyjnego, by do końca pokazu mógł zachować świeżość obserwacji, by umiał przyjrzeć się dobrze każdemu obiektowi. Lepiej poprzestać na mniejszej ilości, a dokładnie utrwalonej. Nieraz warto rzucić kilka przeźroczy jako pewnego rodzaju oderwanie od intensywnego myślenia i tylko popatrzeć. Można dopuścić młodzież do objaśnienia tego, co widzi na ekranie lecz w formie bezpretensjonalnej, nie wprowadzać metody opisu estetycznego, lecz wprowadzać po prostu w zrozumienie przedstawienia artystycznego. Można dla utrwalenia pewnych najcenniejszych zabytków sztuki wracać do nich niejednokrotnie, co raz to przy innej okazji, lub w innym celu. Wielką pomocą mogą być również odlewy gipsowe. Epidiaskopowe bowiem zdjęcia nie dają wyczucia bryły i nieraz obiekty słabsze jako rzeźby lecz o bardziej malarzkim charakterze wychodzą lepiej niż doskonale dzieła rzeźbiarskie.

Nie omówiłam oddzielnie znaczenia przekładów jako dopełnienia lektury tekstów. W związku z problemami wysuniętymi w niniejszym artykule występuje nieraz konieczność sięgnięcia do przekładu tego, czy innego dzieła. Nauczyciel jednak musi mieć swobodę wyboru i tutaj żadnych formulek stworzyć nie można. Zaznaczam jednak, że w klasie VIII każdorazowo wymagam zapoznania się z jedną tragedią grecką, z jedną komedią Arystofanesa i jedną Plauta, oraz jednym dialogiem Platona jako minimum.

Zredagowała JANINA PLISZCZYŃSKA

Sprawozdanie administratora P. T. F.

Lista wpłat członków P. T. F. dokonanych w czasie od 1 listopada 1936 do 15 października 1937: Abgarowicz Kazimierz, Poznań 10 zł; Albrecht Paweł, Łódź 6 zł; dr Auerbach Marian, Lwów 10 zł; Bałakym Michał, Lwów 10 zł; dr Baumgarten Dawid, Garwolin 10 zł; dr Bednarowski Adolf, Lwów 10 zł; Centralna Biblioteka Pedagogiczna, Brześć n/Bugiem 12 zł; Biblioteka Pedagogiczna, Równe 21 zł; dr Bulanda Edmund, Lwów 10 zł; dr Bulas Kazimierz, Kraków 12 zł; Chrzanowski Bogdan, Ostrów Wlkp. 10 zł; Ciesielski Henryk, Bydgoszcz 13 zł; dr Czabanowski Marian, Gdynia 10 zł; Dąbek Stanisław, Tłumacz 23 zł; S. Demianczukówna Bogdana Lwów 12 zł; dr Dumka Nikita, Świeciany Wileńskie 4,95 zł; dr Eustachiewicz Tadeusz, Poznań 10 zł; Florkowska Olga, Brody 12 zł; Galas Piotr, Bochnia 5 zł; Gąszczyński Mieczysław, Zduńska Wola 10 zł; ks. dr Gładysz Bronisław, Poznań 40 zł; Górski Edmund, Katowice 18 zł; Gołembowska Jadwiga, Kalisz 5 zł; Gruzewski Władysław, Lwów 10 zł; Gubrynowicz i Syn, Księ-

garnia, Lwów 196 zł; dr Hahn Wiktor, Lwów 10 zł; dr Hausknecht Ludwik, Przemyśl 10 zł; Holler Jakób, Ostrowiec Kielecki 10 zł; Isakiewicz Kajetan, Stanisławów 5 zł; ks. Jarzyna Julian, Sandomierz 10 zł; Józefiak Maksymilian, Koscian 7,50 zł; Jus Ludwik, Lwów 2 zł; Kajzerówna Waleria, Łódź 10 zł; dr Karwan Konstanty, Częstochowa 10 zł; Kijko Stefan, Kamionka Strumiłowa 10 zł; Kińczyk Michał, Chełm Lub. 15 zł; Kleczkowski Adam, Kraków 12 zł; Kobow Józef, Przemyślany 10 zł; Kowalik Franciszek, Jarocin 10 zł; Kozak Włodzimierz, Stryj 10 zł; dr Kronenberg Stanisław, Łódź 10 zł; Kruszewski Klemens, Kościan 8 zł; Krwawicz Stanisław, Czortków 20 zł; Krzysik Stanisław, Kalisz 10 zł; Krysztafkiewicz Józef, Żory 12 zł; Księgarnia Naukowa T-wa im. Szewczenki, Lwów 6 zł; Księgarnia Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 8 zł; Kuratorium Okr. Szkoln. Łuckiego 12 zł; Kuranc Józef, Lublin 10 zł; Kupść Ludmiła, Stanisławów 10 zł; Lamparski Ludwik, Jarocin 12 zł; Leśniak Jan, Lwów 20 zł; dr Lewinkopf-Lenkowski St., Łódź 5 zł; dr Lubomirowicz Jan, Lwów 6 zł; Łękawa Leon, Brody 10 zł; Maćków Michał, Stanisławów 5 zł; Małysik Józef, Chojnice 10 zł; Mikołajewski Jan, Poznań 5 zł; Mudrak Antoni, Lwów 10 zł; Nagorżański Franciszek, Lwów 12 zł; Nazarkiewicz Mátusz, Buczacz 10 zł; Niziołkiewicz Marian, Bydgoszcz 6 zł; Nosal Józef Włodławek 10 zł; Ochrymowicz Daria, Przemyśl 5 zł; Omelkowicz Piotr, Stryj 10 zł; Pasierb Jan, Tczew 10 zł; Paszkiewicz Jan, Lwów 10 zł; Pawlin Włodzimierz, Tarnobrzeg 2 zł; Pelczarski Tadeusz, Lwów 8 zł; Piankówna Gabriela, Warszawa 12 zł; Pilch Stanisław, Lwów 10 zł; Pinińska Janina, Warszawa 10 zł; Pistołówna Marta, Lwów 6 zł; Przygodzki Włodzimierz, Czortków 10 zł; Przyliński Tadeusz, Dolina 10 zł; Puchała Stanisław, Gniezno 10 zł; Rączy Józef, Rzeszów 10 zł; Rolka Ludwik, Chorzów 20 zł; Roskosz Ignacy, Lwów 10 zł; ks. Roszkowski Konstanty, Sejny 10 zł; Roitbaum Abraham, Siedlec 10 zł; Rybski Władysław, Gostyń, 10 zł; Schimel Rudolf, Tarnowskie Góry 10 zł; Schulbaum Zofia, Lwów 10 zł; dyr. Skorski Zygmunt, Przemyśl 10 zł; dr Smolka Franciszek, Lwów 10 zł; Stankiewicz Stanisław, Poznań 10 zł; ks. Stefańczyk Faustyn, Włodławek 10 zł; dr Stein Edmund, Warszawa 16 zł; Szczerbański Mikołaj, Lwów 10 zł; dyr. Szmyt Jan, Lwów 6 zł; ks. dr Szydelski Szczepan, Lwów 5 zł; Ślusarz Jan, Lwów 1,50 zł; Świerzowiec Michał, Sandomierz 9 zł; Teodorowicz Jan, Wilno 10 zł; Truszkowska Zofia, Jarosław 10 zł; dr Turryn Aleksander, Warszawa 10 zł; Twyeschor Herman, Stanisławów 6 zł; dr Urich Emil, Lwów 10 zł; dr Warszawska Stefania, Łódź 10 zł; Weinberger Jakób, Warszawa 6 zł; Werhanowski Adam, Stryj 10 zł; dr Winniczukówna Lidia, Warszawa 20 zł; dr Witkowski Stanisław, Lwów 12 zł; Wizimirska Maria, Przemyśl 5 zł; Księgarnia św. Wojciecha, Lublin 9 zł; Wojciechowski Jan, Toruń 10,70 zł; Wołoszański Włodzimierz, Brzozów 10 zł; Worobeć Dymitr, Miechów 5 zł; Wygonowski Stefan, Wilno 5 zł; Zakład Archeologii Klasycznej U. J. K., Lwów 12 zł; Zarząd Miejski, Toruń 12 zł; Zimmermanówna Henryka, Poznań 10 zł; Zubrzycki Szymon, Tłumacz 6 zł; Zak Józef, Stryj 10 zł; ks. Żukowski Eugeniusz, Przemyśl 12 zł. Gimnazja: im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej, Białystok 12 zł; Państwowe klasyczne, Bydgoszcz 12 zł; Państwowe im. Czarnieckiego, Chełm 10 zł; Państwowe, Chodzież 12 zł; O. O. Jezuitów, Chyrów 18 zł; prywatne koedukacyjne im. Sienkiewicza, Drohobycz 10 zł; im. J. Piłsudskiego,

Gdańsk 12 zł; żeńskie ss. Urszulanek 10 zł; państwowe im. Bol. Chrobrego, Gniezno 10 zł; prywatne koedukacyjne im. J. Makoweja, Jaworów 18,20 zł; I państwowe, Jarosław 12 zł; I państwowe im. Kazimierza Jagiellończyka, Kołomyja 14 zł; państwowe im. St. Kostki, Kościan 12 zł; żeńskie Sacré Coeur, Lwów 7,50 zł; I państwowe im. J. Piłsudskiego 10 zł; O. O. Jezuitów, Pińsk 10 zł; państwowe, Rawicz 6 zł; koedukacyjne Rosyjskiego Towarzystwa Dobroczynności, Równe Wołyńskie 12 zł; I państwowe im. A. Mickiewicza 12 zł; prywatne p. Rządkiewiczowej, Sosnowiec 8 zł; II państwowe im. J. Piłsudskiego, Stanisławów 12 zł; państwowe klasyczne, Starogard 12 zł; klasyczne im. J. Wybickiego, Śrem 10 zł; państwowe im. ks. J. Opolskiego, Tarnowskie Góry 12 zł; państwowe klasyczne, Trzemeszno 10 zł; O. O. Jezuitów, Wilno 10 zł; państwowe, Września 10 zł. Skarbnicy Kół P. T. F.: Schleicher, Brzeżany 7,90 zł; Rozmarynowicz Mieczysław, Kraków 99 zł; dr Pilch Stanisław, Lwów 40 zł; Bórowiecki, Przemyśl 7 zł; Michał Maćkow, Stanisławów 27 zł; Józef Jarosch, Stryj 40 zł; Nowak Adam, Tarnopol 75,40 zł; P. T. F. Wilno 204 zł; Koło Śląskie, Katowice 229 zł.

KSIĄŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADEŚLANE REDAKCJI

1. *Bulletin de Correspondance Hellenique*. LX — 1936 — II.
2. Sophie Abramowicz: *Études sur les hymnes Homériques*. (Rozprawy i materiały Wydziału I Tow. Przyj. w Wilnie, t.IX, zesz. 1). Wilno 1937. Str. 94.
3. Victor Steffen: *Satyrographorum Graecorum Reliquiae*. Collegit, disposuit, praefatione adnotationibusque criticis instruxit... Poznań 1935. Nakładem Pozn. Tow. Przyj. Nauk. Str. XXXI+477.
4. Tadeusz Sinko: *Antologia klasyczna dla liceów ogólnokształcących*. Zeszyt I: Z poezji greckiej. Lwów-Warszawa 1937.
5. Tadeusz Sinko: *Antologia klasyczna dla liceów ogólnokształcących*. Zeszyt II: Z prozy greckiej. Lwów-Warszawa 1937.
6. Tadeusz Sinko: *Antologia klasyczna dla liceów ogólnokształcących*. Zeszyt III: Z poezji łacińskiej. Lwów-Warszawa 1937.
7. Marek Aureliusz: *Rozmyślenia*. Przełożył oraz objaśnieniami zaopatrzył Dr Marian Reiter. Wstęp napisał Dr Tadeusz Sinko, prof. U. J.
8. Ludwik Piotrowicz: *Badania nad historią starożytną w Polsce w okresie 50-lecia 1887—1937*. (Odbitka z „Kwartalnika Historycznego”. R. LI. Z. 1—2). Lwów 1937.
9. William Lameere: *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre*. Bruxelles-Rome 1937. Str. IX + 239.
10. *Revue Internationale des Études Balkaniques*. III-e année, tome I (5), Beograd. 1937. Str. 312.

* 424558

D No 387508

SPIS RZ

KSIĘGARNIA

ANTYKWARIAT

D No 387508

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE	
Thaddaeus Sinko: De nonnullis	
Hieronymus Markowski: De	
Ladislaus Strzelecki: Miscell	
Franciszek Smolka: Akt roz	
Stanisław Seliga: O „Hippol	
Stanisława Morsztyna	
Edmund Stein: Pierwsi apologe	
Józef Dzida: Arsaces I, założyci	
J. Blatt: Konstytucja tekstu poetyk	
nowszych źródeł i badań	
Nikita Dumka: Znajomość zdo	
stych w starożytności w dzisiejszym po	
i greckich	519
Marian Golias: Neofilologiczne metody w nauczaniu języka	
łacińskiego	526
Regina Schächterówna: Na pograniczu metod pośrednich	
i bezpośrednich w dydaktyce języka łacińskiego	542
L. Taklińska: Aktualizacja w nauce języka łacińskiego	550
II. OCENY I SPRAWOZDANIA:	
Georgius Kowalski, De arte rhetorica I. (T. Sinko)	553
Victor Steffen, Satyrophorum Graecorum reliquiae (T. Sinko)	555
Études Horatiennes, Recueil publié en l'honneur du bimillénaire	
d'Horace (Kazimierz Jarecki)	558
Ludwik Piotrowicz, Cesarz August (F. S.)	564
Watzinger Karl, Denkmäler Palästinas (Nikita Dumka)	567
Tacyt, Dialog o mowach (Dawid Baumgarten)	571
Franciszek Kulisiewicz, Nowy program języka łacińskiego	
dla klasy czwartej (R. Schächterówna)	577
III. KRONIKA:	
XLII Walne Zgromadzenie P. T. F. we Lwowie w r. 1937	580
Z działalności Ogniska metodycznego filologii klas. w Lublinie (Ja	
nina Pliszczyńska)	585
Sprawozdanie administratora P. T. F.	590
Książki, odbitki i czasopisma nadesłane	592

55

OKAZYJNIE
można zakupić w Polskim Towarzystwie
Filologicznym następujące egzemplarze
Eosu i Kwartalnika Klasycznego:

I. EOS.

r. 1894, I, z. 2.	r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1895, II, z. 1—2.	r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1896, III, z. 1—2.	r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1897, IV, z. 1—2.	r. 1912, XVIII
r. 1898/99, V, z. 1—2.	r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1900, VI	r. 1918, XXIII
r. 1901, VII, z. 1—2.	r. 1919/20, XXIV
r. 1902, VIII	r. 1923, XXVI
r. 1903, IX, z. 1—2.	r. 1924, XXVII
r. 1904, X, z. 1—2.	r. 1925, XXVIII
r. 1905, XI, z. 1—2.	r. 1926, XXIX
r. 1906, XII, z. 1—2.	r. 1927, XXX
r. 1907, XIII, z. 1—2.	r. 1932/33, XXXIV
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)	

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.	r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. $\frac{1}{2}$, 4.	r. 1933, K, VII, z. 1—4.
r. 1931, K, V, z. 2, $\frac{3}{4}$.	

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF,
Lwów, Uniwersytet.